

Археолошки институт Београд

Књига LX/2010.

СТАРИНАР

На корицама: Шлем из Пећке бање
(фото: Небојша Борић)

Sur la couverture : Le casque de Pećka banja
(photo : Nebojša Borić)

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД
INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BELGRADE

UDK 902/904 (050) ISSN 0350–0241
СТАРИНАР LX/2010, 1–154, БЕОГРАД 2011.

INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BELGRADE

STARINAR

Nouvelle série volume LX/2010

BELGRADE 2011

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

СТАРИНАР

Нова серија књига LX/2010

БЕОГРАД 2011.

СТАРИНАР
Нова серија књига LX/2010

ИЗДАВАЧ
Археолошки институт
Кнеза Михаила 35/IV
11000 Београд, Србија
e-mail: institut@ai.sanu.ac.rs
Тел. 381 11 2637191

УРЕДНИК
Славиша Перић, *директор Археолошкој институту*

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР
Милоје Васић, *Археолошки институт, Београд*
Растко Васић, *Археолошки институт, Београд*
Нојл Дивал, *Универзитет Сорбона, Париз*
Слободан Душанић, *Српска академија наука
и уметности, Београд*
Бојан Ђурић, *Универзитет у Љубљани,
Филозофски факултет, Љубљана*
Васил Николов, *Национални археолошки институт
и музеј, Бугарска академија наука, Софија*
Ивана Поповић, *Археолошки институт, Београд*
Марко Поповић, *Археолошки институт, Београд*
Никола Тасић, *Српска академија наука и уметности, Београд*

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ
Оливера Илић, *Археолошки институт, Београд*

ПРЕВОД
Марина Адамовић-Куленовић
Мирјана Вукмановић

ГРАФИЧКА ОБРАДА
Данијела Парацки
D_SIGN, Београд

ШТАМПА
АЛТА НОВА, Београд

ТИРАЖ
800 примерака

СЕКУНДАРНА ПУБЛИКАЦИЈА
COBISS
SCIndeks

STARINAR
Nouvelle série volume LX/2010

EDITEUR
Institut archéologique
Kneza Mihaila 35/IV
11000 Belgrade, Serbie
e-mail: institut@ai.sanu.ac.rs
Tél. 381 11 2637191

RÉDACTEUR
Slaviša Perić, *directeur de l’Institut archéologique*

COMITÉ DE RÉDACTION
Miloje Vasić, *Institut archéologique, Belgrade*
Rastko Vasić, *Institut archéologique, Belgrade*
Noël Duval, *Université Paris Sorbonne, Paris IV*
Slobodan Dušanić, *Académie serbe des sciences
et des arts, Belgrade*
Bojan Đurić, *Université de Ljubljana,
Faculté des Arts, Ljubljana*
Vasil Nikolov, *Institut archéologique national et Musée,
Académie bulgare des sciences, Sofia*
Ivana Popović, *Institut archéologique, Belgrade*
Marko Popović, *Institut archéologique, Belgrade*
Nikola Tasić, *Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade*

SECRÉTAIRE DE RÉDACTION
Olivera Ilić, *Institut archéologique, Belgrade*

TRADUCTION
Marina Adamović-Kulenović
Mirjana Vukmanović

RÉALISATION GRAPHIQUE
Danijela Paracki
D_SIGN, Belgrade

IMPRIMEUR
ALTA NOVA, Belgrade

TIRAGE
800 exemplaires

PUBLICATION SECONDAIRE
COBISS
SCIndeks

Часопис је објављен уз финансијску помоћ Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије

Cette périodique a été publié avec le concours du Ministère des science et techniques de la République de Serbie

САДРЖАЈ – SOMMAIRE

ЧЛАНИЦИ – ARTICLES

Весна Димитријевић, Бобан Трипковић, Гордана Јовановић Vesna Dimitrijević, Boban Tripković, Gordana Jovanović	Перле од денталијума – љуштура фосилних морских мекушаца на налазишту Винча-Бело брдо . . . . . Dentalium Beads – Shells of Fossilised Sea Molluscs at the Vinča-Belo Brdo Site	7 17
Александар Капуран, Александар Булатовић, Игор Јовановић Aleksandar Kapuran, Aleksandar Bulatović, Igor Jovanović	Насеља раног неолита у Тимочкој крајини и залеђу Ђердапа . . . . . The Neolithic Settlements in the Timok Region and Djerdap Gorge Hinterland	19 30
Rastko Vasić Растко Васић	Reflecting on Illyrian Helmets . . . . . Размишљања о илирским шлемовима	37 49
Martina Blečić Kavur, Boris Kavur Martina Blečić Kavur, Boris Kavur	Grob 22 iz beogradske nekropole Karaburma: retrospektiva i perspektiva . . . . . Grave 22 of the Belgrade Necropolis in Karaburma: Retrospective and Perspective	57 82
Петар Поповић Petar Popović	Оружје из келтских гробова са непознатог локалитета . . . . . Armes provenant de tombes Celtes d'un site inconnu	85 90
Ivana Popović Ивана Поповић	Silver Jewelry of Autochthonous Style from South and South-East Parts of Roman Province Dalmatia . . . . . Сребрни накит аутохтоног стила у јужним и југоисточним деловима римске провинције Далмације	95 110
Sofija Petković Софија Петковић	Crossbow Fibulae from Gamzigrad (<i>Romuliana</i>) . . . . . Крстообразне фибуле са Гамзиграда (<i>Romuliana</i>)	111 135
Nataša Miladinović-Radmilović Наташа Миладиновић-Радмиловић	Exostoses of the External Auditory Canal . . . . . Егзостозе у спољашњем ушном каналу	137 146

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS

- Растко Васић ARХЕОЛОШКИТЕ ОТКРИТИЈА НА ПОЧВАТА НА МАКЕДОНИЈА. ПРИЛОЗИ ЗА ИСТРАЖУВАЊЕТО НА ИСТОРИЈАТА НА КУЛТУРАТА НА ПОЧВАТА НА МАКЕДОНИЈА. МАКРОПРОЈЕКТ – ИСТОРИЈА НА КУЛТУРАТА НА МАКЕДОНИЈА, Скопје 2008. 147
- Катарина Дмитровић Rastko Vasić, DIE HALSRINGE IM ZENTRALBALKAN (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien), Prähistorische Bronzefunde (PBF), Abteilung XI, Band 7, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2010. 148
- Растко Васић Marek Gedl, DIE LANZENSPITZEN IN POLEN, Prähistorische Bronzefunde (PBF), Abteilung V, Band 3, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2009. 149
- Милица Тапавички Илић Бранко Најхолд, ТАУРУНУМ СКОРДИСКА, Земун 2010. 150

IN MEMORIAM

- Растко Васић НАДА МАНДИЋ (1924–2010) 153

ВЕСНА ДИМИТРИЈЕВИЋ, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд
БОБАН ТРИПКОВИЋ, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд
ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ, Природњачки музеј, Београд

ПЕРЛЕ ОД ДЕНТАЛИЈУМА – ЉУШТУРА ФОСИЛНИХ МОРСКИХ МЕКУШАЦА НА НАЛАЗИШТУ ВИНЧА–БЕЛО БРДО

УДК: 903.25:564"634"(497.11) ; 902.2(497.11)"1908/2009"

DOI: 10.2298/STA1060007D

Оригиналан научни рад

e-mail: vdimitri@f.bg.ac.rs

Примљено: 7. октобра 2010.

Прихваћено: 30. новембра 2010.

Апсіракт. – *Dentalium*¹ је морски мекушац, из класе Scaphopoda. Током већег дела праисторије љуштуре денталијума коришћене су као перле, захваљујући цевастом облику љуштуре. На налазишту Бело брдо у селу Винча, перле од денталијума налажене су у свим нивоима насеља винчанске културе, као и у контекстима млађих праисторијских култура. Љуштуре за њихову израду, становници насеља на Белом брду сакупљали су у широј околини – на налазиштима фосила миоценске старости.

Кључне речи. – *Dentalium*, Винча–Бело брдо, винчанска култура, накит, перле, социјални статус.

Епонимно налазиште винчанске културе, Бело брдо у селу Винча, налази се на десној обали Дунава, 14 km низводно од Београда. Током три етапе истраживања овог налазишта (1908–1934, 1978–1986, 1998–2009), откривена су насеља са остацима старчевачке, винчанске, баденске, костолачке и ватинске културе, затим гробови бодрогке-рештурске културе, као и велика српска некропола из 8–15. века.² Са више од 9 м културног слоја, налазиште је репрезентативно за проучавање касног неолита и раног енеолита југоисточне Европе, а нарочито најважније културе из тог раздобља – винчанске културе.

Током досадашњих истраживања на налазишту Винча–Бело брдо сакупљен је значајан број украсних предмета од глине, камена, кости и љуштура морских школјака и пужева. Међу украсним предметима који се могу свrstати у накит најбројније су наруквице, привесци и перле израђени од љуштура школјака *Spondylus* и *Glycymeris*, као и перле од љу-

штура денталијума. У претходним студијама аутора овог члanka анализирани су украсни предмети израђени од морских школјака.³ Установљено је да су они већином начињени од љуштура савремених морских организама, и да су до њих становници винчанског насеља на Белом брду долазили преко мреже размене са савременим заједницама које су настањивале приморске области. Перле од денталијума, међутим, нису направљене од савремених већ од фосилних љуштура, које су сакупљане на фосилоносним налазиштима у околини Винче.

¹ *Dentalium* је научно, латинско име најпознатијег рода из класе Scaphopoda; транскрипција »денталијум« користи се у српском језику не само у значењу представника рода *Dentalium*, већ скафопода уопште.

² Тасић, Н., Игњатовић, М., 2008.

³ Dimitrijević, V., Tripković, B., 2003; Dimitrijević, V., Tripković, B., 2006; Tripković 2006.

* Чланак представља резултат рада на пројекту: *Транзициони процеси у неолиту југоисточне Европе* (147011 А) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

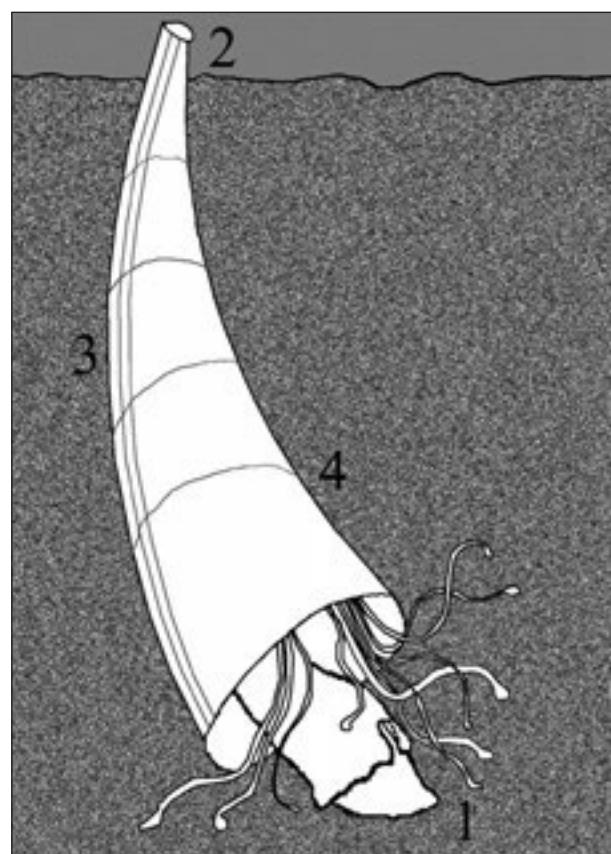
Појава перли од денталијума и њихово порекло нису до сада посебно проучавани у праисторијским културама на централном Балкану. Штавише, врло ретко су илустровани и наведени у инвентару истраживаних налазишта, а аутори овог члanka претпостављају да томе узрок не мора обавезно бити слаба заступљеност, него пре њихово непрепознавање.⁴ Стoga је циљ овог рада: а) да систематизује податке о перлама од денталијума из свих фаза истраживања налазишта Бело брдо у Винчи, б) да укаже на значај ове врсте накита за проучавање ресурса у окружењу винчанских насеља, и в) да укаже на широку хронолошку перспективу и значај проучавања перли од денталијума у праисторији централног Балкана.

ШТА ЈЕ *DENTALIUM*? – БИОЛОШКИ И ПАЛЕОНТОЛОШКИ ПОДАЦИ

Dentalium је морски мекушац, месојед из класе Scaphopoda⁵, малобројне и недовољно проучене класе морских мекушаца. Тело скафопода је издужено и заштићено кречњачким скелетом у виду дуге, уске, коничне или вртенасте, благо повијене цевчице отворене на оба краја (сл. 1). Скафоподи живе на морском дну, закопани у подлогу. Кроз предњи отвор пролазе глава са пипцима и нога, док је задњи отвор мањи и једноставан. Савремени представници настањују плитководне морске средине свих географских ширине. Најзаступљенији су у тропским и суптропским воденим басенима. Први скафоподи у геолошкој историји појавили су се у девону, пре више од 400 милиона година, мада већу бројност достижу тек у креди, пре око седамдесет милиона година.

У фосилном стању остаци ових организама доста се често сачувају. Поједине врсте имају јаку и лако ломљиву љуштуру (на пример *Gadilina jani*, *Dentalium sexangulum*) док друге имају дебљу и чвршћу љуштуру дугу неколико центиметара (*Dentalium vitreum*, *Fissidentalium badense*). Површина љуштуре је или глатка или украшена нараштајним пругама, уздужним и попречним ребрима. Врста *Fissidentalium badense* препознатљива је по крупој љуштури, изузетно јаким, високим, благо заобљеним ребрима и финим концентричним нараштајним пругама.

Љуштуре скафопода, пронађене на археолошком налазишту Винча–Бело брдо најчешће су попречно преломљене. На основу целокупног изгледа љуштуре и орнаментике на љуштури – скулптуре (уздужна ребра и нараштајне линије) на боље очува-

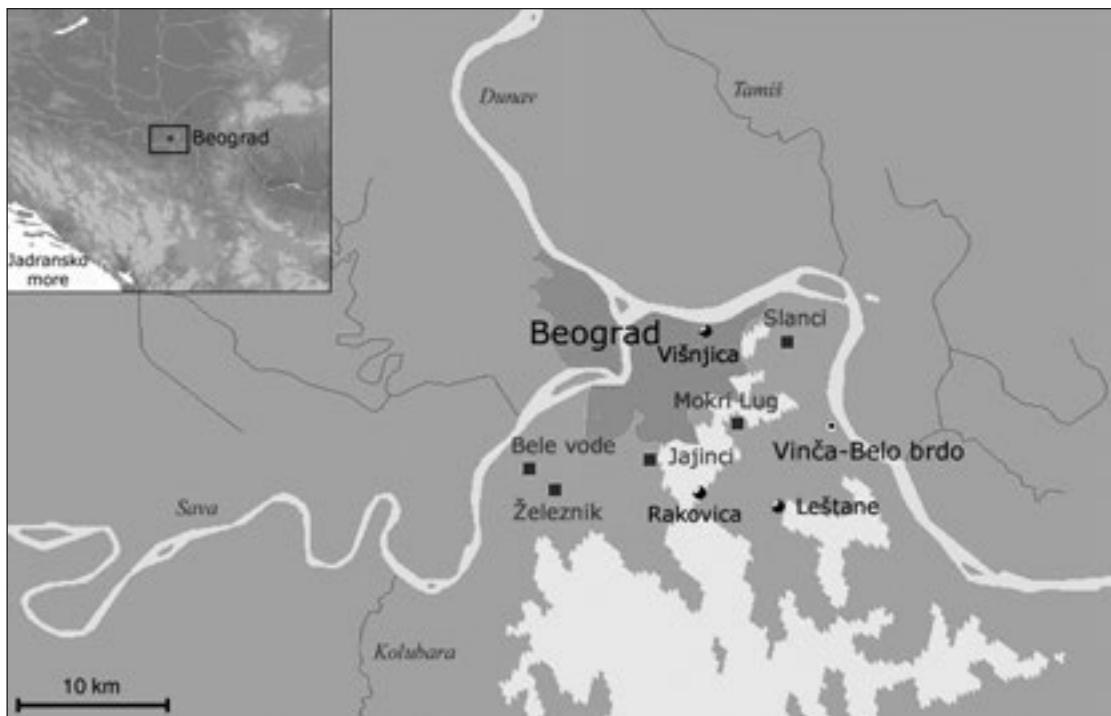
Сл. 1. *Dentalium*, изглед животиње: 1) уснени отвор са стопалом и пипцима; 2) анални отвор; 3) ребра на љуштури; 4) нараштајне пруће љуштуре

Fig. 1. *Dentalium*, view of animal: 1) mouth opening with foot and tentacles; 2) anal orifice; 3) ribs on shell; 4) growing shell stripes

ним примерцима (сл. 3: 1, 2, 3, 4, 5) одређена је врста *Fissidentalium badense*. Орнаментика љуштуре је на већини примерака добро очувана, само су на неким примерцима лонгитудинална ребра истрвена (сл. 3: 22) или је спољашња површина љуштуре растворена на неким физичко-хемијским агенсом (сл. 3: 23).

⁴ Један од разлога занемаривања је и то што не спадају у »главне« категорије археолошког материјала (керамика, камен, кост), па »путају« у инвентару од једне до друге категорије

⁵ Scaphopoda (scapho=лопата, poda=нога) значи лопатаста нога, и односи се на орган који се налази на ширем крају љуштуре и служи за укопавање и кретање кроз морски муљ и песак. У енглеском језику називају се tusk-shells (tusk = кљова) или elephant tusk-shells, јер су им љуштуре коничне и повијене, па подсећају на минијатурне кљове.

Сл. 2. Налазишта фосилних морских међунаца у околини Белој брда

Fig. 2. Sites of fossil sea mollusks in the surrounding of Belo Brdo

На одређеном броју примерака налазе се оштећења која се могу свrstati у две групе: механичка и биотичка. Од механичких оштећења запажене су пре-тежно прслине и преломи. Прслине су настале још за време живота и најчешће су у равни нараштајних линија где је љуштура тања и где најлакше пуца (сл. 3: 1, 4, 9). До пуцања љуштуре долазило је или механичким путем или услед њеног наглог савијања што је честа појава код високоторњастих облика. Животиња је могла преживети такве повреде, након чега је долазило до зарастања љуштуре, на којој су запажени трагови зарастања најчешће у виду неправилних линија или задебљања. Преломи су takoђе најчешћи у равни нараштајних линија, а настајали су већином постмортално, дејством таласа и других механичких фактора на празне љуштуре.

Поред механичких запажена су и биотичка оштећења. Познато је да су скафоподи били честа мета предатора, мада о узроцима настанка повреда нема много података. На једном примерку је запажена перфорација округог облика која се левкасто сужава ка унутрашњем зиду љуштуре (сл. 3: 6). Према изгледу повреде може се закључити да је она дело пужа предатора из групе натицида – *Polinices*. Непријатељи скафопода могу бити неке врсте риба и ракови, који

приликом напада могу на љуштури оставити трагове у виду неправилнихвијугавих бразда као на другом примерку (сл. 3: 16).

Представници класе Scaphopoda нађени су на територији наше земље у баденским⁶ седиментима наталоженим пре око петнаест милиона година. Баденски седименти откривени су у околини Лознице, Београда, Аранђеловца, Голупца, Зајечара и Неготина.⁷ Подручје Београда и његову ширу околину у то време покривало је плитко и топло море нормалног салинитета. Тада су наталожене различите врсте седимената: глине, пескови, пешчари, конгломерати и кречњаци. Посебан тип наслага наталожених у то време представљају кречњаци изграђени од организма конструктора, првенствено алге *Lithothamnium*. Услови за живот у том плитком, топлом мору били су изузетно повољни на шта указују остаци веома бројне и разноврсне палеофлоре и палеофауне. Од

⁶ Баденски кат одговара средњем миоцену у средњој Европи, коју је у то време прекривало море Паратетис.

⁷ Павловић 1903; Микинчић 1932; Спајић 1974; Jovanović, G., Jovanović, J., 1998.

кичмењака су констатовани остаци риба и ајкула. Бескичмењаци су доста разноврснији. Идентификовано је преко 150 различитих врста, а најбројнији су пужеви и школке, затим скафоподи, корали, фораминифере⁸, остракоди⁹, бризозе¹⁰ и анелиди¹¹. Начијени су и остаци флоре (циметово дрво, шишарке) што упућује на близину обале. Нека фосилоносна налазишта, на пример налазиште у потоку Бучвар (Велики Мокри Лут), Вишњици, тунелу Беле Воде–Кнежевац, подсећају на пешчане плаже на данашњој Јадранској обали, са врло сличном заједницом пужева и школке.

На територији града Београда изданци баденских наслага богатих фосилима откривени су у самом центру (Ташмајдан, Калемегдан), и на многим местима у околини (у Раковици, Калуђерици, Лештанима, Јајинцима; сл. 2). Фосили скафопода пронађени су у глиновитим седиментима Вишњице и песковима Лештана и Раковице.¹² Идентификовано је више врста: *Ditrupa incurva*, *Dentalium mutabile*, *Dentalium entalis*, *Gadilina jani*, *Dentalium sexangulum acutangularis*, *Dentalium sp.*, и *Fissidentalium badense*.

Поред скафопода, на налазишту Винча–Бело брдо пронађени су и представници других родова фосилних мекушаца: пуж *Pirenella picta melanopsis-formis*, школке *Crassatella sp.* *Lymnocardium sp.*, а од анелида идентификована је *Protula*, род чији остаци до сада нису налажени на нашим теренима. Школка *Lymnocardium* позната је из млађих седимената који су откривени у Врчину, Бегаљици и Заклопачи. Живела је у језерским воденим басенима каснограчног¹³ карактера које је прекривало подручје Београда и околине у горњем миоцену, пре више од седам милиона година.

УПОТРЕБА ДЕНТАЛИЈУМА ЗА ИЗРАДУ НАКИТА ОД ПРАИСТОРИЈЕ ДО ДАНАС

Љуштуре денталијума коришћене су за израду накита током великог дела праисторије и до данашњих дана.¹⁴ Разлог томе лежи у правилном облику љуштуре, која се готово непромењена, или уз мало труда, може користити као једна дужа перла или се од ње, попречним преламањем, може добити већи број краћих перли цилиндричног облика. Перле су ношene појединачно или као делови композитних украса, попут оглица и украса за главу, или су пришиване на одећу. Срећу се већ у средњем палеолиту у пећини Qafzeh у данашњем Израелу,¹⁵ има их у пећини Кавало (Cavallo) у данашњој Италији,¹⁶ а на-

рочито су честе током горњег палеолита у орињасијену,¹⁷ магдаленијену,¹⁸ азијијену, током натуфијена¹⁹ и прекерамичког неолита на Блиском истоку²⁰ и током касније праисторије у југоисточној Европи.²¹

С обзиром на рас прострањеност и дуготрајност употребе, утисак је да не постоји накит који се у људској култури користи тако дugo као перле од денталијума. Доступност рецентних и фосилних љуштуре, развијеност локалних и регионалних мрежа размене и културни подстицај ка укraшавању у многоме су утицали на присуство и начин ношења перли од денталијума. Тако су натуфијенске заједнице сакупљале љуштуре за израду перли на морској обали,²² од које су њихова насеља понекад била далеко и по неколико десетина километара. Од љуштуре су најчешће прављене ниске које су обмотаване око главе, како показују гробови из Ел Вада,²³ а могле су се носити и појединачне перле. У горњем палеолиту централне Европе, углавном су заступљене фосилне љуштуре, док су у западној Европи за израду накита коришћене и фосилне и рецентне љуштуре.²⁴ У пре-

⁸ Једноћелијске животињице са перфорираном карбонатном љуштуром.

⁹ Посебна класа зглавкара, ситни рачићи са љуштуром коју чине два капка (микро)милиметарских димензија.

¹⁰ Маховњаци, колонијалне морске животиње, чији сијувши скелети грађе превлаке на стенама и љуштурама других организама у плитком мору.

¹¹ Црви

¹² Павловић 1890; Jovanović, G., Jovanović, J., 1998.

¹³ Полусланог

¹⁴ Неке од корисних референци за ближе упознавање са срединама у којима су коришћени украси од денталијума и њиховом друштвеном улогом свакако су Бартон (Barton 1994) за северну Америку или Kalis (Challis 1995) за Нови Зеланд. У овом тексту пажња је фокусирана на евразијски простор, и то углавном на локалитете од значаја за разумевање културне историје подручја које је ужа тема овог рада.

¹⁵ Shea 2001.

¹⁶ d'Errico *et al.* 1998.

¹⁷ Vanhaeren, M., d'Errico, F. 2006; Kuhn, S. L., Stiner, M. C. 1998.

¹⁸ Vanhaeren *et al.* 2004.

¹⁹ Bar-Yosef Mayer, O., Valla, F. 1990: 435; Bar Yosef Mayer, D. 1997, 2008.

²⁰ Bar Yosef Mayer *et al.* 1991.

²¹ Todorova 1995.

²² Bar Yosef Mayer, D. 2008; Bar Yosef Mayer, O., Valla, F. 1990.

²³ Belfer-Cohen & Hovers 1992.

²⁴ У гробу детета из La Madleine, датованом у 10 000 година пре садашњости, налазило се чак 1300 перли од денталијума, Vanhaeren *et al.* 2004.

керамичком неолиту на Блиском истоку такође су коришћене и рецентне и фосилне љуштуре.²⁵

У југоисточној Европи перле од денталијума налажене су тек спорадично пре неолита, на пример у пећини Франкти (Franchtі) на Пелопонезу²⁶ или у Cuina Turkului у Ђердапу,²⁷ док се много чешће јављају током неолита, бакарног и бронзаног доба.²⁸ У овим каснијим периодима праисторије, примерци денталијума релативно су чести у приобалним локалитетима у егејском појасу,²⁹ док су нарочито бројни у источним деловима Балканског полуострва, где су најчешће налажени у гробовима, на пример у Дуранкулаку³⁰ и Варни.³¹ У оба случаја, налазе се искључиво у богатијим гробовима, указујући на виши друштвени положај у односу на друге сахрањене индивидуе. У Дуранкулаку се 1551 перла денталијума налази у само 2.8% гробова,³² док се у Варни налазе у само 12 богатијих гробова, који садрже и фигурине од кости и изузетно дуга кремена сечива.³³ Појава денталијума у гробовима покојника вишег друштвеног положаја у Дуранкулаку и Варни не указује само на њихову вредност у свакодневном животу праисторијских заједница. Она, пре свега, наговештава да су важност појединца и његов друштвени статус директно повезани са поседовањем те врсте накита.

На централном Балкану нема много података о употреби перли од денталијума пре винчанске културе. Примерци из мезолита у Cuina Turkului (Румунија) и раног неолита у Анзи (БМРЈ Македонија) усамљени су докази да су денталијуми још у то време били познати и размењивани у региону. На основу цртежа примерка пронађеног у Анзи,³⁴ може се претпоставити да се ради о љуштури савременог организма: очуван је апикални део љуштуре, дужине свега око 12 mm, танких зидова и без ребара.

На територији данашње Србије перле од денталијума у пренеолиту до сада нису познате. Нису наједене такође, ни у публикованом материјалу са ранеолитских и средњеолитских, старчевачких налазишта. На основу литературе, рекло би се да се први пут јављају у касном неолиту/раном енеолиту, односно у винчанској култури. Након винчанске културе, перле од денталијума највише су изгледа коришћене током бронзаног доба, судећи према гробним инвентарима некрополе у Мокрину (Моришка култура), где се налазе у око 10% гробова.³⁵ Израђене су од фосилних љуштуре. Перле су обично биле нанизане у ниску и ношene око врата. Најчешће су низане у комбинацији са перлама и привесцима од других врста материјала (зуба, кости, каолинита, камена, бронзе и др.).

ПЕРЛЕ ОД ДЕНТАЛИЈУМА НА НАЛАЗИШТУ ВИНЧА–БЕЛО БРДО

Од почетка истраживања на налазишту Винча – Бело брдо, 1908. до 2009. године пронађене су 362 перле од денталијума. Перле су начињене од фосилних љуштуре. Познат је само један изузетак – то је примерак откривен на ▼ 5,3 m (сл. 3:25). Да се ради о љуштури савременог организма може се закључити на основу тога што је зид љуштуре танак и транспарентан. Транспарентност љуштуре је такође један од основних критеријума за разликовање фосилних и рецентних љуштуре школјака.³⁶ Осим тога, љуштура овог примерка се одликује другачијом орнаментиком од фосилних. Лонгитудинална ребра су много финија од оних на фосилним љуштурима, одређеним као *Fissidentalium badense*, и указују да љуштура потиче од неке друге врсте скафопода. За разлику од свих других љуштуре денталијума, до којих су становници насеља на Белом брду долазили тако што су их сакупљали на налазиштима фосила у околини насеља, до ове су морали доћи у размени са праисторијским заједницама које су живеле на обалама мора, и захваљујући којој су до Белог брда стизали предмети од школјака *Spondylus* и *Glycymeris*.

Већину фосилних љуштуре становници Белог Брда користили су у облику у коме су их пронашли. То су ређе већи делови љуштуре (сл. 3: 1, 2, 3, 4, 5, 6), а чешће мањи фрагменти попречно преломљених љуштуре. Очувани задњи део љуштуре препознаје се по томе што је изразито сужен (сл. 3: 8, 10, 14, 15, 25) и што се ка задњем kraју лонгитудинална ребра губе (сл. 3: 14). Дуге цилиндричне љуштуре денталијума релативно се лако ломе у нивоу попречних нараштајних пруга. Преломи су некада равни, односно под правим углом у односу на осу љуштуре (сл. 3: 17, 18, 19), некада искошени (сл. 3: 7, 19). Кад је

²⁵ Bar-Yosef Mayer *et al.* 2010.

²⁶ Reese 1987.

²⁷ Из Borić 2007, наведено према Grossu 1970.

²⁸ Todorova 1995; Reese 1987; Nikolaidou 2003.

²⁹ Nikolaidou 2002.

³⁰ Avramova 2002.

³¹ Ivanov & Avramova 2000.

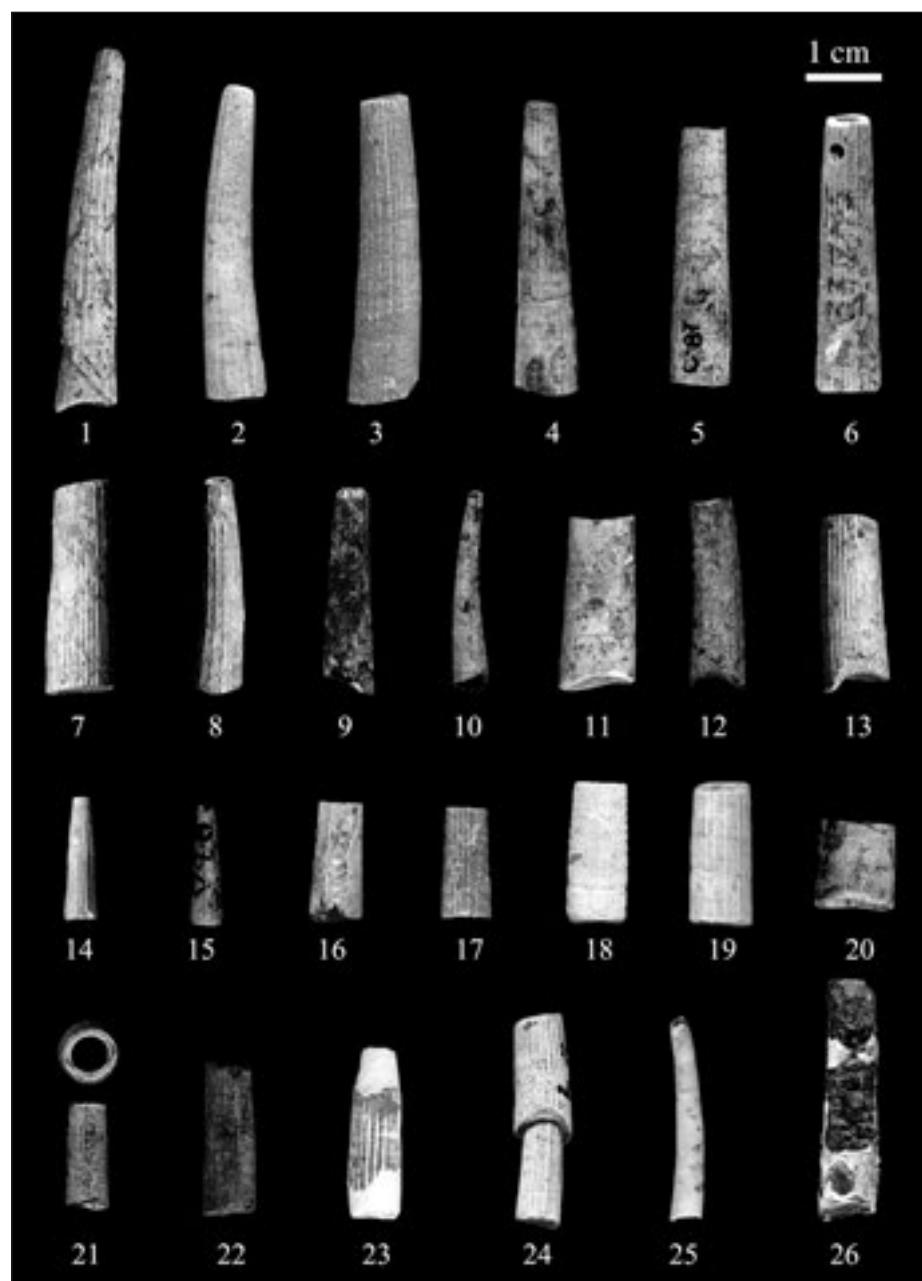
³² Todorova 2002.

³³ Honch *et al.* 2006.

³⁴ Gimbutas 1976.

³⁵ Girić 1971.

³⁶ Dimitrijević, V., Tripković, B. 2006.

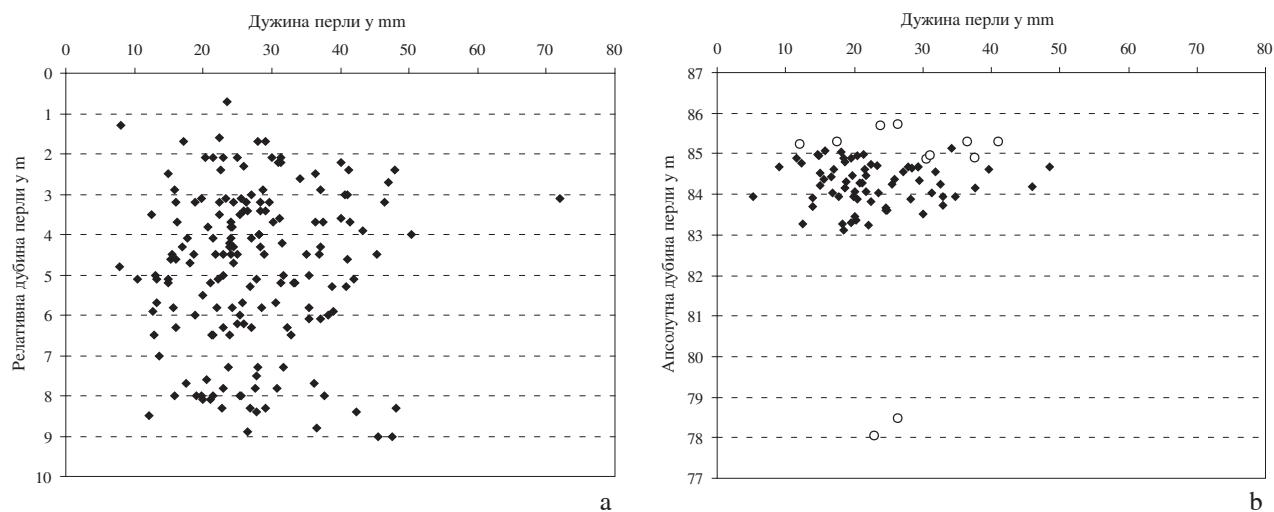
Сл. 3. Перле од фрајмената љуштуре *Fissidentalium badense* (1–19), *Dentalium sp.* (20–25) и *Protula sp.* (26)

Fig. 3. Beads made of shell identified as *Fissidentalium badense* (1–19), *Dentalium sp.* (20–25) and *Protula sp.* (26)

прелом настало пре фосилизације љуштуре, ивице преломљене љуштуре би се најчешће заоблиле, услед трења о морско дно, шљунак или песак плажа или класте наслаге у које је љуштура депонована (сл. 3: 2–6, 11–20, 24). Понекад су нараштајне линије синусоидно повијене, а преломи који прате такве нараштајне линије могу имати један (сл. 3: 1, 11, 13) или два синуса, односно одговарајући број олучастих испуста (сл. 3: 12, 13). Винчаници су могли намерно преламати фосилне љуштуре да би добили већи број и жељену дужину перли, и вероватно су то и радили у одређеним случајевима. Али, чешће су користили

љуштуре механички преломљене пре фосилизације, са природно заобљеним ивицама. Веома ретко, под увећањем се на ивицама перли уочавају трагови обраде – стругања и полирања (сл. 3: 21), који сведоче о томе да су понекад и дорађивали перле, вероватно када природни преломи нису били заобљени, већ оштри, или када су сами преламали љуштуре да би добили мање комаде.

Перле су налажене у свим нивоима насеља винчанске културе, на дубинама између ▼0.7–▼9.0 m (сл. 4a). Међутим, на дубини између ▼6.5 и ▼7.3 m, пронађена је само једна перла (на ▼7.0 m), што ука-

Сл. 4. Дужина перли од денталијума и учесталост налаза по дубини на налазишту Винча–Бело брдо:
а) ископавања 1908–1934; б) ископавања 1978–1986 (празна поља) и 1998–2009 (обојена поља);
перле на ▼ 78,03 m и ▼ 78,46 m су пронађене током чишћења старијег профиле

Fig. 4. The length of dentalium beads and the frequency of finds in various depths on the site Vinča–Belo brdo:
a) excavations 1908–1934; b) excavations 1978–1986 (empty fields) and 1998–2009 (colored fields);
beads at ▼ 78.03 m and ▼ 78.46 m were collected during cleaning of old excavations profile

зује на смањен интерес за перле од денталијума, уколико не и на прекид њихове употребе у одговарајућем раздобљу. Ова осцилација у употреби денталијума може се можда повезати са променама у употреби украсних предмета од морских школјака, тј. са чињеницом да су предмети од школјке *Glycymeris* чешћи у старијим нивоима насеља винчанске културе, а школјке *Spondylus* у млађим.³⁷ Наравно, треба имати у виду да подаци потичу са ископавања која се одвијају током више од 100 година, и да су бројност налаза и прецизност података у великој мери зависили од методологије ископавања, која се значајно мењала у различитим фазама истраживања. Подаци о денталијумима са налазишта Винча–Бело брдо, према томе, нису доволни да би се одговорило на питање да ли су такве промене у употреби накита од савремених и фосилних морских мекушаца у вези са другим променама у насељу и винчанској култури уопште, али при тражењу одговора свакако треба имати у виду важност проучавања накита у праисторији.

Перле од денталијума су у употреби, изгледа, биле и у поствинчанском периоду, током бакарног и/или бронзаног доба, јер се спорадично јављају и у горњим нивоима насеља, о чему сведоче перла на ▼ 0.7 m (сл. 4а) и, нарочито, истраживања 1978–1986 (сл. 4б). О културној припадности перли у горњим нивоима насеља не може се, међутим, прецизно су-

дити пре завршетка пуне контекстуализације артефаката, која је у припреми.

Дужина перли није била стандардизована, односно у највећој мери је зависила од дужине фрагмената фосилних љуштура. Највећа измерена дужина је 72 mm, а најмања 7.8 mm. Преовлађују перле код којих је дужина приближно 3–5 пута већа од пречника. Просечна дужина свих перли износи 24.5 mm.

Начин на који су перле ношене већином се не може реконструисати. На ком делу тела или одеће су ношене, не може се ни претпоставити, будући да нема налаза из гробова. Да накит од денталијума уопште није представљао опрему покојника такође се не може тврдити, с обзиром на врло мали број откривених гробова винчанске културе. Да ли су перле ношене појединачно или нанизане, такође није сасвим јасно. Већина перли је пронађена појединачно, али то не мора да значи да нису ношене нанизане, јер су могле бити расуте пре депоновања. Да су бар неке од њих ношене нанизане показује 29 перли пронађених заједно (▼ 8.2 m),³⁸ као и још два пута по две спојене перле (са ужим крајем једне уметнутим

³⁷ Dimitrijević, V. & Tripković, B. 2006: Fig. 5, Tab.1.

³⁸ Vassits 1930: 199.

Сл. 5. Ојрлица нанизана од 29 перли од денталијума, локалитет Винча–Бело брдо

Fig. 5. Necklace with 29 dentalium beads, site Vinča–Belo Brdo

у шире крај друге перле; сл. 3: 24).³⁹ Када се нанижу, 29 перли пронађених на ▼ 8.2 m (сл. 5) чине ојрлицу која допире приближно до средине између груди и струка.

У сваком случају, о укравашавању становника насеља на Белом брду највише знамо управо на основу украсних предмета начињених од љуштура мекушца, било да су то наруквице, амулети или перле од љуштура школјака *Spondylus* и *Glycymeris*, или перле од љуштура фосилних скафопода. Они показују да су становници Белог брда у Винчи велику пажњу поклањали укравашавању својих тела и утиску који ће оставити на своје сународнике. Извесне идеје о томе можемо добити и на основу глинених фигурина, укупно их је више од 1000, а потичу из свих фаза на-

сеља у Винчи.⁴⁰ На великом броју фигурина приказани су одећа и фризура, које одсликавају естетске вредности винчанског друштва и допадљивост која је саткана на детаљима. Перле од денталијума, но-

³⁹ Током ископавања којима је руководио М. Васић највећије је пронађена још једна ојрлица; наиме, у Народном музеју се посебно спаковано и нанизано чува 9 перли од денталијума, од којих су два пута по две спојене (са ужим крајем једне уметнутим у шире крај друге перле), један привезак и једна перла од школјке. По свему судећи, сви ови украсни предмети од љуштура пронађени су на истом месту и били су део једне неке. Нажалост, недостају подаци о коти и години ископавања.

⁴⁰ Васић 1932; Тасић 2008.

шене самостално или у комбинацији са накитом од других материјала, свакако су биле део истог уметничког и симболичког израза.

Када је у питању начин на који су становници насеља на Белом брду долазили до денталијума, не ма никакве сумње да су их сакупљали на налазиштима фосила у широј околини Винче. Иста врста скапофопода, *Fissidentalium badense*, заступљена је међу љуштурома које су коришћене као перле, као и на миоценским налазиштима у околини. Тафономске особине археолошких примерака не разликују се од примерака сакупљених на фосилоносним налазиштима. Занимљиво је да су становници насеља на Белом брду сакупљали и друге фосиле, осим денталијума, понекад их доносили у насеље, али су их ретко користили као накит. Неоспорно је да су љуштуре денталијума биле привлачне као »већ готове« перле, али је такође могуће да су денталијуми били бирани и стога што су »били у моди«, односно, зато што је становницима Белог бруда било познато да су коришћени и у другим деловима праисторијског света.

ЗАКЉУЧАК

Перле од денталијума у насељу Бело брдо у Винчи биле су мање-више у континуираној употреби током винчанске културе, а спорадично се јављају и у млађим праисторијским нивоима овог налазишта.

Вероватно су ношене као појединачне перле или су низане огрилице. Љуштуре за њихову израду су становници насеља на Белом брду сакупљали на неком од миоценских налазишта фосила у широј околини насеља. Истовремено, украсне предмете од школјака *Spondylus* и *Glycymeris* набављали су преко мреже размене, установљене са праисторијским заједницама које су живеле на обалама мора. Могуће је и да су перле од денталијума учествовале у размени, односно да су их становници насеља на Белом брду разменјивали за накит од савремених морских школјака, или за неке друге предмете. Да би се одговорило на питање да ли је то заиста тако и било, потребно је истражити њихову заступљеност на налазиштима винчанске културе и истовремених суседних заједница.

ЗАХВАЛНОСТ

Писање овог рада обављено је у оквиру пројекта *Транзициони процеси у неолиту југоисточне Европе* Министарства науке Републике Србије (пројекат број 147011A). Аутори се захваљују др Ненаду Тасићу, директору истраживања локалитета Винча–Бело брдо на подршци и сарадњи, мр Душану Шљивару, кустосу Народног музеја у Београду, на увиду у збирку денталијума из Народног музеја и др Миодрагу Сладићу, шефу Археолошке збирке Филозофског факултета у Београду у време обраде материјала.

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Avramova 2002** – M. Avramova, Der Schmuck aus den Gräbern von Durankulak. *Durankulak*. In H. Todorova (hrsg.) *Die Prahistorischen Graberfelder von Durankulak, Band II*, Deutsches Archaologisches Institut, Sofia–Berlin, 2002, 191–206.
- Barton 1994** – A. J. Barton, Fishing for Ivory Worms: A Review of Etnographic and Historically Recorded *Dentalium* Source Location, Master of Arts Thesis, Department of Archaeology, Simon Fraser University.
- Bar Yosef Mayer 1997** – D. Bar Yosef Mayer, Neolithic Shell Bead Production in Sinai, *Journal of Archaeological Science* 24, 1997, 97–111.
- Bar Yosef Mayer 2008** – D. Bar Yosef Mayer, *Dentalium* Shells Used by Hunter-Gatherers and Pastoralists in the Levant, *Archaeofauna* 17, 2008, 103–110.
- Bar Yosef Mayer et al. 2010** – O. Bar Yosef Mayer, B. A. Gümüş, Y. İslamoğlu, Fossil Hunting in the Neolithic: Shells from the Taurus Mountains at Çatalhöyük, Turkey, *Geoarchaeology: an international journal*, 25 (3) 2010, 375–392.
- Bar-Yosef Mayer and Valla 1990** – O. Bar-Yosef Mayer & F. Valla, The Natufian Culture and the Origin of the Neolithic in the Levant, *Current Anthropology* 31 (4), 1990, 433–436.
- Belfer-Cohen and Hovers 1992** – A. Belfer-Cohen and E. Hovers, In the Eye of the Beholder: Mousterian and Natufian Burials in the Levant, *Current Anthropology* 33 (4), 1992, 463–471.
- Borić 2007** – D. Borić, The House Between Grand Narrative and Microhistory: A House Society in the Balkans, in R. A. Beck (ed.) *The Durable House: House Society Models in Archaeology*, Center for Archaeological Investigation Press, Carbondale, 97–129.
- Challis 1995** – A. J. Challis, *Ka Pakihi Whakatekateka o Waitaha: the archaeology of Canterbury in Maori times*, Science and Research Series 89, Department of Conservation, Wellington 1995.
- Dimitrijević, Tripković 2003** – V. Dimitrijević, and B. Tripković, New Spondylus Findings at Vinča – Belo Brdo: 1998–2001 Campaigns and Regional Approach to Problem, *Starinar* LIV, Beograd 2003, 47–62.
- Dimitrijević, Tripković 2006** – V. Dimitrijević and B. Tripković, Spondylus and Glycymeris Bracelets: Trade Reflections at Neolithic Vinča – Belo Brdo, *Documenta Praehistorica* 33, 2006, 1–16.
- d'Errico et al. 1998** – F. d'Errico, J. Zilhao, M. Julien, D. Baffier & J. Pelegrin 1998, Neanderthal Acculturation in Western Europe?: A Critical Review of the Evidence and Its Interpretation, *Current Anthropology* 39 (2), Supplement, Special Issue: The Neanderthal Problem and the Evolution of Human Behavior (Jun., 1998), 1–44.
- Gimbutas 1976** – M. Gimbutas, Ornaments and Other Small Finds, in M. Gimbutas (ed.), *Neolithic Macedonia as reflected by excavation at Anza, southeast Yugoslavia*. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California, 1976. *Monumenta archaeologica* 1, 242–256.
- Girić 1971** – M. Girić, *Mokrin, nekropolja ranog bronzanog doba*. Dissertationes et monographie Tom XI, Smithsonian Institution – Washington, Narodni muzej – Kikinda, Arheološko društvo Jugoslavije – Beograd.
- Grossu 1970** – A. V. Grossu, Unele observatii asupra gasteropodelor descoperite în straturile romanelloaziliene de la Cuina Turcului, *Studii si Cercetari de Istorie Veche* 21(1), 45.
- Honch et al. 2006** – N. V. Honch, T.F.G. Higham, J. Chapman, B. Gaydarska, R.E.M. Hedges, A palaeodietary investigation of carbon (13C/12C) and nitrogen (15N/14N) in human and faunal bones from the Copper Age cemeteries of Varna I and Durankulak, Bulgaria, *Journal of Archaeological Science* 33, 2006, 1493–1504.
- Ivanov & Avramova 2000** – I. Ivanov, M. Avramova, *Varna Necropolis: The Dawn of European Civilization*, Sofia, 2000.
- Jovanović & Jovanović 1998** – G. Jovanović & J. Jovanović: Tertiary scaphopods in Natural History Museum Belgrade, *Glasnik Prirodnjačkog muzeja* A, 47–50, Beograd 1998, 199–204.
- Kuhn & Stiner 1998** S. L. Kuhn & M. C. Stiner 1998 The Earliest Aurignacian of Riparo Mochi (Liguria, Italy), *Current Anthropology* 39 (2), Supplement: Special Issue: The Neanderthal Problem and the Evolution of Human Behavior, 1998, 175–189.
- Микинчић 1932** – В. Микинчић, Кенозојске творевине између Голупца, Вукотића и Великог грађишта, Весник Геолошког института Краљевине Југославије 1 (1), Београд, 1932, 89–105.
- Nikolaidou 2003** – M. Nikolaidou, Items of Adornment. In E. S. Elsterand C. Renfrew (eds.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968–1970, Volume 2*, University of California, Cotsen Institute of Archaeology, Los Angeles, 331–360.

Павловић 1890 – П. Павловић, Медитеранска фауна у Раковици, *Геолошки анализи Балканског полуострва* 2, Београд 1890, 40–41.

Павловић 1903 – П. Павловић, Принове Геолошког завода Велике школе. *Геолошки анализи Балканског полуострва* 6, Београд 1903, 294–325.

Reese 1987 – D. S. Reese Marine and Fresh-water Molluscs, in P. Hellström (ed.) *Paradeisos. A Late Neolithic settlement in Aegean Thrace*, Medelhavsmuseet Memoir 7, Stockholm 1987, 9–39.

Shea 2001 – J. J. Shea The Middle Paleolithic: Early Modern Humans and Neandertals in the Levant, *Near Eastern Archaeology* 64 (1/2), 2001, 38–64.

Спајић 1974 – О. Спајић, Миоцен Браницева (стратиграфски приказ), *Геолошки анализи Балканског полуострва* 39, Београд 1974, 59–70.

Тасић, Н. 2008 – Неми сведоци једног времена. Фигурална уметност Винче, у Д. Николић (ед.) *Винча – праисторијска мештровола, истраживања 1908–2008*, Београд 2008, 139–163.

Тасић, Н., Игњатовић, М. 2008 – Н. Тасић и М. Игњатовић, Од традиционалне до модерне методоло-

гије. Истраживања у Винчи 1978–2008, у Д. Николић (ед.) *Винча – праисторијска мештровола, истраживања 1908–2008*, Београд 2008, 87–119

Todorova 1995 – H. Todorova, Bemerkungen zum frühen Handelsverkehr während des Neolithikums und des Chalkolithikums im westlichen Schwarzmeerraum. In B. Hansel (ed.), *Handel, Tausch und Verkehr im Bronze- und Fruheisenzeitlichen Sudosteropa*, Dr. Rudolf Habelt GmbH, München–Berlin 1995, 53–65.

Tripković 2006 – B. Tripković, Marine Goods in European Prehistory – A New Shell in Old Collection, *Analele Banatului*, S.N., Arheologie – Istorie XIV–1, 2006, 89–102.

Vanhaeren et al. 2004 – M. Vanhaeren, F. d'Errico, I. Billyc & F. Grousset, Tracing the source of Upper Palaeolithic shell beads by strontium isotope dating, *Journal of Archaeological Science* 31, 2004, 1481–1488.

Васић 1932 – М. Васић, *Преисториска Винча* 1, Београд 1932.

Vassitz 1930 – M. Vassitz, Excavation on the Neolithic site at Vinča, on the Danube, 1930. *Man* 30, 1930, 197–200.

Summary: VESNA DIMITRIJEVIĆ, Belgrade University, Faculty of Philosophy, Department of Archaeology
BOBAN TRIPKOVIĆ, Belgrade University, Faculty of Philosophy, Department of Archaeology
GORDANA JOVANOVIĆ, Natural History Museum, Belgrade

DENTALIUM BEADS – SHELLS OF FOSSILISED SEA MOLLUSCS AT THE VINČA–BELO BRDO SITE

Key words. – *Dentalium*, Vinča–Belo Brdo, Vinča culture, jewelry, beads, social status.

During excavation of the Vinča–Belo Brdo site a significant number of decorated items made from clay, stone, bone, and seashells or snail shells have been collected over the years. Amongst the decorated objects which could be classified as jewellery the majority are bracelets, pendants, and beads made from *Spondylus* and *Glycymeris* shells, as well as beads made from *Dentalium* shells. The appearance of these beads and the question of their origin have not yet been specifically considered within studies of prehistoric cultures in the central Balkans. Furthermore, they have rarely been illustrated and mentioned in archaeological site inventories, which we presume has not been because of their poor representation, but rather because of their being unfamiliar. The aim of this work is therefore to: a) systematize data about

Dentalium beads from all phases of excavation of the Belo Brdo site in Vinča; b) to show the importance of this kind of jewellery in the study of resources around the Vinča settlement; and c) to indicate the wider chronological perspective and the significance of studying *Dentalium* beads within the prehistory of the central Balkans.

Dentalium is a carnivorous *Scaphopoda* sea mollusc, uncommon and insufficiently studied. Representatives of this class of *Scaphopoda* have been found on Serbian territory in the Badenian sediments, deposited fifteen million years ago. Badenian sediments were discovered around Lozniča, Belgrade, Aranđelovac, Golubac, Zaječar, and Negotin. The region of Belgrade and the surrounding area had been covered by a warm, shallow sea of

normal salination. On the territory of Belgrade, offsprings of the Badenian sediments, rich in fossils, have been discovered in the city centre (Tašmajdan, Kalemegdan), as well as in many surrounding places (Rakovica, Kaluđerica, Leštani, and Jajinci) (fig. 2).

Scaphopod shells found at the Vinča–Belo Brdo archaeological site are usually transversally broken. Judging by the basic appearance of the shells and their ornamentation (longitudinal stripes and rising lines) on better preserved examples (fig. 3: 1, 2, 3, 4, 5) the *Fissidentalium badense* type is distinct. The ornamentation of the shell is in most cases well preserved, save that in a few examples the longitudinal stripes are broken (fig. 3:22) or the outer surface of the shell has been abraded/dissolved by a physical-chemical agent.

Dentalium shells have been used for making jewellery from prehistoric times right up to the present day. The reason for this lies in the regular shape of the shell, which is completely unchanged, or, with a little effort, can be used as one longer or (by breaking it laterally) a larger number of shorter cylindrical beads. On the territory of Serbia today, pre-Neolithic beads have not been known to date. Neither have they been cited in published materials from early-Neolithic to mid-Neolithic Starčevo sites. On the basis of literature, we would say that they appear for the first time in late Neolithic/early Eneolithic times, that is, in the period of the Vinča culture. After that time, it seems that *Dentalium* beads were mostly used during the Bronze Age, judging from the grave inventories of the necropolis in Mokrin (Moriš culture), where there are findings in around 10% of graves. These are formed from fossilized shells. The beads are usually strung together and were worn around the neck. Usually they were strung in combination with beads and pendants made from other materials (for example teeth, bones, kaolin, stone, bronze etc).

Since excavation of the Vinča–Belo Brdo site began in 1908, until 2009, 362 *Dentalium* beads were found. With the exception of one case, beads were formed from fossilized shells. Most

fossilized shells were used by the inhabitants of Belo Brdo in the form in which they were found. Very rarely, traces of workmanship on the edges of beads can be noticed under magnification – carving and polishing (fig. 3: 21), showing that beads were sometimes finished off, probably when natural breaks were not rounded off but were too sharp, or when they the shells were broken to obtain smaller pieces.

Beads are located in all levels of Vinča culture settlements, with depths of between ▼0.7–▼9.0 m (fig. 4a). However, at depths of between ▼6.5 and ▼7.3 m, only one bead has been found (at ▼7.0 m) which indicates a reduced interest in *Dentalium* beads, to the extent of the cessation of their use in the corresponding period. It is not clear whether the beads were worn individually or in a string. Most beads were found individually, but this does not necessarily mean that they were not worn in strings, since these may have been dismantled prior to their deposit. Twenty-nine beads found together indicates that at least some were worn strung (▼8.2 m), as do two pairs of connected beads (with the narrow end of one placed in the wider end of the second bead (fig. 3:24).

Regarding the question of how inhabitants of the Belo Brdo settlement found *Dentalium* shells, there is no doubt that they were collected in deposits of fossils situated in the wider surroundings of Vinča. The same kind of scaphopod *Fissidentalium badense* is present among shells used as beads, as well as in Miocene deposits in the area. The taphonomic characteristics of archaeological examples do not differ from samples collected in fossil deposits. It is interesting that inhabitants of the Belo Brdo collected other fossils too, sometimes bringing them to the settlement, but rarely using them for jewellery. Undoubtedly *Dentalium* shells were accepted as »ready made« beads, but it is also possible that the *Dentalia* were chosen because they were »in fashion«, since the Belo Brdo inhabitants may have known that they were used in other parts of the pre-historic world.

АЛЕКСАНДАР КАПУРАН, Археолошки институт, Београд
АЛЕКСАНДАР БУЛАТОВИЋ, Археолошки институт, Београд
ИГОР ЈОВАНОВИЋ, Музеј рударства и металургије, Бор

НАСЕЉА РАНОГ НЕОЛИТА У ТИМОЧКОЈ КРАЈИНИ И ЗАЛЕЂУ ЂЕРДАПА

УДК: 903.4:528.425"634"(497.11) ; 902.2(497.11)"196/..."

DOI: 10.2298/STA1060019K

Оригиналан научни рад

e-mail: a.kapuran@gmail.com

Примљено: 14. октобра 2010.

Прихваћено: 30. новембра 2010.

Апсертакт. – Уколико погледамо археолошке карте неолитских налазишта на територији Србије, приметићемо празнан простор без означеных локалитета, у североисточној Србији, између Поморавља и Ђердапа. Кучјна код Бора представља једино систематски истражено неолитско насеље из периода раног неолита на територији слива Црног Тимока. Циљ овог рада је да прикаже нове и непубликоване неолитске локалитете констатоване током више рекогносцирања са подручја средњег тока овог значајног комуникационог правца Тимочке Крајине.

У раду је нарочита пажња посвећена топографским карактеристикама насеља и природном окружењу, у циљу бољег разумевања процеса насељавања овог дела Србије.

Кључне речи. – Источна Србија, Црни Тимок, рани неолит, Старчево–Кереш–Криш, насеља, топографија.

Иако Црни Тимок представља важну комуникацију која повезује Поморавље и Понишавље са карпатским и доњеподунавским областима, неправедно је запостављан приликом истраживања раног неолита. Након значајних открића мезолитских и старијенеолитских култура у Ђердапу крајем 60-их година XX века, наступио је период затишија у археолошким истраживањима већег обима. И. Јанковић кустос Музеја у Бору, анимирао је »младе истраживаче«, ћаке основних и средњих школа, да у периоду од 1981. до 1983. године у ширем региону Бора, изврше већа систематска рекогносцирања. Нешто касније изведена су и заштитна истраживања вишеслојног праисторијског насеља Кучјна у предграђу Бора.¹ Нова рекогносцирања су уследила након 2000-те године, али искључиво са јужне стране Црног Тимока. Захваљујући сарадњи са ТОРОИ пројектом Фрај Универзитета у Берлину,

у околини Ромулијане, организована су већа систематска рекогносцирања,² као допуна ранијих, из 2001. године, које је организовао Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.³ Свако од наведених истраживања дало је свој допринос комплетирању археолошке карте неолитских локалитета у источној Србији (Карта 1).

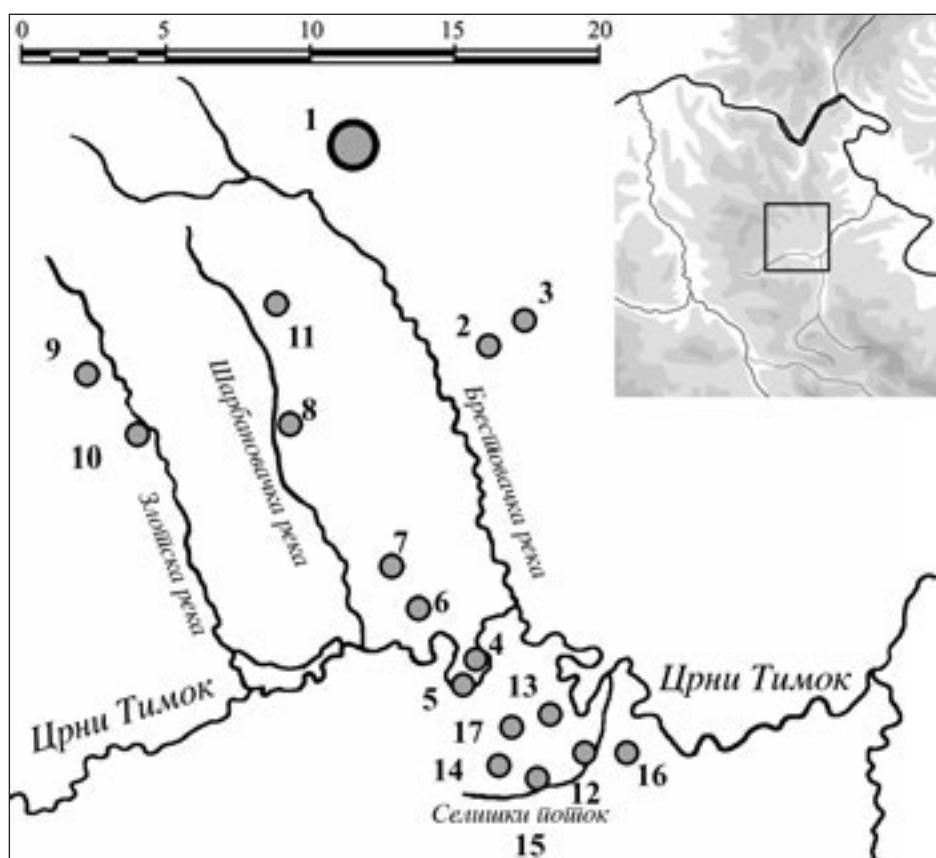
Међународна сарадња на истраживању Ромулијане и њене околине, иницирала је стварање базе података која укључује различите географске параметре: надморске висине рељефа, геоморфолошке и педолошке карактеристике тла, распоред водотокова и

¹ Stanojević 1988, 47; Stanojević 1988a.

² Систематска рекогносцирања извршена су у лето 2008. и пролеће 2009. године; Капуран, Шкундрић 2009.

³ Лазић и др. 2002.

* Чланак представља резултат рада на пројекту: *Метално доба у Поморављу* (бр. 147007) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Карта 1. 1) Куџајна; 2) Церова фаца; 3) Дубрава; 4) Кот 1; 5) Кот 2; 6) Пунђилов поток; 7) Ла бунар; 8) Смолница; 9) Абри изнад Злотске пећине; 10) Доња Стопанја; 11) Кобила; 12) Ромулијана; 13) Краварник; 14) Варзари; 15) Петронј 2; 16) Локалитет између Мајуре и Римској мајдана; 17) Вишћина бања

Map 1. 1) Kućajna; 2) Cerova faca; 3) Dubrava; 4) Kot 1; 5) Kot 2; 6) Pundišev potok; 7) La bunar; 8) Smolnica; 9) Abri under Zlotska Cave; 10) Donja Stopanja; 11) Kobila; 12) Romulijana; 13) Kravarnik; 14) Varzari; 15) Petronj 2; 16) Site between Magura and Roman Quarry; 17) Višićina bašta

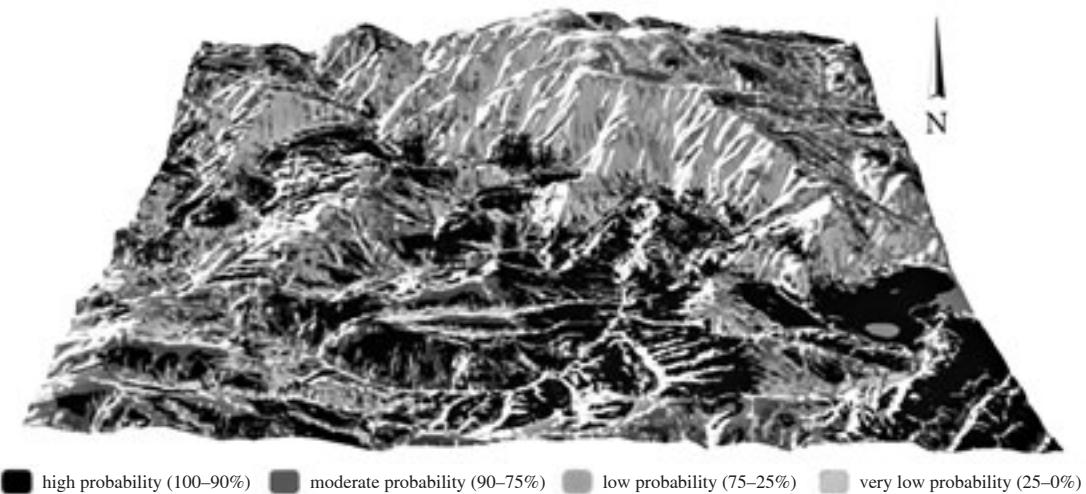
дистрибуцију праисторијских локалитета. Ова база омогућава израду дигиталног »Археолошког модела вероватноће« (Archeological Predictive Modeling) као помоћног методолошког приступа будућим реконструкцијама на овом простору. Методика истраживања развија се кроз међуинституционалну сарадњу ТОРОИ пројектата из Берлина, Археолошког института у Београду и Немачког Археолошког института (сл. 1).⁴

Територија севериоисточне Србије, позната и као »Тимочки еруптивни басен«, налази се у средишњем делу Карпато–Балканида, и представља тектонски ров Србије⁵. У периоду од горње Креде до краја Ме-зозоика копно формирају вулканопласти. Усталасани рељеф са планинским узвишењима и котлинама наликује »шаховској табли« на којој се смењују ку-

паста узвишења прошарана бројним водотоковима. За ово поднебље карактеристична је и појава крашког рељефа са вртчама, увалама и понорима, пећинама, окапинама и прерастима дуж речних клисара. Слив Црног Тимока изложен је јаком утицају бујничних река, речица и вододерина, чије су обале настале наношењем алувијалног земљишта. На кли-

⁴ Прелиминарни резултати успешности овог програма презентовани су на 1st International Landscape Archaeology Conference 2010, одржане у Амстердаму. Mehrer, Wescott 2006; Knitter et all 2010, у штампи.

⁵ За опис географских карактеристика коришћена је следећа литература: Јовић 1997; Петровић 1970; Нешић 2003; Ђукановић 1969; Дукић 1975.

Сл. 1. АРМ локалитета из раног неолита у околини Ромулијане (карту направио Данијел Книћер)

Fig. 1. APM of Early Neolithic Sites in vicinity of Romuliana (made by Danijel Knitter)

му првенствено утиче масив Карпата на северу, затим Хомољске планине на западу и отвореност пре- ма Влашкој низији. Клима је умерена са оштрим пре- лазима из топлих лета у хладне зиме, а приметна је и климатска разноврсност, од благе континенталне у котлинама, до алпске у планинама, док су атмос- ферске падавине релативно мале.

Познато је из ближе прошлости, да су пределе око Тимока покривале храстове шуме које су данас искрчене и једино се могу видети у оквиру заштиће- них енклава. Сумраковачко-Шарбановска котлина, односно област око Злата и Џаново поље (између Бора и Црног Тимока), леже на земљишту типа Кам- бисол, алувијалног или еолског порекла.⁶ Камбисол у условима умерене климе постаје повољан за пољо- привреду. Непосредно окружење обала Црног Ти- мока припада земљишту типа Вертисол. Вертисол је експанзивно глиниште које погодује узгоју траве и испаши стоке.

1. Преглед локалитета из периода раног неоли- та почињемо са **Кучајном**. Овај вишеслојни лока- литет налази се на југозападној периферији Бора (N44°03.605' E022°05.433'), на десној обали изворишта Кучајског потока. Неолитско насеље је позици- онирано на благој падини окренутој ка истоку, на око 440 м надморске висине, док је са осталих страна окружено брежуљцима. И поред великог броја архе- олошких сонди (16 сонди димензија 4 x 4 m)⁷ грани- це неолитског насеља нису могле бити прецизно утвр- ћене, као ни сама стратиграфија локалитета коју је унишитила ерозија. Остаци архитектуре, леп, подни-

це и огњишта, не могу се са сигурношћу културно определити из разлога што могу да припадају и мла- ђим насељима из енеолита и срењег бронзаног доба, такође констатованим на овом локалитету.

Хронолошки су најјаснији налази керамичког по- суђа (Т. I/ 1–10; Т. II/11–12), олтара (Т. II/21–23), ан- тропоморфних и зооморфних фигурина (Т. II/13–18), амулета (Т. II/19–20), језичастих глачаних камених секира и дугих ретушираних кремених ножева. Судећи према заступљености керамичких форми и на- чина украсавања З. Станојевић је Кучајну опреде- лила у период Старчево IIb–III према хронологији Д. Гараџанин.⁸ Међутим, аутори овог рада након детаљног увида у комплетан корпус налаза, сматрају да се у овом случају ипак ради о локалитету прото- старчевачке или монокромне Б фазе старијег неоли- та централног Балкана.⁹

2. Локалитет **Џерова фаза** позициониран је на северозападном ободу Џановог поља. Локалитет се налази на имању Слободана Андрејића (N44°00.101' E022°05.248'), на око 340 м надморске висине, на про- страној речној тераси са леве стране Џановог потока.

⁶ Protić at all 2005.

⁷ Систематска ископавања су трајала од 1985. до 1988. године, у оквиру пројекта »Истраживање старог рударства и мета- лургије у широј зони Тимочког еруптивног басена«.

⁸ Stanojević 1988, 47; Stanojević 1988a.

⁹ Срејовић 1969, 178–179; Dimitrijević 1974, 82; Николић 2001, 17.

Неолитско насеље је оријентисано у правцу североисток-југозапад и захвати површину од око 1 ha. Археолошки материјал је откривен на благој косини која гледа ка југозападу и кориту потока који је удаљен око 100 m.

Од бројних налаза керамике издвајају се фрагменти обода и трбуха лоптастих лонаца, грубе површине са примесама плеве у фактури, окер-наранџасте боје. Керамика је украсена укошеним паралелно налепљеним тракама, које спречавају да суд склизне из руке (Т. III/1–3).

3. Локалитет **Дубрава** налази се на северној страни Цановог поља ($N44^{\circ} 00.838' E022^{\circ}05.946'$). Ово вишеслојно насеље лежи на равном платоу површине око 5,8 ha, на око 300 m надморске висине, који представља речну терасу омеђену Брестовачком реком и једном њеном мањом притоком. На Дубрави су изведена мања сондажна истраживања 2008. године која показују поремећену стратиграфију услед дејства ерозије и дубоког орања. Осим погодности близине реке и потока, са овог локалитета пружа се одличан преглед Цановог поља и околних пла-нинских узвишења Кривељског крша, Столова, Тилва њагре, Баба Јоне и Ртња.

Керамику старијег неолита представљају фрагмент већег прстенастог дна и трбуси лоптастих лонаца грубе површине са примесама плеве, са пластичним прилепцима (Т. III/4–6). Посуђе је премазано слојем глине окер-наранџасте боје.

4. Локалитет **Кот 1** налази се у рејону Баба Јона, на речној тераси где Црни Тимок прави велики меандар, узводно од Гамзиградске Бање ($N43^{\circ}55.375' E022^{\circ}08.266'$). Ова блага осунчана косина, на надморској висини од око 190 m, са источне стране је окружена речним коритом а са севера брдом Кот. Близина реке и алувијални наноси погодни су за пољопривреду и у данашње време. Овај отворени простор испуњава све услове за постојање неолитског насеља (површине око 2 ha) што су потврдили бројни керамички фрагменти. Керамика има огрубљену површину, пластично моделоване апликације, а у облицима домирију полулоптасте и коничне зделе, лонци S профилације и амфоре (Т. III/7–11). Такође је карактеристична окер-наранџаста боја и плева у структури.

5. Локалитет **Кот 2** ($N43^{\circ}55.060' E022^{\circ}08.185'$) налази се на језичастом проширењу исте речне терасе на којој се налази Кот 1, око 1200 m ка југозападу. Топографија ова два локалитета битно се не разликују, што указује да се ради о истовременом типу насеља са идентичним начином живота. Са локалитета потиче мало налаза до којих се може доћи

једино након дубоког орања. Овоме је допринела велика ерозија и нагиб брда Кот, које се налази на северној страни локалитета. Ово је уједно и разлог због кога је тешко утврдити површину на којој се локалитет простирао. Према речима власника имања Радуловића, младим истраживачима су својевремено поклоњене и глачане камене секире, као и више фрагмената керамичких посуда, али се данас у збирци Музеја у Бору могу наћи само фрагменти обода и тунеласте дршке, наранџасте боје са плевом у фактури (Т. III/12–13).

6. Локалитет **Пунђилов поток** ($N43^{\circ}56.022' E022^{\circ}07.107'$) представља насеље на падини која се благо спушта ка десној обали истоименог потока, леве притоке Црног Тимока. Насеље се може констатовати на простору од око $\frac{1}{2}$ ha, окренuto је према западу, на мањој речној тераси, 190 m надморске висине, на којој се данас налазе куће и воћњак. Са овог локалитета поред керамике, потиче и један већи праисторијски жрвањ и неколико растирача. Керамика је наранџасте боје са пирамidalним налепцима и карактеристичном плевом у фактури (Т. III/14).

7. **Ла Бунар** је име локалитета који се налази на падинама брда Вантулиш ($N43^{\circ}57.055' E022^{\circ}03.908'$), на југозападном ободу Цановог поља и на 240 m надморске висине. Насеље се налазило на левој обали Сувог потока, који представља северну притоку Црног Тимока. Заузимало је површину од око 2 ha, на благој падини орјентисаној ка потоку који тече са западне стране. Откривена је већа количина старчевачких коничних здела, лоптастих лонаца (Т. IV/15–17) и неколико кремених алатки (Т. IV/18).

8. **Смолница – Извор Несторовог потока** ($N44^{\circ}00.207' E022^{\circ}01.645'$) представља висинско насеље које је позиционирано на платоу (340 m надморске висине) са леве стране веома стрме и дубоке долине потока. Са овог локалитета пружа се одличан поглед на Цаново поље које се простира ка истоку. Међу керамичким облицима најчешћи су лонци S профилације и коничне зделе (Т. IV/19–24), а откривене су такође и камене секире (Т. IV/26,27) и доњи део једног жрвња (Т. IV/25).

9. **Абри изнад Злотске пећине** је недавно откри-вени локалитет који се налази високо на стеновитој литици између Злотске пећине и Верњикице. Са ње-га потиче налаз фрагментованог лоптастог лонца S профилације, цилиндричног врата и равног дна. По-вршина ове посуде је у зонама врата и доњег дела трбуха добро углачана, док је централни део трбуха превучен танким слојем размућене глине са незнат-но наглашеним неравнинама (Т. IV/28).

10. Локалитет **Доња Стопања** (N43°58.712' E022°58.884') лежи на пространој тераси изнад десне обале Злотске реке. Насеље је орјентисано у правцу север-југ, са истока је оивичено Злотском реком, а са југа коритом мањег потока. На истоку се налази купасто узвишење које погодује контроли околног терена. Са ове локације потичу налази језичасте камене глачане секире (Т. V/29) и приличан број атипичних фрагмената огрубљене старчевачке керамике, са примесама плеве у фактури, црвено-наранџасте боје (Т. V/30,31).

11. Локалитет **Кобила** (N44°02.581' E022°00.389') налази се на речној тераси изнад истоименог потока у подножју брда Чока Мачи. Повољне услове за живот обезбеђује добра заветрина и близина воде, иако надморска висина локалитета износи 435 м. Откривено је више налаза ранонеолитске керамике, лоптастих лонаца, посуда S профилације и амфора са дугим извијеним вратом. Преовлађују добро углачане посуде, а следе оне украшене импресом и бојене црвеном бојом (Т. V/32–37). Дна су дебела и равно моделована (Т. V/38).

12. **Ромулијана**, *Intra muros* (N43°53'55.55" E022°11'12.29") на простору сектора Терме и кружне конструкције *Extra muros*, северозападно од утврђења.¹⁰ Приликом археолошких ископавања на овим локацијама спорадично су откривани фрагменти керамичких посуда које припадају старијем неолиту. Одавно постоје индиције да се на месту палате налазило веће праисторијско насеље, изазване открићем једног старијег скелета положеног на бок, у позицији згрченца, који није документован.¹¹ Д. Антоновић такође, приликом обраде глачаних камених секира, изражава мишљење да се на овом простору морало налазити насеље из старијег неолита.¹² Судећи према ерозији која се креће у правцу запад-исток ка Селишком потоку, ово насеље можда треба тражити негде северозападно од утврђења. Керамички налази су ретки или типични за период раног неолита (коничне зделе и посуде са S профилацијом) (Т. V/38,39).

13. Локалитет **Краварник** (N43°53'10.92" E022°09'43.97") откривен је захваљујући М. Митуловићу-Јерку, који је годинама у Музеј у Зајечару доносио алатке од окрасаног и глачаног камена са њиве М. Михајловића из Гамзиграда.¹³ Краварник се налази на пространом доминантном платоу (225 м надморске висине) изнад Црног Тимока, са кога се пружа одличан преглед зајечарске котлине. Овај вишеслојни локалитет покрива површину од око 3,5 ha, а посебну погодност за живот на овом месту пред-

стављају квалитетни извори воде на западној ивици платоа. Керамичке налазе (Т. V/40–43) чине фрагменти лоптастих здела S профилације и ободи од амфора грубе површине, са примесама плеве и каменчића у фактури. Украшене су кружним апликацијама на трбуху (Т. V/42,43). Кремене налазе чине бифацијално окресани ножићи са високим сјајем на бочним странама (Т. V/44–45).

14. Локалитет **Варвари** (N43°53'10.92" E022°09'43.97") се налази на око 1800 м од Ромулијане, на језичастом платоу окруженом стрминама са три стране осим са запада.¹⁴ Надморска висина платоа износи 220 м, а површина на којој је откривена керамика из више праисторијских периода, износи око 5,7 ha. Са севера и југа локалитет је окружен дубоким долинама потока. Током 2008. године изведена су геодетска бушења и отворена је једна мања контролна археолошка сонда. Утврђено је да је стратиграфија поремећена ерозијом, што се показало као правило и на осталим локалитетима овога подручја. У керамичким формама доминирају фрагменти већих лонаца S профилације и амфоре левкастог врата. Површина посуда је црвене и смеђе боје, углачана или приглачана, док су у фактури присутни песак и плева (Т. V/46–48).

15. Локалитет **Петров 2** (N43°53'43.514" E022°9'27.749") налази се на узвишењу изнад Московског пута (344 м надморске висине), 2000 м југозападно од Ромулијане.¹⁵ Са овог узвишења пружа се одлична контрола терена ка истоку, односно долине Драгановог потока све до Тупужнице на југоистоку. На овом вишеслојном локалитету керамику старијег неолита карактеришу фрагменти здела S профилације бојене наранџастом бојом (Т. VI/49–50). Откривено је и неколико ретушираних кремених одбитака који такође могу припадати периоду неолита.

16. Локалитет **између Магуре и Римског мајдана** (N43°53'36.58" E022°11'57.96") заузима простор на брдском превоју (280 м надморске висине) који са запада контролише долину Селишког потока, а са истока зајечарску котлину и доњи ток Црног Тимо-

¹⁰ Капуран 2008.

¹¹ Срејовић 1983, 19–20.

¹² Овај податак добијен је од др Д. Антоновић.

¹³ Лазић и др. 2002.

¹⁴ Капуран, Шкундрић 2009, 248; Лазић и др. 2002.

¹⁵ Капуран и Шкундрић 2009, 252, овај локалитет је назван Петров – југоисточно од Баба Станијине појате. Овде смо га преименовали у Петров 2; Лазић и др. 2002.

ка.¹⁶ Ово место није баш повољно за живот, због утицаја јаких ветрова и велике удаљености од водотока (иако је њима окружен са источне и западне стране). На овом брду дувају јаки ветрови током целе године, тако да су стратешке погодности места вероватно преовладала приликом одлуке о формирању насеља. Од керамичких налаза из старијег неолита можемо издвојити фрагмент полулоптасте зделе и грубу амфору дугог врата, украшену округлим прилепцима, са плевом у структури (Т. VI/51–52).

17. Локалитет **Вишицина башта** (N43°54'23.66" E022°09'59.50") налази се на уској тераси изнад Гамзиградског потока, на западном ободу истоименог села.¹⁷ Претпостављамо да се ранонеолитско насеље могло налазити нешто узводно, код изворишта овог потока. У сваком случају овај релативно мали простор је и данас густо насељен, вероватно због тога што је долина заштићена од јаких ветрова зими, а свежина потока брани усеве у баштама од великих летњих врућина. Иако је керамички материјал маљобројан на њему су препознатљиве карактеристике ранонеолитске керамике. Најчешће су коничне зделе са огрубљеним површинама и примесама плеве у фактури (Т. VI/53–54).

Судећи према налазима керамичке производње са Кучајне и околних локалитета, које карактерише недостатак сликање керамике и барботина, они би могли да припадају раном неолиту. Доминација грубих површина на керамици, бојење црвеном бојом, импресо, кружне, овалне или кратке ребрасте аплике, и пластично моделоване траке, налазиле су се на керамици са Падине, Лепенског вира, Ајмане, Велеснице, Књепишта и Каменичког потока.¹⁸ У Поморављу овакав начин украшавања доминирао је на великим узорку истражених и рекогносцираних насеља из периода Протостарчева, као што су Гривац I и II, Благотин, Дреновац итд.¹⁹ На Кучајни је такође откривен велики број предмета култне намене, зооморфних фигурина, амулета, и једна антропоморфна фигурина, што потврђују њену припадност Протостарчеву и раном неолиту централног Балкана.²⁰ Представе говечета и пса моделоване су минималном стилизацијом. Глава антропоморфне фигурине са »фригијском капом« и урезаним очима наликује фигурина са Књепишта и Благотина, док је керамички олтар идентичан олтару са Ајмане.²¹ Наведене карактеристике, заједно са украшавањем и облицима посуда констатованим на наведеним локалитетима, одговарале би старијој фази Старчево–Кереш–Криши културног комплекса. Нарочито је карактеристично

премазивање површине посуда црвеном и наранџастом бојом, њихово намерно огрубљивање, украшавање прилепцима и апликама, и недостатак сликања и организованог барботина. Карактеристике овог културног комплекса очигледне су и у глачаној каменој индустрији. Б. Јовановић сматра да стилско-типолошко јединство Кучајне и локалитета у Ђердапу и Кључу, можда представља засебну манифестацију старчевачке културе у источној Србији.²² Налази примитивних мотика и садиљки од рогова, можда указују на польопривреду, али је то за сада случај једино на Кучајни, и не може се односити на осталу насеља.

Проблемом насељавања у раном неолиту највише се бавио С. Ветнић, анализирајући велики број локалитета на територији централног Поморавља.²³ Он је комбиновао топографске карактеристике терена и налазе материјалне културе, да би издвојио фазе неолитизације. Овакав приступ проблематици насељавања Поморавља у неолиту доводи у питање С. Переић, сматрајући да Ветнић није доказао »мезолитски супстрат«, из кога проистиче домородачка компонента, пошто до сада нису са сигурношћу потврђена мезолитска станишта у Поморављу, за разлику од територије Ђердапа или Трансилваније, где је овај прелаз јасан.²⁴ У случају Тимочке Крајине последњих година потврђено је присуство мезолита, чак и палеолита у клисурама Трговишког Тимока, Нишаве и наравно, Ђердапа.²⁵ Можда је на појединачним местима могло доћи до контаката ловаца на нивоу мезолита са неолитским културама (присуство неолитске керамике у насељима), али у то још нијмо савим сигурни.

¹⁶ Капуран и Шкундрић 2009, 254, овај локалитет је назван Јужно од брда Магура.

¹⁷ Први налази старчевачке керамике потичу са рекогносцирања 2008. године, иако нису констатовани приликом ранијег копања бунара на истом месту; Сладић 2005; Лазић и др. 2002.

¹⁸ Jovanović 2008, Fig. 33–34; Срејовић 1969, сл. 44–45; Stalio 1986, Fig. 8–12; Vasić 2008, Fig. 15–16; Stanković 1986, Fig. 13; Stanković 1986a, Fig. 5–6.

¹⁹ Богдановић 1995, Т. I, VIII; Bogdanović 2007, Fig. 4; Perić 2009, Pl. I, III, V.

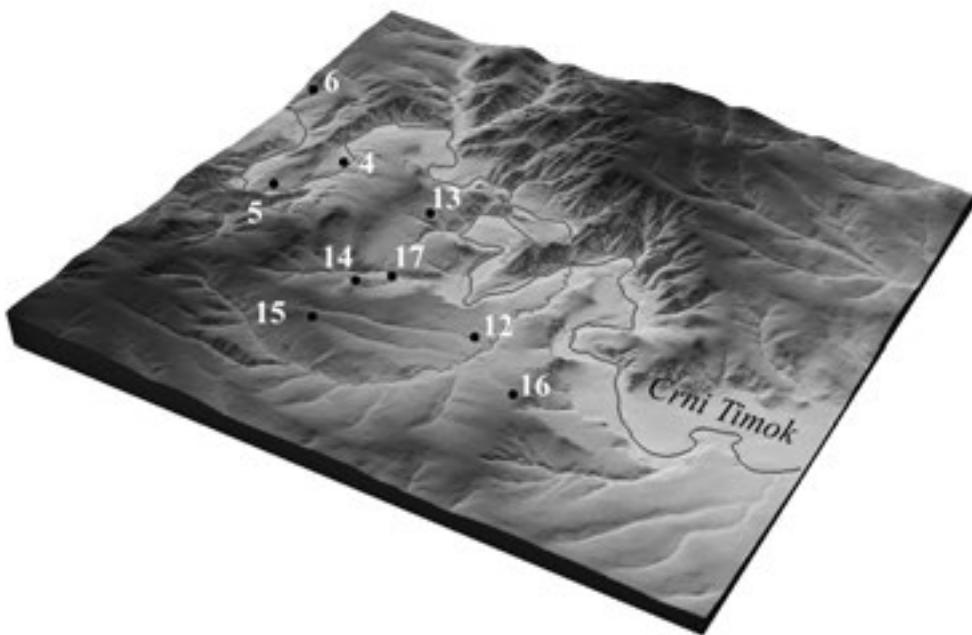
²⁰ Срејовић 1969; Станковић 1991, 36; Богдановић 1995, 13; Letica 1988, 176; Тасић 2009.

²¹ Stanković 1986, Fig. 4/4; Станковић 1995, Т. I; Stalio 1986, Fig. 24.

²² Јовановић 2004, 39.

²³ Vetić 1974; Ветнић 1985; Ветнић 1998.

²⁴ Vetić 1974, 123–124; Perić 2005, 28; Maxim 1999, 226.

Сл. 2. 3D модел распореда ранонеолитских локалитета у околини Ромулијане (модел урадио Јанош Тош)

Fig. 2. 3D model of Early Neolithic Sites in vicinity of Romuliana (made by Janosh Toth)

Почетком холоцене коначно су се усталили токови река и убрзо настанак плодног земљишта »чернозема« на подлогама од пешчаних алувијалних депозита. Многи примери из централне Европе потврђују да је овакав тип земље, примитивном обрадом и слабом дренажом, могао брзо бити уништен ерозијом, што је вероватно условило кратак живот и хоризонталну стратиграфију ранонеолитских насеља.²⁶ Терени који се налазе на ободима речних долина, изнад алувијалних депозита, у зависности од подлоге (која је у случају слива Црног Тимока састављена од магматских стена) нису били од велике користи земљорадницима, због густог шумског покривача претежно храстових шума.²⁷ Узимајући у обзир топографију и налазе материјалне културе, можемо предпоставити да наши локалитети показују све одлике ранонеолитског насељавања током Протостарчева (сл. 2).²⁸

Процес ширења неолита убрзала је размена добара и идеја које су циркулисале међу популацијама из различитих еколошких средина, и које се баве различитим начинима привређивања. Правце у којима је овај процес текао покушали су да објасне многи археолози.²⁹ Уколико је тачна теорија према којој је неолит продирао на централни Балкан из pointско-егејског приморја долином Вардара и Мораве, простор источне Србије је морао остати по стра-

ни. Б. Јовановић међутим сматра, да ловачке заједнице у горњем Ђердану ступају у контакт са ранонеолитским популацијама из Кључа и Олтеније негде око Хајдучке Воденице.³⁰ Узмемо ли у обзир природну везу Ђердана и Црног Тимока долинама Поречке реке и Цнајке, комуникација је можда могла да иде и овим правцем.

Прелиминарни резултати дигиталне обраде географских параметара «Археолошког модела вероватноће» (АРМ) указују на извесне топографске правилности током ранонеолитске окупације речних тераса и добро наводњених низија (сл. 2), на којима је можда постојала вероватноћа за земљорадњом

²⁵ Радовановић 1997; Михаиловић и др. 1997; Михаиловић 2008.

²⁶ Tringham 1971, 30.

²⁷ Tringham 1971, 30; Глишић 1968, 24.

²⁸ Ветнић 1998, 75; Jovanović 1969, 38; Lazarović 2006, 126–130; Perić 2004, 13; Kostos, Urem–Kostos 2006, 200.

²⁹ Глишић 1968; Tringham 1971; Tringham 2000; Garašanin 1979; Срејовић 1981; Jovanović 1969; Jovanović 1974; Jovanović 2008; Богдановић 1998; Ветнић 1998; Перић 1999; Perić 2004; Radovanović 2006; Тасић 2009: 63–69.

³⁰ Jovanović 2008, 308.

мањег обима, у каснијим фазама старчева, као што је случај у околним, географски близким регионима Подунавља, Олтеније, Бугарске и Македоније.³¹ Након завршених истраживања ТОРОИ пројекта у око-лини Гамзиграда, сарадници Археолошког института у Београду заједно са кустосима Музеја рударства и металургије у Бору, обишли су локалитете са којих потичу старчевачки налази из праисторијске збирке музеја. Након идентификације локалитета, узимане су географске тачке распостирања насеља, надморске висине, и остали релевантни подаци као што су нагиб терена, врста земљишта, близина водотокова, инсолација и утицаји ветра. Ове информације биће од користи приликом будућег ширења АРМ-а на већу површину слива Црног Тимока. Такође су откри-вени и нови неолитски локалитети на местима где раније нису били идентификовани.

Узимајући у обзир топографске карактеристике, наведена раненеолитска насеља на простору између Бора и Зајечара, могли би да поделимо у две групе, *низијска на речним терасама и висинска*. Прва гру-па окупира просторе добро наводњених речних терраса, изнад притока Црног Тимока, где надморска висина варира између 180 и 300 м. Благи нагиб тере-на омогућава добру оцедитост земљишта. За сада не постоје докази да су ова насеља била земљорадничка. Овој групи, осим Кучајне, припадали би Дубрава, Церова фаца, Кот 1 и 2, Ромулијана, Врзари и Ви-шицина башта. У Поморављу и Шумадији на слич-ним позицијама су настали Гревац, Дивостин, Дре-новац и Благотин.³²

Висинска насеља налазе се на узвишењима са добрым прегледом околине, изнад потока и река, на надморским висинама између 220 и 300 или више метара. Потребе за водом задовољавају на мањим из-ворима и кладенцима који се налазе у њиховој бли-зини. У ову групу спадају локалитет између Магуре

и Римског мајдана, Краварник, Петроњ 2, Кобила и Абри изнад Злотске пећине.

За сада је познато да се у каснијим периодима старчева насељавају простори у горњем току Белог Тимока. Сликана керамика откривена је у књажевачком предграђу Дебелица и на простору војне касарне, али само као случајни налази. Зато су истраживања локалитета Валуге дала многе корисне податке, између осталог и о изгледу стамбених објеката из Старчева IIb и III по хронологији Д. Гарашанин.³³

На крају треба поменути да је на овим простори-ма интензивније насељавање констатовано тек у пе-риоду средњег бронзаног доба.³⁴ Изненађује потпуно одсуство винчанске културе, која је у источној Срби-ји откривена само на Рудној Глави и Корбову.³⁵ Из-гледа да састав тла није одговарало »винчанском« начину пољопривредне производње и формирању великих телских насеља. Популације средњег брон-заног доба, захваљујући употреби металног рала и запрежних возила, успостављају нови систем при-вређивања. Оне су у Поморављу, као и у околини Ромулијане и Цановог поља, формирале разгранату мрежу малих, самодовољних насеља, од по пар кућа и домаћинстава, која трају неколико генерација.³⁶

Слику источне Србије у периоду раног неолита представљену у овом раду, треба узети са одређеном дозом резерве из неколико разлога. Први је што узорци којима располажемо (осим Кучајне) не потичу са систематских ископавања већ искључиво са рекогносцирања. Други је разлог што сва досадашња архе-олошка ископавања на простору слива Црног Тимока (Кучајна, Дубрава, Ромулијана *extra muros*, Милетов бунар, Ђокин вис, Звездан, итд.) приказују изменејену стратиграфију, коју је створило дејство флувијалне ерозије и земљорадња. Уколико је тачно да су рано-неолитска насеља највећим делом била кратког ве-ка, то нашу резерву чини оправданом.

³¹ Bailey at all 2002, 350; Nikolov at all 2004; Krauß 2006, 62–68; Kostos and Urem-Kostos 2006, 201; Maxim 1999, 226; Genadieva 2007; Perniccheva 1995.

³² Bogdanović 2004; Stevanović 1988; Perić 2009; Vuković 2004.

³³ Сладић, Јовановић 1997.

³⁴ Капуран, Шкундић 2009.

³⁵ Једино су на Кучајни, Варзарију и локалитету Петроњ 2, констатовани налази из средњег енеолита (Бубањ–Хум I).

³⁶ Bankoff, Greenfeild 1984.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Bankoff, Greenfeild 1984 – A. Bankoff, H. Greenfeild, Decision-making and Culture change in Yugoslav Bronze Age, *Balcanica XV*, Beograd 1984, 7–31.

Bailey at all 2002 – D.W. Bailey at all, Alluvial landscapes in the temperate Balcan Neolithic: transitions to tells, *Antiquity* 76, York 2002, 349–355.

Богдановић 1995 – М. Богдановић, Стратиграфија протостарчевачких насеља у Гришцу, *Радионица* 2, Други округли сто археолога Србије, Параћин 1995, 5–16.

Богдановић 1998 – М. Богдановић, Прилог проучавању неолитизације континенталног дела Балканског полуострва, у: Н. Тасић (ур.) *Раг Драјослава Срејовића на истраживању праисторије Централног Балкана*, Крагујевац 1998, 61–74.

Bogdanović 2004 – M. Bogdanović, *Grivac, naselje protostarčevačke i vinčanske kulture*, Центар за научна истраживања SANU, Универзитет у Крагујевцу и Народни музеј у Крагујевцу, Крагујевак 2004.

Bogdanović 2007 – M. Bogdanović, Proto-Starčevac Culture and Early Neolithic in the Struma Valley, in: *The Struma / Strimon river valley in prehistory*, International Symposium Kjustendil–Blagoevgrad, Sofija 2007, 201–208.

Božilova, Tonkov 2007 – E. Božilova, S. Tonkov, Paleological Evidence of the Main Postglacial Vegetation and Climate Changes in Southwestern Bulgaria from the Neolithic to Modern Times, in: *The Struma / Strimon river valley in prehistory*, International Symposium Kjustendil–Blagoevgrad. Sofija 2007, 531–534.

Vasić 2008 – R. Vasić, Velesnica and the Lepenski Vir culture, in: V. Boroneant, C. Bonsall and I. Radovanović (ed.) *The Iron Gates in Preistoru*, BAR International series 1893, Oxford 2008, 227–241.

Vetnić 1974 – S. Vetnić, Počeci rada na испитивању културе првих земљорадника у Средњем Поморављу, *Materijali X*, Beograd 1974, 123–168.

Ветнић 1998 – С. Ветнић, О пореклу старчевачке културе у басену Велике Мораве, у: Н. Тасић (ур.), *Раг Драјослава Срејовића на истраживању праисторије Централног Балкана*, Крагујевац 1998, 75–96.

Vuković 2004 – J. Vuković, Statistical and typological analyses of the Early Neolithic pottery excavated in structure 03 at the site of Blagotin near Trstenik, in: M. Vasić et al. (ed.) *The Neolithic in the Middle Morava Valley*, Arheološki institut, Beograd 2004, 83–156.

Weninger et all 2007 – B. Weninger et all., Abrupt Climatic Forcing observed at Early Neolithic sites in

South-East Europe and the Near East, in: *The Struma / Strimon river valley in prehistory*, International Symposium Kjustendil–Blagoevgrad, Sofija 2007, 7–21.

Garašanin 1979 – M. Garašanin, Centralnobalkanska zona, у: A. Benac (ur.) *PJZ II Neolit*, Sarajevo 1979, 79–212.

Genadieva 2007 – V. Genadieva, Prehistoric settlements in the Province of Kjustendil, in: *The Struma / Strimon river valley in prehistory*, International Symposium Kjustendil–Blagoevgrad, Sofija 2007, 238–246.

Глишић 1968 – Ј. Глишић, Економика и социјално економски односи у неолиту Подунавско-Поморавског басена, у: *Неолит централног Балкана*, Народни музеј Београд 1968, 21–61.

Dimitrijević 1974 – S. Dimitrijević, Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južнопанонских налазишта рješavanju ovog problema, *Materijali X*, Beograd 1974, 59–122.

Дукић 1975 – Д. Дукић, Хидрографске особине источне Србије, Зборник радова Географској институцији »Јован Цвијић«, књ. 26, Београд 1975, 71–78.

Đukanović 1969 – D. Đukanović, *Klima Zaječara i okoline*, Beograd 1969, 68–83.

Jovanović 1969 – B. Jovanović, Chronological frames on the Iron Gate Group of the Early Neolithic. Arheologija Jugoslavica X, Beograd 1969, 23–38.

Јовановић 2004 – Б. Јовановић, Неолит и рани енеолит, у: М. Лазић (ур.) *Бор и околина*, Бор–Београд 2004, 35–55.

Jovanović 2008 – B. Jovanović, Micro-region of the Lepenski Vir culture: Padina in the Upper Gorge and Hajdučka Vodenica in the Lover Gorge of the Danube, *Documenta Prehistorica XXXV*, Ljubljana 2008, 289–324.

Јовић 1997 – В. Јовић, Геолошке и геоморфолошке карактеристике источне Србије, у *Археологија источне Србије*, Београд 1997, 21–32.

Капуран 2008 – А. Капуран, Прилог праисторијској стратиграфији Феликс Ромулијане у светлу нових налаза, *ГСАД* 24, Београд 2008, 245–264.

Капуран, Шкундић 2009 – А. Капуран, Ј. Шкундић, Резултати систематског рекогносцирања локалитета Ромулијана 2008/9. године. *Саопштења XL*, Београд 2009, 245–263.

Knitter at all 2010 – D. Knitter at all, *Archaeological Predictive Modeling based on Geomorfometric Parameters*. Rad je u štampi.

Kostos, Urem-Kostos 2006 – S. Kostos, D. Urem-Kostos, Filling in the Neolithic Landscape of Central

Macedonia, in: N.Tasić, C. Grozdanov (ed.) *Homage to Milutin Garašanin*, Serbian Academy of Sciences and Arts, Macedonian Academy of Sciences and Arts. Belgrade 2006, 193–205.

Krauß 2006 – R. Krauß, *Die Prähistorische besiedlung am unterlauf der Jantra vor dem hintergrund der kulturgeschichte Nordbulgariens*. Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden 2006.

Lazarovici 2006 – G. Lazarovici, The Anzabegovo-Gura Baciului axis and the first stage of the Neolithization process in Southern-Central Europe and the Balkans, in: N.Tasić and C. Grozdanov (ed.) *Homage to Milutin Garašanin*, Serbian Academy of Sciences and Arts, Macedonian Academy of Sciences and Arts. Belgrade 2006, 111–158.

Лазић и др. 2002 – М. Лазић и др., Резултати археолошког рекогносцирања територије обухваћене просторним планом археолошког налазишта Ромулијана. *Развитак* 207–208, Зајечар 2002, 64–67.

Letica 1988 – Z. Letica, Anthropomorphic and Zoomorphic Figurines from Divostin. in: A. McPherron and D. Srejović (ed.) *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh 1988, 173–202.

Maxim 1999 – Z. Maxim, *Neo-eneoliticul din Transilvania, date arheologice și matematico-statistice*. Cluj-Napoca 1999.

Mehrer, Wescott ed. 2006 – M. Mehrer, K. Wescott ed., *GIS and Archaeological Site Location Modeling*. Taylor and Francis: Boca Raton, London New York.

Михаиловић и др. 1997 – Д. Михаиловић и др., Истраживања палеолита на подручју Источне Србије, *Археологија источне Србије*, Београд 1997, 33–44.

Михаиловић 2008 – Д. Михаиловић, Истраживања палеолита на подручју Нишке котлине између 2004. и 2006. године. *Зборник радова Одбора за крас и спелеологију* 9, Београд 2008, 105–118.

Нешић 2003 – Д. Нешић, Рельеф зајечара и његове околине. *Развитак* 211–212 година XLIII, Зајечар 2003, 110–122.

Николић 2001 – Д. Николић, Рани неолит у Србији – културно-хронолошки односи. *ГСАД* 17, Београд 2001, 9–20.

Николов at all 2004 – В. Николов at all, Динамика на културните процеси в неолитна Тракия, in: V. Nikolov, K. Bačvarov and P. Kalicev (ed.) *Prehistoric Thrace*. International Symposium in Stara Zagora 30.09 – 04. 10. 2003. Institut of Archeology with Museum – BAS, Regional Museum of History, Stara Zagora 2004, 13–25.

Перић 1999 – С. Перић, Вишеслојна неолитска насеља и проблем културне стратиграфија неолита

на територији Србије. *Старинар* XLIX–1998, Београд 1999, 11–38.

Perić 2004 – S. Perić, Problem of Neolithization of Central Pomoravlje, in: Perić, S. (ed.) *The Neolithic in the Middle Morava Valley*, Beograd 2004, 11–34.

Perić 2009 – S. Perić, The Oldest Cultural Horizon of Trench XV at Drenovac, *Старинар* LVIII, Београд 2004, 29–50.

Pernicheva 1995 – L. Pernicheva, Prehistoric Cultures in the Middle Strima Valley: Neolithic and Eneolithic, in: Bailey, D. and Panayotov, I. (ed.) *Prehistoric Bulgaria*, Prehistory press, Medison 1995, 99–140.

Петровић 1970 – Д. Петровић, *Слив Црног Тимока, геоморфолошка студија*. Географски Институт »Јован Цвијић«, Посебна издања књига 22, Београд 1970.

Protić at all. 2005 – N. Protić at all, The Status of Soil Surveys in Serbia, in: Jones, R.A. at all. (ed.) *Soil Resources of Europe*, European Soil Bureau, Institute for Environment and Sustainability, Ispra 2005, 297–315.

Радовановић 1997 – И. Радовановић, Мезолит и неолит Источне Србије, у: М. Лазић (ур.) *Археологија источне Србије*, Београд, 55–70.

Radovanović 2006 – I. Radovanović, Not just a good place for fishing: Meso-Neolithic contact at the site of Lepenski Vir in view of the new AMS and Stable isotope evidence, in: N. Tasić and C. Grozdanov (ed.) *Homage to Milutin Garašanin*, Serbian Academy of Sciences and Arts, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Belgrade 2006, 69–77.

Сладић 2005 – М. Сладић, Вишицина башта – село Гамзигра: насеље позног Латена у долини Црног Тимока, *ГСАД* 21, Београд 2005, 211–222.

Сладић, Јовановић 1997 – М. Сладић, С. Јовановић, Остаци старијенеолитских насеља са подручја Књажевца, у: М. Лазић (ур.) *Археологија источне Србије*, Београд 1997, 167–175.

Срејовић 1969 – Д. Срејовић, *Лепенски Вир, нова праисторијска култура у подунављу*, Српска књижевна задруга, Београд.

Срејовић 1983 – Д. Срејовић, Гамзиград у праисторији, у: С. Ђелић (ур.) *Гамзиград касноантички царски дворац*. Галерија САНУ, Београд 1983, 19–21.

Stalio 1986 – B. Stalio, Le site préhistorique Ajmaná à Mala Vrbica, *Đerdapske sveske* III, Beograd 1986, 27–50.

Stanojević 1988 – Z. Stanojević, Kučajna kod Bora, neolitsko i bronzanodobno naselje. *Arheološki pregled* 1988. Ljubljana 1988, 47–49.

Stanojević 1988a – Z. Stanojević, Kučajna, in: D. Srejović (ed.) *The Neolithic of Serbia, Archaeological*

Research 1948–1998, Centre for Archaeological Research, Belgrade 1988, 77–78.

Stanković 1986 – S. Stanković, Localite Knjepište – Une station du groupe de Starčevo, *Đerdapske sveske* III, Arheološki institut, Beograd 1986, 447–452.

Stanković 1986a – S. Stanković, Embouchure du ruisseau Kamenički potok – Site du groupe de Starčevo, *Đerdapske sveske* III, Arheološki institut, Beograd 1986, 467–471.

Станковић 1991 – С. Станковић, Представа бика у старијем неолиту. *Старинар* XL–XLI (1989–1990), Београд 1991, 35–42

Станковић 1995 – С. Станковић, Антропоморфна пластика са Благотина. *ГСАД* 10, Београд 1995, 7–14.

Stevanović 1988 – Ž. Stevanović, Geographic Features of Central Šumadija, in: A. McPherron and D. Srejović (ed.) *Divostin and the neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh 1988, 11–20.

Срејовић 1969 – Д. Срејовић, *Лепенски вир, нова праисторијска култура у Подунављу*, Српска књижевна задруга, Београд 1969.

Тасић 2009 – Н. Тасић, *Неолитска квадратура круга*, Завод за уџбенике, Београд 2009.

Todorova 1995 – H. Todorova, The Neolithic, Eneolithic and Transitional Period in Bulgarian Prehistory, in: D. Bailey and I. Panayotov (ed.) *Prehistoric Bulgaria*, Prehistory press, Medison 1995, 79–98.

Todorova 2007 – H. Todorova, Überregionale kulturkomplexe und ökologische Krisen der Urgeschichte des unterdonauraumes VII–I JT.V.CHR., in: *Arheologia spiritualității preistorice în tinuturile Carpato-pontodanubien*, Simposium 27–29 martie 2007, Constanța. Fundatia »Rădăcinile Europei« Universitatea »Ovidius« Faculteta de istorie Faculteta de teologie, Constanța 2007, 19–26.

Tringham 1971 – R. Tringham, *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000–3000 B.C.*, Hutchinson University Library, London 1971.

Tringam 2000 – R. Tringam, Southern Europe in the transition to agriculture, in: D. Price (ed.) *Europe's first Farmers*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

Жикић 1979 – Д. А. Жикић, Физичко географске одлике и становништво Зајечара и околине, *Зајечарски зборник* св. 1, Зајечар 1979, 19–21.

Summary:

ALEKSANDAR KAPURAN, Institute of Archaeology, Belgrade
ALEKSANDAR BULATOVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade
IGOR JOVANOVIĆ, Museum of mining and metallurgy, Bor

THE NEOLITHIC SETTLEMENTS IN THE TIMOK REGION AND DJERDAP GORGE HINTERLAND

Key words. – Eastern Serbia, Crni Timok, early Neolithic, Starčevo–Kereš–Kriš, settlement, topography.

For many years, the territory along the course of the Crni Timok river in northeast Serbia was not presented as an interesting area for early Neolithic excavation. However, recent inspection of older unpublished data, with newer reconnaissance, has shed new light on this period of prehistory.

A larger number of sites have been discovered with similar topographical positions on the edges/rims of large areas or on ridges above river courses. Thanks to cooperation between the geographical project TOPOI from Berlin and the Archaeological Institute in Belgrade, work has begun on the production of a digital »archaeological model of probability« (ARM), which will improve reconnaissance of this region.

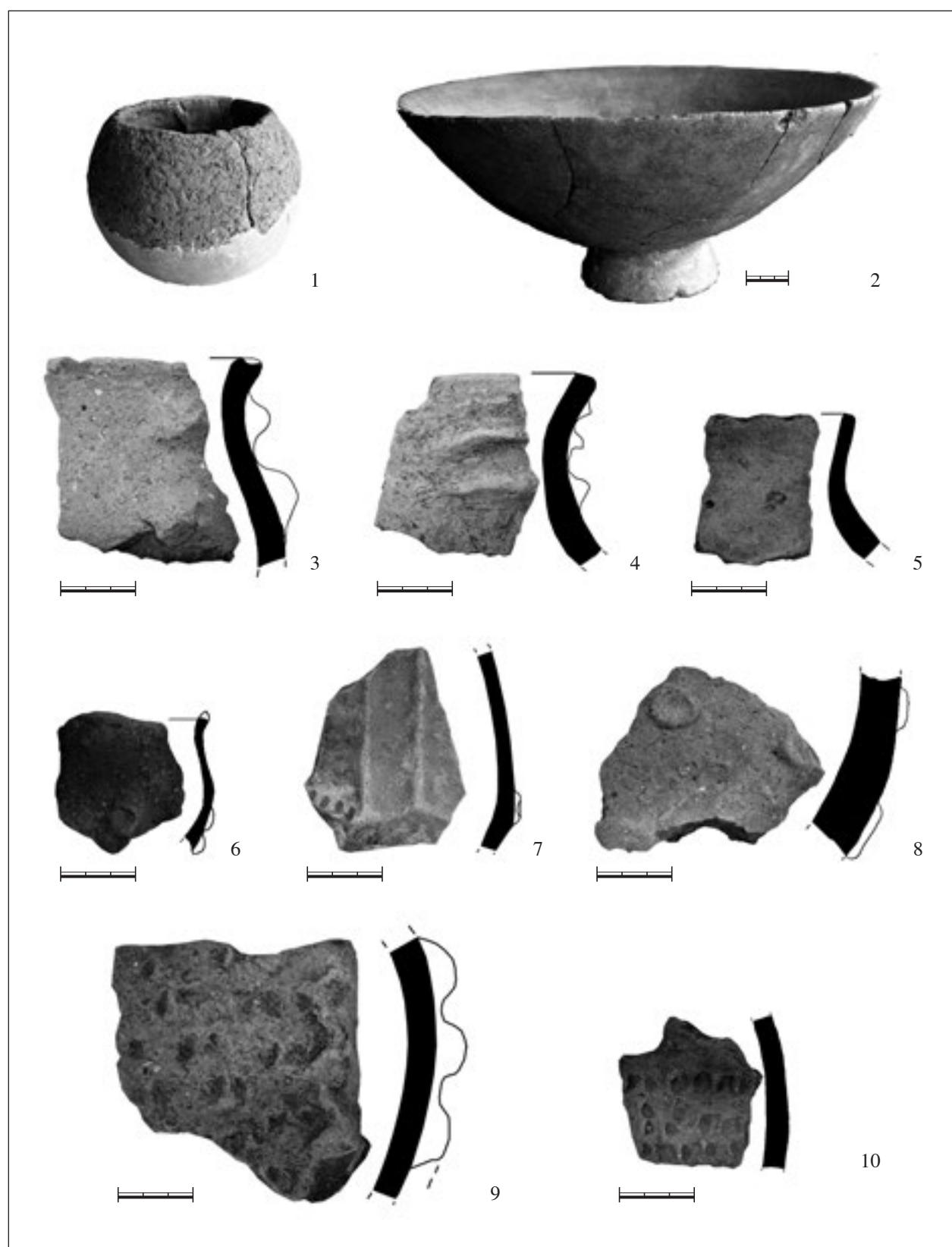
Alongside the only systematic excavation/investigation of settlements in Kučajna, 16 more localities have been confirmed, situated in the area between the Roman imperial palace of Felix Romuliana in the south and Bor in the north. They are located at the following sites: Cerova Faca and Dubrava in Brestovac; Kot 1 and 2, Pundilov potok (Pundil's stream) in Metovnica; La Bunar in Šarbanovac; Smolnica, Abri above Lazareve pećine (Lazarus' cave), Donja Stopanja (Lower Stopanja) Kobila in Zlot. In the area around Felix Romuliana several settlements have been discovered: in sectors *Intra* and *Extra muros*, Kravarnik, Varzari, Petronj 2, sites between Magura and Rimski majdan (Roman mine) and Višicina Bašta.

From the examination of finds discovered at these sites it can be concluded that on the territory along the course of the River Timok the population of the Starčevo–Kereš–Kriš cultural com-

plex was relatively well established during the early Neolithic period. The Neolithic occupation of the region had proceeded from the Đerdap gorge in the north and Sicevačka, Svrljiška and Trgoviška gorges in the south, towards the course of the River Timok i.e. the central part of north-east Serbia. The Mesolithic populations had gradually accepted the production of food. Utilising the optimal climate and fertile soil, they improved their husbandry through new agricultural methods and the better domestication of animals. This experimental process demanded successive migrations, which impoverished the quality of soil and the seasonal movements of animals that needed to be tamed.

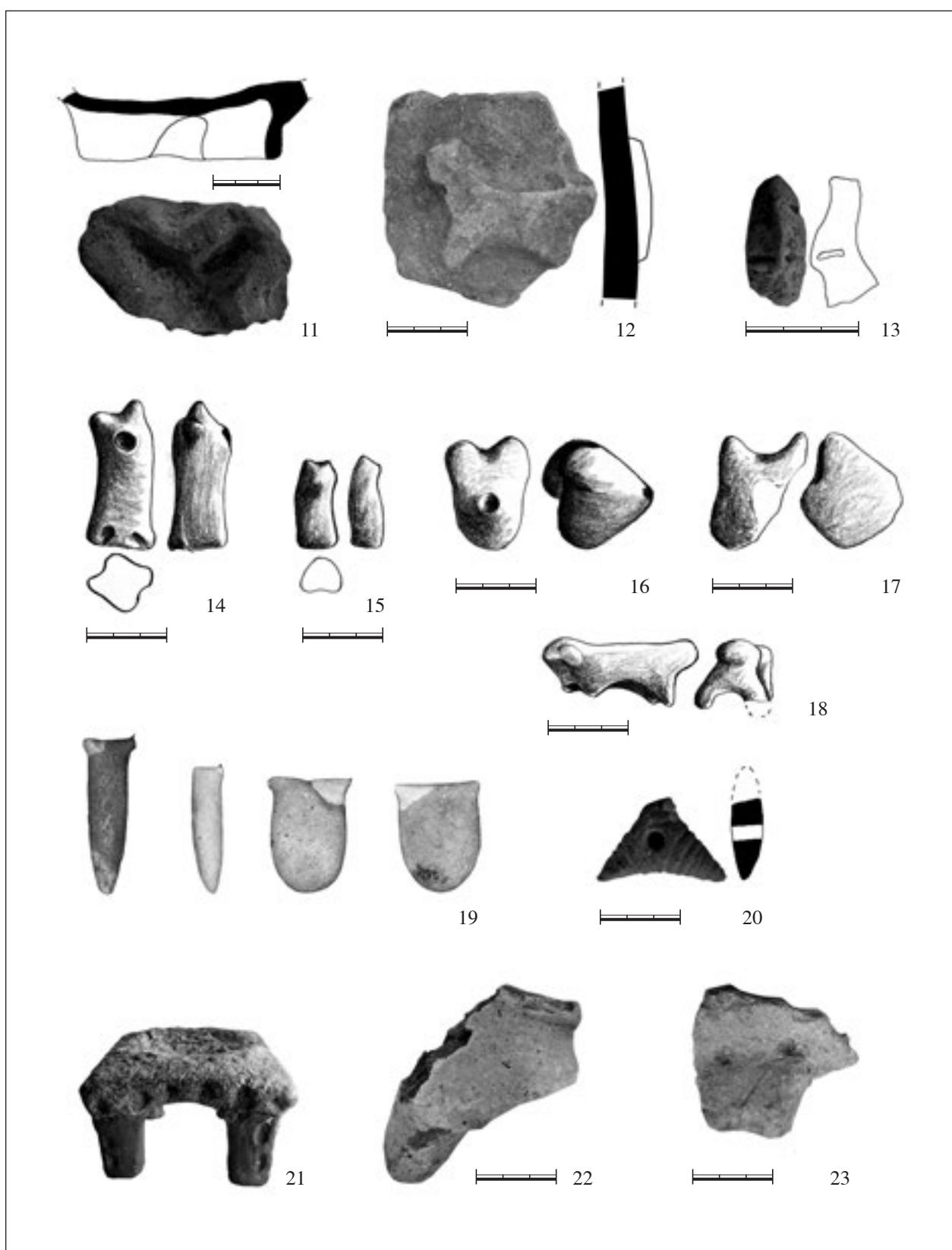
By analysis of the topographical and geomorphologic character of this terrain, early Neolithic settlements can be described as being agricultural-livestock husbandry and livestock husbandry-hunting based. The first settlements were located on gently inclined terrains relatively close to water sources, at altitudes of 180 to 300 m. The second category of settlements were formed on uplands, offering a better view of the terrain, 230 to over 450 metres above sea level. These were probably short-term or seasonal settlements since such territories were usually unsuitable for habitation during the winter months.

The poor geomorphology of the land, the magma-rock substratum and ill-drained soil, in combination with primitive agriculture, guaranteed greater soil erosion, which would destroy the economic worth of the soil. With the disappearance of the early-Neolithic population from this region, human habitation did not reoccur until several millennia later, during the middle Bronze age.

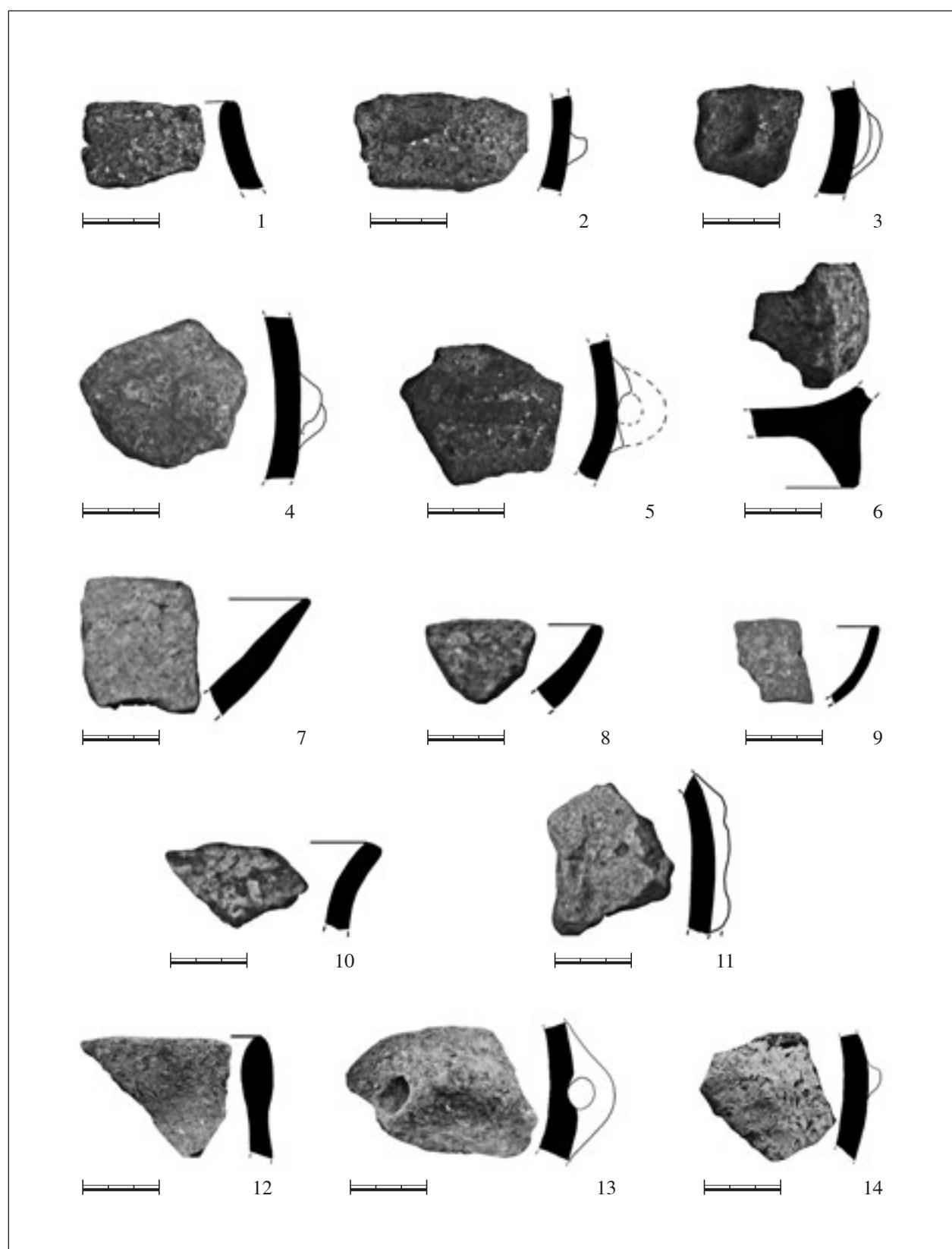
Табла I – Кућајна

Plate I – Kučajna

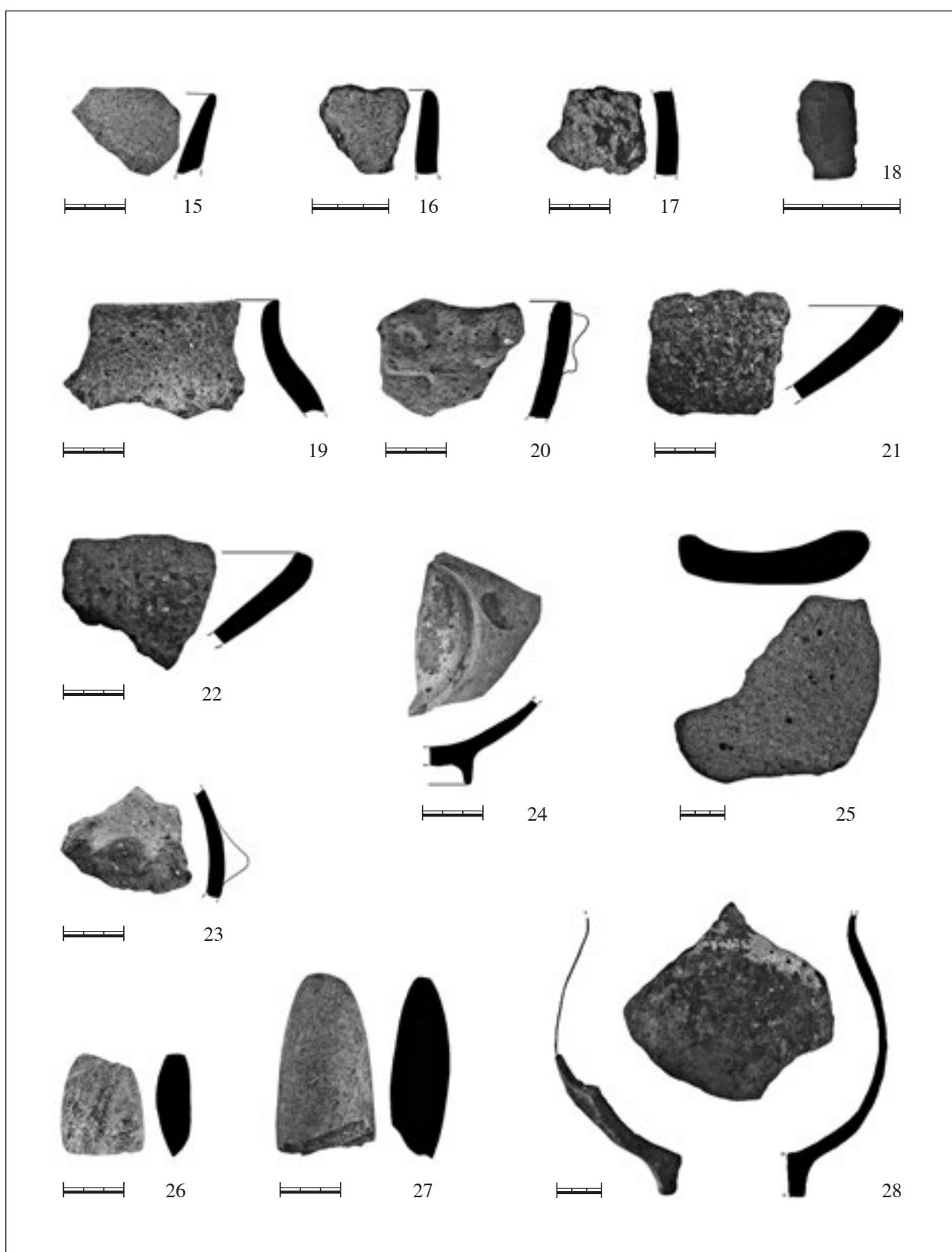
Табла II – Кућајна

Plate II – Kučajna

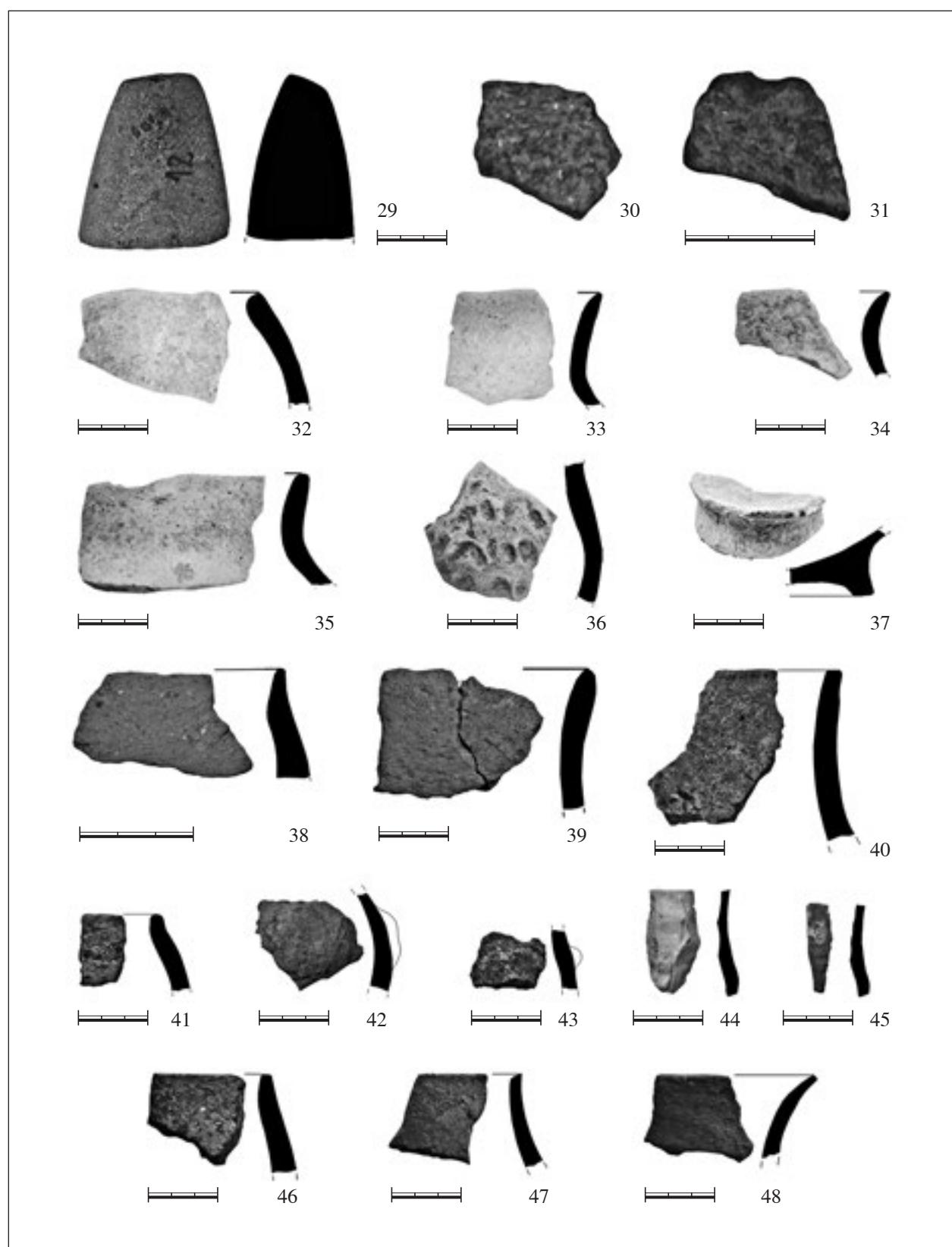
Табла III – 1–3) Церова фаџа; 4–6) Дубрава; 7–11) Кот 1; 12–13) Кот 2; 14) Пунђилов поток

Plate III – 1–3) Cerova faca; 4–6) Dubrava; 7–11) Kot 1; 12–13) Kot 2; 14) Pundilov potok

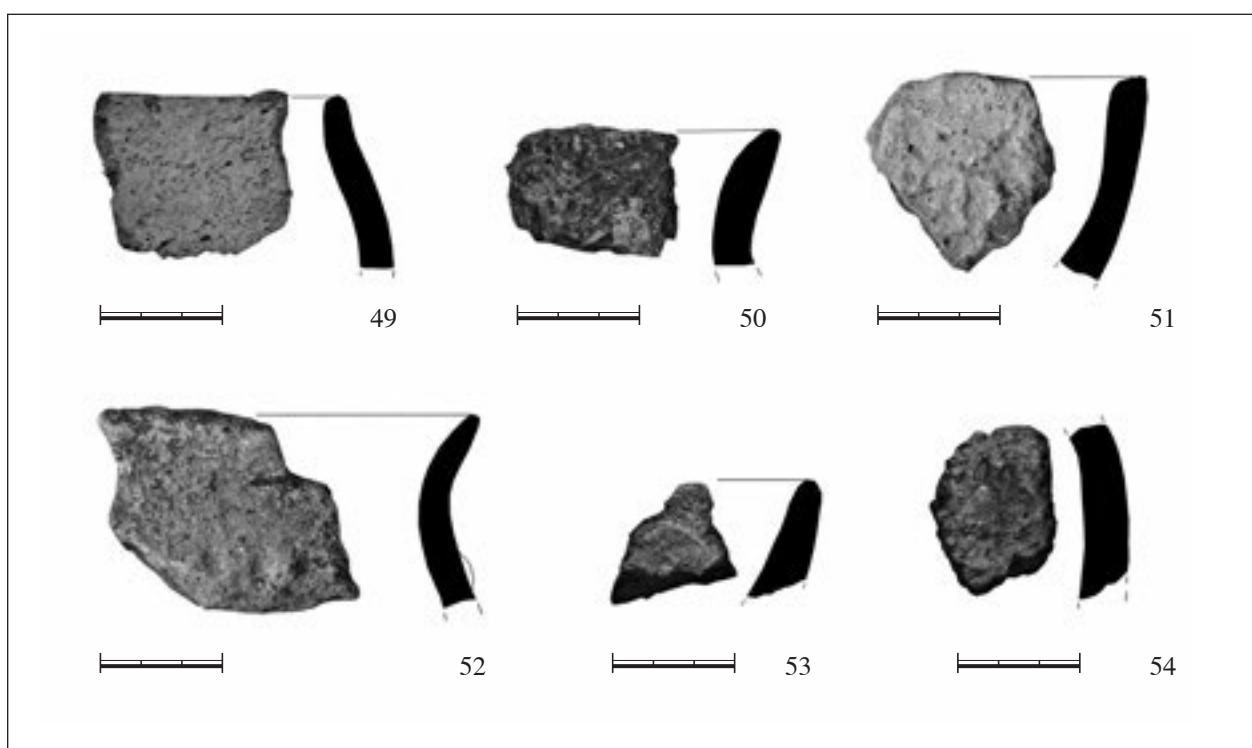
Табла IV – 15–18) Ла Бунар; 19–27) Смолница; 28) Абри изнад Злотске пећине

Table IV – 15–18) La Bunar; 19–27) Smolnica; 28) Abri under Zlotska Cave

Табла V – 29–31) Доња Степана; 32–37) Кобила; 38–39) Ромулијана; 40–45) Краварник

Plate V – 29–31) *Donja Stopanja*; 32–37) *Kobila*; 38–39) *Romuliana*; 40–45) *Kravarnik*

Табла VI – 49–50) Пећроњ 2; 51–52) локалитет између Мађуре и Римској мајдана; 53–54) Вишница бања

Plate VI – 49–50) Petronj 2; 51–52) Site between Magura and Roman Quarry; 53–54) Višićina bašta

RASTKO VASIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

REFLECTING ON ILLYRIAN HELMETS

UDC: 904:623.445.2(497)"-05/-03"

DOI: 10.2298/STA1060037V

Original research article

e-mail: rvasic@beotel.net

Received: May 19, 2010

Accepted: November 30, 2010

Abstract. – The so-called Illyrian helmets, with a rectangular opening for the face, are a frequent topic in archaeological literature for several reasons. They are distributed over a large territory – on the Balkan Peninsula and beyond, so many archaeologists from various countries were involved in their study. Then there is the great diversity of forms, where each type or subtype represents a theme in itself posing various questions, and finally new Illyrian helmets appear all the time, even in regions far from their main concentration areas, or with unfamiliar details, demanding new analyses and explanations.

The author discusses their division into types and subtypes, chronology, variants, and comes to the conclusion that a proper study of this theme will be possible only when various aspects of their appearance, including ancient written sources as well as the material culture of this period in particular regions, are taken into consideration because of their complex and versatile role in ancient Balkan history.

Key words. – Illyrian helmets, Greece, Macedonia, Adriatic coast.

The so-called Illyrian helmets,¹ with a rectangular opening for the face, triangular or elongated cheek-pieces and a neck guard, as well as a track consisting of two ridges on the top of the crown for the crest, are a frequent topic in archaeological literature for several reasons. They are distributed over a large territory – on the Balkan Peninsula and beyond, so that many archaeologists from various countries were involved in their study.

Then there is a great diversity of forms, where each type or subtype represents a theme in itself posing various questions, and finally new Illyrian helmets appear all the time, even in regions far from their main concentration areas, or with unfamiliar details, demanding new analyses and explanations.

Many scholars have written about them. In the first place Germans like, B. Schroeder,² E. Kukahn,³ then in particular E. Kunze, who excavated in Olympia where a large number of Illyrian helmets was found,⁴ and H.

---

¹ There are various names, which scholars have given to this type of helmet. The term »Illyrian« is most widespread and I think it is the most suitable. It is short, practical and there is no doubt which shape is in question. On the other hand, all scholars more acquainted with the problem know very well that the Greeks and not the Illyrians invented this helmet and that it was in use in Greece as well as in Macedonia and in Illyrian lands.

² Schroeder 1912, 39–44.

³ Kukahn 1936, 52–55.

⁴ Kunze 1958; Kunze 1967.

* The article results from the project: *Metal Ages in the Morava Basin* (no 147007) funded by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia

Pflug, who published the last synthetic study on this theme.⁵ Balkan archaeologists like M. Garašanin,⁶ D. Berciu,⁷ M. Nikolanci,⁸ V. Lahtov,⁹ H. Ceka,¹⁰ I. Marović,¹¹ M. Guma,¹² B. Teržan,¹³ M. Blečić,¹⁴ E. Teleaga,¹⁵ and many others¹⁶ also contributed to a large extent.

In spite of their diversity, a relatively clear typological development of Illyrian helmets from the 8th to the 3rd century was determined. There are three main phases of development – an early form with low crown and without neck guard, then the middle form, »organisch-belebte«, as named by Kunze,¹⁷ with triangular cheek-pieces, elongated back guard, horizontal ribs on the forehead, and a decorative border with a series of studs alongside the helmet edge, and finally the late form with elongated cheek-pieces and simplified decoration running along the edge. However, there are many variations which appear particularly in the transitional period between the middle and late form, a period of experiments and quest for new creations.¹⁸ They invent and combine various elements, some borrow details from Corinthian or Chalcidian helmet types, and this tendency to create variants continues in the late phase too.

The early form or Type I was found in limited number, mainly on the Peloponnese, while a single helmet comes from Borove in East Albania. The dating – end of the 8th to the late 7th century relates to the Greek finds, while the helmet from Albania could be somewhat later.¹⁹

The middle form or Type II, generally dated from the late 7th century to the middle of the 6th century BC, was found mainly in Greek Macedonia in the area between Thessaloniki and Kozani, apart from a considerable number of pieces which come from Olympia.²⁰ Within the development of the middle form there is one earlier and one later stage. In its earlier phase it is visually the most distinguished and majestic form of Illyrian helmets; the later helmets of Type II lack the former solemn impression, there are deviations in details and hints to the future Type III. The helmets from Olympia, Lindos, Kozani (Pl. I,4), Ano Kopanos (Pl. I, 3), Anarahi (Pl. I,2), Agia Paraskevi near Kozani (Pl. I,1), Archontiko, Agia Paraskevi near Thessaloniki, the surrounding of Thessaloniki, Donja Dolina (Pl. II, 1–3) and Kaptol (Pl. II,4)²¹ belong to this earlier phase. The remaining helmets, which were ascribed to Type II (Bukri, Trebenishte, Ungrej, Ioannina), belong according to their characteristics to the later stage. The fragment from Philia formerly considered as Type II, belongs in fact to Type III.²² Their obvious concentration around Kozani and Thessaloniki shows clearly that the center of their production was in this region. The appearance of three

helmets in the northwest Balkans (Donja Dolina, Kaptol) suggests only that there was constant contact and trade between Macedonia and the North Balkans during the 7th and 6th century BC.²³

Concerning helmets of the organisch-belebte form, one should add that they are not identical; some have more expressed paragnatides, some less expressed, as two helmets from Donja Dolina show. This points to a typological development, but does not necessarily indicate chronological difference. They are decorated with one or, less often, two horizontal ribs on the forehead.²⁴ Most probably it represents just a variation of the decorative theme, but it is possible that two lines were a sign of higher military rank of the owner whatever this rank may have been, although this assumption should be considered with great reserve.

The most widespread and most popular was the late form – Type III, which developed from Type II and dates from the second half of the 6th to the 4th century BC.²⁵ Its division into Types IIIA with side gussets (»Seitenwickeln«),²⁶ and IIIB with a round opening cut for the ears is generally accepted. Within Type IIIA three further subtypes can be distinguished: Type IIIA1, where studs along the helmet edge closely imitate those

⁵ Pflug 1988.

⁶ Garašanin 1957.

⁷ Berciu 1958.

⁸ Nikolanci 1959; Nikolanci 1960.

⁹ Lahtov 1965.

¹⁰ Ceka 1972.

¹¹ Marović 1972.

¹² Guma 1991.

¹³ Teržan 1995, 87–88.

¹⁴ Blečić 2007.

¹⁵ Teleaga 2008, 232–233.

¹⁶ Lisičar 1951, 46–47; Mozsolics 1955; Lisičar 1973; Vasić 1982.

¹⁷ Kunze 1958, 134–138.

¹⁸ Cf. Kunze 1967, 121.

¹⁹ Pfuhl 1988, 44 ff.

²⁰ Pfuhl 1988, 48 ff.

²¹ See the catalogue of helmets at the end.

²² Kilian-Dirlmeier 2002, 90–91.

²³ Cf. Vasić 1974. Two Macedonian »jug-stoppers« of earlier form, dating to the 7th century BC, were found recently in the surrounding of Zemun, Najhold 2010, 46, Figs. 25, 26.

²⁴ Helmets from Lindos, Anarahi and Agia Paraskevi near Kozani have two horizontal ribs. Also the helmet from the former Donald Young collection (internet data).

²⁵ Pflug 1988, 45 Abb. 1.

²⁶ Pflug 1988, 52.

of Type II (Nietrand), Type IIIA2, where this decorative motif is more freely followed (Punzborte), and Type IIIA3, without decoration but with smooth edges.²⁷

Helmets with smooth edges without stud decoration were marked as Type IIIA3, which is not »ganz treffend«. Namely, in character and appearance they differ visibly from those of Types IIIA1 and IIIA2 and represent an independent form of Illyrian helmets in relation to the basic development II–IIIA1–IIIA2. H. Pflug recognized that difference, but tried to establish a missing link between Type II and Type IIIA3, creating a Type IIB, with three helmets having varied details of edge decoration.²⁸ They are indeed variations which do not negate the independent development of Type IIIA3. This was probably the result of the quest for new forms, where the need for production speed possibly played a significant role. Most of the helmets were found in Sindos²⁹ – »a Sindos variant« may be an appropriate term for them, – while the rest also come mainly from Greek Macedonia. Thus, the supposition that they emerged in Greek Macedonia is most probable. For practical reasons, however, to avoid misunderstanding, I will continue to use IIIA3 for this form of helmets.

There are helmets with a smooth edge included in this group (IIIA3) which have a series of stamped circles, an imitation of studs, along the edge. This is again a variation, in fact a mixture of elements, which should be considered separately. There are early examples, as the helmet from Archontiko and the helmet from Rečica show. They are certainly not later than the turn of the 6th to 5th century, but they appear also much later, as that from Belsh, dated to the 4th century, testifies.³⁰ This variant probably also originated in Macedonia.

A particular group of helmets with smooth edges includes those with accentuated calotte, an element borrowed from the Corinthian type. They are decorated on the forehead with two incised figures of juxtaposed lions with turned heads. One of these helmets is in the Metropolitan museum, allegedly from Argolis, but the information is not confirmed, the other comes from a site between Horigi and Vaphiochori near Kilkis, now in the Kilkis Museum (Pl. IV,2), and two others were found in the necropolis of Thermi near Thessaloniki (one in grave 22). The question is was the form created in the workshops around Thessaloniki or further south. This can not be answered with certainty, but it is probable that it was produced in Macedonia also.³¹

A helmet from the surrounding of Kozani also has an accentuated calotte but in other details, e.g. studs along the edge, no incised lions on the forehead, follows strictly Type II and was obviously made independently

from the former group.³² It may suggest that the basic form of Type II remained in use here also after the middle of the 6th century and that the creative spirit, noticeable in workshops around Thessaloniki, did not involve this area.

Corinthian Kalottenabsatz is also seen on two helmets with flat edges, one allegedly from North Greece³³ and the other from Sicily.³⁴ They are close to the above mentioned group with incised lions, but here Absatzlines on both sides of the forehead turn upwards and create a kind of plastic wing-like decoration. The manner of execution reminds one, to a certain extent, of the plastic eye-brows on Corinthian or Italian helmets of this period. This decoration occasionally appears on Illyrian helmets too, as a recently discovered helmet in Isthmia shows.

Many helmets of Type IIIA1 were specially decorated and differ from a genuine IIIA1 form. Two of them have cheek-pieces in the form of a ram's head, a creation which owes much to Chalcidian helmets – one was found in Olympia and the other in Gornja Porta in Ohrid.³⁵ Some helmets have golden and silver embossed rectangular sheets around a square opening (Trebenishte, Archontiko, Sindos), others some floral motifs, while those with golden and silver sheet cuttings in the form of lions, boars and riders on the forehead and the cheek-pieces are particularly interesting. Two of these were found in Olympia,³⁶ one in Trebenishte (Pl. IV,3.4)³⁷ and one on the Timiš bank in the north part of the commune Gavojdia near Timišoara in Rumania (Pl. V,3).³⁸ I do not wish to discuss the meaning, status, symbols or other characteristics of these variously decorated helmets, which are certainly worth discussing in particular because

²⁷ Pflug 1988, 52–53.

²⁸ Pflug 1988, 52. Helmets from Olympia and Trebenishte. The third example from the Canellopoulos collection again represents a variation, having a smooth edge with a series of round holes along it. Amandry 1971, 589–597. It is earlier than the three earliest helmets from Trebenishte (*ibid*, 589, n. 8) and belongs to the middle phase of development of Illyrian helmets.

²⁹ Sindos 1985, *passim*.

³⁰ Albanien 1988, 244–259, Nr. 111.

³¹ Moustaka 2002, 410.

³² Unpublished. Mus. Kozani, no inv.

³³ Ars antiqua, Luzern, 7. 12. 1962, 28 f. Nr. 119, T. 39.

³⁴ Teržan 1995, 121; Sotheby, Catalogue of the sale, 14 november 1966, 73 No. 175.

³⁵ Kunze 1967, 130 ff. Taf. 69–71; Blečić 2007, 78 T. IV, 4.

³⁶ Kunze 1967, 127 ff. Taf. 66–67; Hockey et al., 1992.

³⁷ Popović 1956, 47 T. XVIII.

³⁸ Medelet, Cedica 2003.

they appear in different milieus,³⁹ but mention them to emphasize the diversity of Illyrian helmets. Also it seems to me more appropriate to mark them again just as variations of the main theme, than to give them a type number, as Martina Blečić did, designating Illyrian helmets of Type IIIA1 with decorations as Type IIIA1b.⁴⁰

Otherwise, if we take as probable that the examples with a ram's head and those with boars, lions and horsemen originated on Peloponnesus and that their appearance around the Ohrid Lake was to be expected, while bearing in mind the enormous quantity of Greek ware in Trebenishte, the helmet from the surrounding of Timišoara (Pl. V, 3) is intriguing. It poses questions of a different kind and offers several hypothetic assumptions. On the basis of its shape it is close to the helmets from Pećka banja (Pl. V, 1.2) and Ražana (Pl. V,4), so the solution should possibly be sought in that direction.⁴¹ Could it perhaps have been the helmet of an Illyrian »condottiere«, who crossed a river too far north?

The basic Type IIIA1 with Nietrand appeared in the Peloponnesus and Macedonia, while in the West Balkans their number was limited. It is usually dated to the second half of the 6th and the beginning of the 5th century BC. Type IIIA2 with Punzborte, dated from the first part of the 5th century to the end of the 4th century, was also found in Greece and Macedonia, but the number of finds in the West Balkans in comparison with IIIA1 increased considerably.⁴² When one speaks of Types IIIA1 and IIIA2, one could say that the difference between Nietrand and Punzborte is theoretically quite clear, but in practice it poses some problems. It is true that some helmets of Type IIIA can be relatively easily ascribed either to one or other category, on the basis of more or less expressed studs along the edge, but in many cases that is not sufficiently transparent. One should keep in mind that the motif was transforming slowly, step by step, that at that time various workshops were involved in helmet production that they did not progress evenly and simultaneously in stud transformation, that there are many uncertain cases, especially when one has the possibility to judge helmets only on the basis of mediocre photographs. For example, two helmets from Pećka Banja (Pl. V,1/2) were ascribed to Type IIIA1, because the interspace between studs and their plasticity are quite noticeable, while on the other hand the helmet from Trstenik (Pl. VI,3) belongs to Type IIIA2: it has no studs in the proper sense of the word but a line of plastic rectangles. Now, on the helmet from Timišoara (Pl. V,3) the density of studs is slightly more expressed than on the helmets from Pećka banja (Pl. V,1.2), so it can be ascribed to Type IIIA1, but also on account of figural

decoration. On the helmet from Ražana (Pl. V,4) studs are densely represented, though in some parts spacing is noticeable. This helmet is marked as Type IIIA 2, although between it and that from Trstenik (Pl. VI,3) the difference in decoration is much more noticeable than between Ražana (Pl. V,4) on the one hand and Pećka banja (Pl. V,1.2) and Gavojdja (Pl. V,3) on the other.

A variant of Type IIIA2 with arrow motif incised on the sides of the helmet, which was designated as IIIA2–b, was spread mainly along the Adriatic coast and occasionally in the hinterland. Its appearance in Albania, in Perlat dated to the third quarter of the 5th century, and in Budva speaks in favour of an assumption that this variant was produced in the workshops in the south Adriatic, Apollonia and Epidamnus,⁴³ from where it spread to the Northwest. Some of these helmets with incised arrow, as those from Budva and Podstinje, Kiseljak, have an exaggeratedly high crown, a particular handwriting of an artisan or a workshop, which would indicate a later stage of development when the harmony of form began to disappear.

Finally, Type IIIB with ear-shaped cutting, the last type in the series, was found in Greece, Albania and occasionally further northwest, on the Adriatic coast and Italy. The form was probably invented in Greece. Kunze dates this type in Olympia immediately after the middle of the 5th century,⁴⁴ but Illyrian helmets in general were slowly going out of fashion, so it was not found in Greece any more in great number.

The influx of the Illyrian helmet on the East Adriatic coast and in its hinterland is amazing and not easy to explain. How did these unknown groups or tribes become so keen to have Illyrian type helmets? Were there only particular groups in question or the inhabitants of a larger territory? Biba Teržan dealt with this problem when she noted that Type IIIA2 b with an incised arrow motif was spread mainly in Dalmatia, Type IIIB with ear shaped cutting in Albania, and Type IIIA3 with smooth edges in Macedonia.⁴⁵ Here the division into types and subtypes certainly plays an important role, but together with the edge forms, one should consider

³⁹ Cf. Hockey et al. 1992, 286–287.

⁴⁰ Blečić 2007.

⁴¹ For other helmets, found in Rumania, Berciu 1958, 448–449.

⁴² Pflug 1988, 52 ff.

⁴³ Pflug 1988, 56–57.

⁴⁴ Kunze 1967, 133.

⁴⁵ Teržan 1995, 87 f.

also the height of the crown, length of the cheek pieces, size of the neck guard and other details, which have something to say about particular workshops and artisans. In fact, altogether, this is a complex question, which needs a thorough study of various aspects, where written sources and archaeological material should be compared and analysed in detail. Here again a regional division of the complete archaeological material in the West Balkans, and in Macedonia too, could possibly provide some answers to this and other interesting questions, which Illyrian helmets, with their complex appearance, pose.⁴⁶ In some way these helmets were unique. They were worn by Greeks, Macedonians and Illyrians, so a detailed study of this theme could not only throw light on the rise and fall in popularity of this piece of armour, but also help in solving some questions in ancient Balkan history and prehistory.

It is supposed that the workshops, which produced these helmets for the West Balkans, were situated in the South Adriatic, in Epidamnus and Apollonia in the first place.⁴⁷ However, the question arises whether they were capable of satisfying a constant increase in demand for this defense weapon in the second half of the 5th and in the 4th century BC, or were some other workshops involved too? In this context Diodorus's story (XV, 13, 1–3) could perhaps be relevant. In 385 BC Dionysios, the tyrant of Syracuse sent 500 panoplies to the Illyrians who helped him in the war against Greek cities. What type of helmet was included in these sets? The first thought would be that it was not an Illyrian type because Illyrian helmets were rarely found in Italy. But which one then? Italy was flooded with Corinthian helmets, a type which, on the other hand, was extremely rare in the West Balkans,⁴⁸ so are not in question here. According to Diodorus (XIV, 41, 42,2) several years earlier a large amount of armour, including helmets of various kind and type, were produced in Syracuse on the order of Dionysios, who was preparing war against Carthage. The Illyrian type was probably produced too. Then it was very possible that some workshop in South Italy, in Syracuse in particular, purposely exported Illyrian helmets, simple in form and easy to manufacture, to a barbarian clientele on the other side of the Adriatic. H. Pflug suggested something in this sense, but wisely left it, as I do, for new evidence to confirm this.⁴⁹

Roughly, one can say that Illyrian helmets were invented in Greece, probably on the Peloponnesus, in the 8/7th century. In their second phase, the end of the 7th and greater part of the 6th century, they spread to Macedonia, where they were produced in great number.

The transitional period, the last third of the 6th and the beginning of the 5th century was characterised by a great variety of forms that were still popular mainly in Macedonia. In their late phase, the 5th century, at the peak of their production and popularity, they were frequently found in Macedonia, but also in the West Balkans, where they appeared in great numbers also in the next and latest period of their development – the 4th century BC.

ACKNOWLEDGEMENTS

I am very grateful to many colleagues who helped me with this work in various ways – by allowing me to visit the depots of their museums, providing me with informations, photos and drawings of published and unpublished helmets, helping me with the literature which was not to hand – the late Dr Ioulia Vokotopulou, former director of the Archaeological Museum in Thessaloniki, Dr Georgia Karamitrou-Mentesidi, director of the Archaeological Museum in Kozani, the late Dr Borivoj Čović, Centre for Balkanological Studies, Sarajevo, Dr Zeynep Kiziltan, Arch. Museum Istanbul, Mr. Melik Ayaz, Ministry of Culture and Tourism, Ankara, Mrs. Vera Krstić, National Mus. Belgrade, Mr Miloje Mandić, Mus. Užice, Dr Valentin Cedica, Mus. Banatului, Timișoara, Mrs. Zvezdana Vušović-Lučić, Mus. Nikšić, Dr. Anita Büttner and Dr Walter Stolle, Mus. Darmstadt, Mrs. Lilian Aheilara, Ephor of Prehistoric and Classical antiquities, Thessaloniki, Mr. Nebojša Borić, Archaeological Institute, Belgrade, Mrs. Martina Blečić, University Rijeka, Dr. Marion Uckelmann, PBF Project Frankfurt, Mrs. Polyxeni Adam-Veleni, the director of the Archaeological Museum in Thessaloniki, Prof. Dr. Ursula Putz, University Regensburg, Dr. Sophie Des-camps, Musée du Louvre, Dr. Sean Hemingway, Metropolitan Museum of Art, Mr. Milenko Radivojac, Museum in Prijedor, Mr. Djoko Jovanović, Museum in Doboj, Dr. Pavlos and Dr. Christina Chrysostomou, Mus. Pella.

⁴⁶ It is interesting e.g. that the princely graves in Aiani near Kozani, with rich goods, similar to that from Trebenishte, did not contain any Illyrian helmet, although in the Kozani area they were relatively frequently found.

⁴⁷ Pflug 1988, 56–57.

⁴⁸ Pflug 1988a, 102–104, Abb. 48.

⁴⁹ Pfuhl 1988, 58.

CATALOGUE

The most complete list of Illyrian helmets up to now, with division into types, is that presented by Biba Teržan. Thus, we shall cite her list here, with additional literature where it is necessary. We are aware that there are many Illyrian helmets, which are not included here. It is enough to look on the Internet under »Illyrian helmet« to realize that this type is now in vogue and appears everywhere, genuine and false, usually with very vague or no indications at all as to its origin,⁵⁰ but we still hope that this list will be of some help in further investigations of this subject.

I did not add any map of the distribution of Illyrian helmets as it appears in almost all cited articles and because it would not have anything new to offer. Many helmets are not published as yet so it is not possible to identify precisely their types, to mention for example only several dozens in Archontico and Cetina.

FORMER YUGOSLAVIA

BABINO

Helmet of Type III. Teržan 1995, 121; Cf. Blečić 2007, 78.

BREZA

Three helmets of type IIIA1 and A2. Teržan 1995, 121; Blečić 2007, 78.

BUBLIN

Two helmets of type IIIA1. Teržan 1995, 115.

BUDVA

Six helmets, probably all of Type IIIA2, found during excavations before and after World War II. The excavation in 1939 did not provide grave entities, while the more recent excavations have unfortunately not been published. Teržan 1995, 119; Cf. Č. Marković, in: Muzej grada Budve, nov. 2003, 16–18, Fig. 9. 6.

BUKRI

Helmet of Type II. Teržan 1995, 113.

CAVTAT

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 115.

CETINA, Trilj, Mali Drinić.

Teržan 1995, 113, 115 and 119 cites helmets of Types II, IIIA1 and IIIA2. They are still unpublished, so a definite type identification is not yet possible. According

to Internet data, some 30 helmets were found here. Cf. Milošević 1999, 203–211 (helmets, p. 210, Fig. 4–5).

CRVENICA

Helmet of Type IIIA2. Teržan, 115.

CRES, RT JABLJANAC

Helmet of Type IIIA1. Blečić 2007, 74 ff.

ČARAKOVO

Two helmets of Type IIIA2 were found in Čarakovo, in 1948 and 1986. Teržan 1995, 121.

DALMATIA?

Helmet of Type III. Marović 1972, 297; possibly this is the helmet in the Knin museum; cf. Truhelka 1914, 118.

DELAGOŽDA

Helmet of Type IIIA3. Teržan 1995, 121; Bitrakova-Groždanova 1992, 167 f., T. I.

DONJA DOLINA (Pl. II, 1–3)

Two helmets of Type II. Teržan 1995, 113.

DRINOVCI

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 121.

GORICA (Pl. III,1)

Helmet of Type IIIA1. Teržan 1995, 115.

GRUDE (Pl. III,3)

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 115.

HERCEGOVINA

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 115.

IMOTSKI

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 115. Possibly the helmet comes from Bublin, cf. Marović 1972, 297.

KAČANJ

Five helmets of Types IIIA1 and A2. Teržan 1995, 115.

KAPROL (Pl. II,4)

Helmet of Type II. Teržan 1995, 113.

⁵⁰ Cf. on internet s.v. the Barakat Gallery. Emirates Palace, Abu Dhabi, UAE – Illyrian Helmet of Type II, LA 511, from Mediterranean, and Illyrian Helmet of Type III, LO 657, from Illyria.

KLIČEVO (Pl. IV,1)

Helmet of Type IIIA3. Teržan 1995, 121.

KOREŠNICA, by Demir Kapija.

A rich grave with dozens of helmets, armour, bronze crater, jewelry and pottery was devastated and finds sold on the black market. See on Internet s. v. Koresnica.

KUMANOVO, see Ano Kopanos, Greece**LABIN**

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 115.

NOVO MESTO, KAPITELJSKA NJIVA

Two helmets of Type IIIA2. Blečić 2007, 78.

OHRID, GORNJA PORTA

Six helmets of which one has a cheek pieces in the form of a ram's head. Blečić 2007, 78.

OŠANICI

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 116.

PEĆKA BANJA (Pl. V,1.2)

Three helmets of Type IIIA1. Teržan 1995, 115.

PLANA

Two helmets of Type IIIA2. Teržan 1995, 116.

PODGORA, SUĆURAJ

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 119.

PODSTINJE, KISELJAK

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 119.

PUTIČEVO, TRAVNIK (Pl. III,2)

Helmet of Type IIIA1. Teržan 1995, 115.

RADIŠIĆ, LJUBUŠKI

Helmet fragment of Type IIIA2. Teržan 1995, 121.

RAKITNO, Petrovići

Decorated bronze sheet fragments most probably did not belong to a helmet. Teržan 1995, 121.

RAŽANA, Kosjerić (Pl. V,4)

Helmet of Type IIIA. Teržan 1995, 115.

REČICA, Ohrid

Helmet of Type IIIA3. Teržan 1995, 121.

RITEŠIĆ, village between Doboј and Modriča
Helmet of Type IIIA2. Mus. Doboј, unpublished.

RUSANOVIĆI, GLASINAC (Pl. III,4, left)

Fragment of a helmet of Type IIIA2 was found in Rusanovići, grave VIII,1/1895, together with 12 arched fibulae with elongated catch-plate (Fiala 1897, 14).

SISAK

Helmet of Type IIIA1. Teržan 1995, 121; Blečić 2007, 78.

SREMSKA MITROVICA (Pl. VI,4)

Fragmented helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 116.

ŠIROKO, Suva Reka, Kosovo

Illyrian helmet? Teržan 1995,121. During the World War I, according to unreliable data, an Austrian army, excavated a mound in the west part of the plain Široko, southwest of Suva Reka in Kosovo, where a skeletal grave with a helmet and other goods was found (Dašić 1957, 249).

TALINE, GLASINAC (Pl. III,4, right)

Fragment of a helmet of Type III2 was found in the necropolis Sokolac-Taline I,1/1895, together with a spear and two fragmented Certosa fibulae (Fiala 1897, 4). Teržan 1995, 116.

TETOVO

Illyrian helmet? Teržan 1995, 121.

TOPOLJE, KNIN

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 116.

TREBENISHTE (Pl. IV,3.4)

Eight helmets of Types II, IIIA1 and IIIA3. Teržan 1995, 113, 115, 121.

TRILJ, SINJ

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995,116.

TRSTENIK (Pl. VI,3)

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 116. B. Schroeder, 1912, 342, Beil. 16,5, publishing the helmet, did not cite any source, which means that he probably received information directly from the Belgrade museum. However, he notes »Trottenik« instead of »Trstenik« as the site of origin.

VALANDOVO, surrounding.

Helmet of Type IIIA. Rujak, Velkovski 2007. Parts of a helmet of Type III were found allegedly around Valandovo. If this is so, the site could possibly be Zelenište, a necropolis near Valandovo, with graves dating to the end of the 6th and the beginning of the 5th century BC.

STOLAC, surrounding of

Helmet of Type IIIA2. Internet data.

VIČA LUKA, BRAČ

Four helmets of Types IIIA2 and IIIB. Teržan 1995, 116, 119.

VRANJEVO SELO, Neum, VIDIĆA GUVNO

Two helmets of Type IIIA2. Blečić 2007, 78.

ZAGVOZD

Two helmets of Type IIIA2. Teržan 1995, 119.

ŽUPANJA–ORAŠJE

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 116.

RUMANIA**GAVOJDIA, Timișoara (Pl. V,3)**

Helmet of Type IIIA1 with figural decoration. Medelet, Cedica 2004.

GOSTAVAT

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 115.

JIDOVIN

Helmet of Type IIIA3. Teržan 1995, 121.

OCNA MURESULUI

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 115.

GREECE**AGIA PARASKEVI, Thessaloniki**

Helmet of Type II and five helmets of Type IIIA3. Teržan 1995, 113, 121; Sismanidis 1986, 796, Pl. 164, 1 right.

AGIA PARASKEVI, Kozani (Pl. I,1)

Two helmets of type II, Arch. Mus. Kozani (inv. 984. 985).

AGIOS ATANASIOS, west to Thessaloniki.

Four helmets of Type IIIA, Arch. Mus. Thessaloniki (inv. 11324, 11325, 11384, 5136).

AGIOS GEORGIOS, Grevena

Three helmets of Type IIIA, Arch. Mus. Thessaloniki (inv. 5247, 5248, 5249).

AKRINIS, Ryaki, Kozani

A helmet of Type IIIA, Arch Mus. Kozani (inv. 23). A. Keramopoulos, Praktika Arh Et. 1934, 87 f. Fig. 8–9.

ANARAHİ, Kozani (Pl. I,2)

Two helmets of Type II, Arch. Mus. Kozani (inv. 996a.b).

ANO KOPANOS, former Kupanova, Naoussa (Pl. I,3)

Several helmets, possibly all of type II. Teržan 1995, 113. Č. Truhelka mentioned in 1902 two helmets from Kupanova, which he saw in a private collection in Thessaloniki (Truhelka 1902, 8). In 1898 Adolf Struck, architect who worked for the Macedonian railway in Thessaloniki, travelled to west Macedonia and near Niausta, today's Naoussa, organised small excavations in Kupanova, today's Ano Kopanos (Struck 1898, 443–444) Here sometime earlier, near the ruins of St. Nicolas church, in a mixed layer of earth and gravel, pottery, arms and jewelry were found, together with two helmets of »Illyrian type«. Struck acquired one of helmets for him, which many years later, his grand daughter donated to the Darmstadt museum (A. Büttner, Lebendiges Darmstadt 9/10, 1977). This helmet belongs to Type II. The Museum in Thessaloniki obtained a similar helmet of Type II (inv. 208) in 1916 as a chance find from Ano Kopanos (G. Oikonomou, Arch. Deltion 2, 1916, Annex, p. 11, No. 12). According to this, five Illyrian helmets were found in Ano Kopanos, or at least four, if the helmet in the Thessaloniki museum is the second of the two, which Struck saw in Naoussa in 1898.

»ARGOLIS«

Helmet of Type IIIA3, with accentuated calotte. Bull. of the Metropolitan Mus. of Art 6, 30. 6. 1935, 111 f.

ARCHONTIKO, Pela

According to information from Pavlos and Christina Chrysostomou, at least 40 Illyrian helmets were excavated from the graves in this cemetery, while a large number was dug out clandestinely and sold on the black market. The graves are dated from the middle of the first half of the 6th century to the advanced 5th century, so presumably the helmets were Types II and III. Cf. also, National Geographic, August 2009, Vol. 216, No. 2, p. 22. The same helmet is displayed on the internet, together with a helmet from grave T74, with smooth

edges and a series of stamped circles represented along the edge.

ATHENS, Acropolis

Helmet of Type IIIA. Teržan 1995, 115; Mus. Athens (6556).

CHALIKIDIKI,

Helmet of Type IIIA. Teržan 1995, 115.

DODONA,

Fragment of a helmet of Type IIIB. Teržan 1995, 119.

Lake DOIRAN,

Helmet of Type III, Arch. Mus. Thessaloniki (inv. 52436).

EXOCHI, Kozani

Helmet of Type III, Arch. Muz. Kozani (inv. 1007).

GEPHYRA, west to Thessaloniki

Two helmets of Type IIIA3, Arch. Mus. Thessaloniki (inv. 11305. 11306).

HALMYROS, Volos

Helmet of Type III. Teržan 1995, 121.

HORIGI–VAPHIOHORI, Kilkis (Pl. IV,2)

Helmet with accentuated calotte and incised lions in the front, Mus. Kilkis (inv. 504). Th. Savvapoulou, Arh. Deltion 44 (1984) Hronika 333 Fig. 182d, g.

ISTHMIA

Fragment of a helmet of Type IIIA1. Teržan 1995, 115. Recently an Illyrian helmet of Type IIIA1 was found in the Sanctuary of Poseidon, North Terrace Deposits. Workmanship is less skilful; there are plastic eye-brows on the fore head, similar to some Corinthian helmets, Mus. Isthmia (University of Chicago Excavations at Isthmia, internet data).

IOANNINA, Duruti

Helmet of late Type II with incised boar figure on the cheek-piece. Teržan 1995, 113.

KALAPODI, Phokis

Helmet of Type I. Teržan 1995, 113.

KALAVRYTA, Patras

Helmet of Type I. Teržan 1995, 113.

KAPUDJILAR, Thessaloniki

Helmet probably of Type III. Teržan 1995, 121. Comp. Schroeder 1905, 342.

KOZANI (Pl. I,4)

Two helmets of Type II. Teržan 1995, 113. Apart from the helmet of Type II from the necropolis in Kozani (Mus. Kozani, inv. 596), another helmet of Type II, with accentuated calotte, was found in the surrounding of Kozani (Mus. Kozani, no. inv No.).

LINDOS

Helmet of Type II. Teržan 1995, 113.

MAGULA–ERATIRA

Helmet of Type IIIA3. Teržan 1995, 121.

»MACEDONIA«:

– Helmet of Type II, Arch. Mus. Thessaloniki (inv. 10424/10923).

– Helmet of Type IIIA3, Stathatos collection, Mus. Athens. Teržan 1995, 121.

– Helmet of Type II, without studs along the edge, Kanellopoulos collection. Amandry 1971, 89–97.

– Helmet of Type III? Benaki Mus. (inv. 8061).

– Helmet of Type IIIA2. Basel, Auktion 26, Kunstwerke der Antike, 5. 10. 1963, 10, No. 15.

– Helmet of Type IIIA3, with accentuated calotte and wing-like decoration on the forehead, North Greece. Ars antiqua, Luzern, 7. 12. 1962, 28 f. Nr. 119, T. 39.

– Helmet of Type IIIA3. Ashmolean mus., Arch. Reports 1963/64, 13, Abb. 9.

– Helmet of Type IIIA3 with stamped circles along the edge, Mus Mainz. Teržan 1995, 121. According to information from J. Hundt, M. Garašanin, 1957, 42, note 24a, states that the helmet was found in the surrounding of Lake Ohrid. Lahtov 1965, 54 and Marović 1972, 298 repeat this citation.

MIKRA KARABURUN, Thessaloniki

Two helmets of Type IIIA3. Teržan 1995, 121. Illyrian helmets were found in grave III (Musée du Louvre, new inv. 4117) and in grave XVII. This second helmet has not been published, but judging by the grave goods, very similar to those in grave III, it is probably the same type of helmet. Rey 1928, 62, Fig. 49; Rey 1932, 70.

NEAPOLIS

Helmet of Type IIIA3. Teržan 1995, 121.

OLYMPIA

Many helmets of Types I, II, IIIA1, IIIA2, IIIA3, IIIB. Teržan 1995, 113, 115, 119, 121.

PANGAION

Helmet of Type IIIA2. Teržan 1995, 121 (Mus. Athens inv. 14802).

PHILIA

Fragment of helmet of Type IIIA3. Teržan 1995, 113. Cf. Kilian Dirlmeier 2002, 90–91 No. 1420.

»PLATEA«

Helmet of Type II. Teržan 1995, 113.

PTELEA NESTORIU, Kastoria

Helmet of Type IIIA (Mus. Thessaloniki. inv. 7195).

PYDNA

Helmet of Type IIIA2. Bessios, Pappa 1996, 62/A.

SINDOS

Dozens of helmets of Type IIIA3 and some of Type IIIA2. Teržan 1995, 121.

THERMI

Teržan 1995, 121. Helmet of type III was found in grave 1, together with a coin of Alexander I (480–476 BC); there are also two helmets with accentuated calotte and lions engraved on the forehead, one of which in grave 22 (Moustaka 2002).

THESSALONIKI, ZEITINLIK

Helmets of Type IIIA1 and of IIIA3. Teržan 1995, 121. Helmets were found in Sarcophagus A – Type IIIA1, and in Sarcophagus C – Type IIIA3 (Rey 1927, 32; 36, Figs. 6, 7, 9, 10). Helmet from Sarcophagus A – Type IIIA1 is now in the Louvre (new inv. 4116), while the whereabouts of the other is unknown.

THESSALONIKI (Pl. VI, 1.2)

Helmet of Type IIIA2 (Arch. Mus. Istanbul, inv. 1427M).

TRILOPHON

Helmet of type IIIA3. Teržan 1995, 121 (Mus. Thessaloniki 1498).

ALBANIA**BELSH, Elbasan**

Helmet of Type IIIA3 with stamped circles. Teržan 1995, 121.

BOROVE, Kolonje

Helmet of Type I. Teržan 1995, 113.

CINAMAK, Kukes

Helmet of type IIIA2. Teržan 1995, 115.

DRAC

Helmet of type IIIA2. Teržan 1995, 115.

DRAJ-REC south of Kukes

Helmet of type IIIA2. Teržan 1995, 115.

DUSHK, Elbasan

Helmet of type IIIB. Teržan 1995, 119.

EPIDAMNUS

Helmet of Type IIIA2. S. Anamali, Bul. Shken. Shoq. 1/1956, 26 Fig. 8.

KRUEGJETE by Ragostina

Helmet of Type IIIB. Teržan 1995, 119 s. v. Apollonia.

KUKES, Mus. Tirana

Helmet of Type IIIA2. Kilian 1975, 136.

LACI

Helmet of Type IIIA1. Teržan 1995, 115.

MEMELESHT, Pogradec

Helmet of Type IIIB. Teržan 1995, 119.

NAMAZGJA, Pogradec

Helmet of Type IIIB. Teržan 1995, 119.

PERLAT, Mati

Helmet of Type IIIB. Teržan 1995, 119; Shquiperia arkelogijke, Tirana 1971 no. 32.

PRETUSHA, Podgradec

Helmet of Type IIIB. Teržan 1995, 119.

RAJCE, Libazhd

Helmet of Type IIIB. Teržan 1995, 121.

SKADAR, surrounding

Helmet of Type IIIA. F. Prendi, Bul. Shken. Shoq. 12, 1958, 252, Fig. 3.

TIRANA, Muz. Tirana

Helmet of Type IIIA. Kilian 1975, 136.

UNGREJ

Helmet of Type II. Teržan 1995, 113.

ZGHERDESH, Mus, Tirana
Helmet of Type IIIA. Teržan 1995, 121.

ITALY

ABRUZZI
Helmet of Type IIIB. Teržan 1995, 119.

»SICILY«?
Helmet with accentuated calotte and wing-like dec-
oration on the forehead. Teržan 1995, 121.

UKRAINE

KERTCH
Helmet of type IIIA3, remodeled. Teržan 1995, 121.

BIBLIOGRAPHY:

- Albanien 1988** – *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren*, Hildesheim 1988.
- Amandry 1971** – P. Amandry, Collection Paul Canellopoulos I, *BCH* 95, 1971, 585–626.
- Berciu D. 1958** – D. Berciu, Le casque gréco-illyrien de Gostavaț, *Dacia n.s. II*, 1958, 437–450.
- Bessios, Pappa 1997** – M. Bessios, M. Pappa, *Pydna*, Thessaloniki 1997.
- Bitrakova-Grozdanova 1992** – V. Bitrakova-Grozdanova, La nécropole antique de Delagožda et sa chronologie, *Ancient Macedonia V*, Thessaloniki 1992, 167–176.
- Blećić 2007** – M. Blećić, Status, Symbols, Sacrifices, Offerings. The diverse Meanings of Illyrian Helmets, *Vjesn. Arh. Muz. Zagreb* 3 s. 40, 2007, 73–116.
- Ceka 1972** – H. Ceka, *Questions de numismatique illyrienne*, in particular the chapter L'origine illyrienne du bouclier et du casque sur les bronzes de Skodra et de Lissus, Tirana 1972, 165–177.
- Dašić 1957** – Lj. Dašić, Praistorisko naselje na Širokom, *Glasnik muz. Kos. Met. II*, 1957, 249–254.
- Fiala 1897** – F. Fiala, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1895, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. V*, 1897, 3–28.
- Garašanin 1957** – M. Garašanin, Ilirsko-grčki šлем iz Ražane, *Vesnik Vojnog muzeja* 4, 1957, 37–51.
- Guma 1991** – M. Guma, Citeva precizari asupra unor tipuri de coifuri de la sfîrșitul primei epoci a fierului și începutul celei de a doua descoperite în sud-vestul Romaniei, *Thraco-Dacica XII, 1–2*, 1991, 85–103.
- Hockey et al. 1992** – M. Hockey, A. Johnston, S. La Niece, A. Middleton, J. Swaddling, An Illyrian helmet in the British Museum, *BSA* 87, 1992, 281–291.
- Kilian 1975** – K. Kilian, Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, *Praehistorische Zeitschrift* 50, 1975, 9–140.
- Kilian-Dirlmeier 2002** – I. Kilian-Dirlmeier, *Kleinfunde aus dem Athena Itonia Heiligtum bei Philia (Thessalien)*, Mainz 2002.
- Kukahn 1936** – E. Kukahn, *Der griechische Helm*, Marburg/Lahn 1936.
- Kunze 1958** – E. Kunze, Der sogenannte illyrische Helm, *VI Bericht aus Olympia*, 1958, 125–155.
- Kunze 1967** – E. Kunze, Der sogenannte illyrische Helm, *VIII Bericht aus Olympia*, 1967, 116–133.
- Lahtov 1965** – Lahtov, Ilirskiot borečki grob od se-loto Rečica – Ohridsko i problemot na grčko-ilirskiot šlem, *Situla* 8, 1965, 47–78.
- Lisičar 1951** – P. Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje 1951.
- Lisičar 1973** – P. Lisičar, Cenni sulla ceramica antica, *Arch. Jugoslavica XIV*, 1973, 3–27.
- Marović 1972** – I. Marović, L'elmo greco-ilirico, in: *Jadranska obala u protoistoriji*, 287–300.
- Medelet, Cedica 2004** – F. Medelet, V. Cedica, Coiful greco-ilir de la Gavojdia (Jud. Timiș). *Analele Banatului, S.N. Arheologie-Istorie X–XI*, 2002–2003, Timișoara 2004, 97–100.
- Milošević 1999** – A. Milošević, Archäologische Probenuntersuchungen im Flussbet der Cetina (Kroatien) zwischen 1990 und 1994. *Arch. Korrespondenzblatt* 29, 1999, 203–211.
- Mozsolics 1955** – A. Mozsolics, Neuere hallstattische Helmfunde aus Ungarn, *AAASH V*, 1955, 49–50.
- Moustaka 2002** – A. Moustaka, Peloponnisos kai Makedonia. Paratiriseis sta legomena krani illirikou typou, *Myrtos*. Festschrift I. Vokotopoulou, Thessaloniki 2002, 393–410.
- Najhold 2010** – B. Najhold, *Taurunum Skordiska*, Zemun 2010.
- Nikolanci 1959** – M. Nikolanci, Nove grčke kacige i knemide u Dalmaciji, *VAHD* 61, 1959, 81–93.
- Nikolanci 1960** – M. Nikolanci, Dodatak grčko-ilirskim kacigama u Dalmaciji. *VAHD* 62, 1960, 31–35.
- Popović 1956** – Lj. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, Beograd 1956.
- Pflug 1988** – H. Pflug, Illyrische Helme, in: *Antike Helme*, Mainz 1988, 42–64.
- Pflug 1988a** – H. Pflug, Korinthische Helme, in: *Antike Helme*, Mainz 1988, 65–106.
- Rey 1927** – L. Rey, Tombeaux macédoniens découverts à Zeitlinlik, près de Salonique, *Albania II*, 1927, 28–47.
- Rey 1928** – L. Rey, La nécropole de Mikra Karaburun, près de Salonique, *Albania III*, 1928, 60–66.
- Rey 1932** – L. Rey, La nécropole de Mikra Karaburun, près de Salonique (suite), *Albania IV*, 1932, 67–76.
- Rujak, Velkovski 2007** – Z. Rujak, Z. Velkovski, Bronzen »grčko-ilirski« šlem vo arheološkata zbirkna na NU zavod i muzej -Strumica, *Zbornik na trudovi vo spomen na J. Ananiev*, Strumica 2007, 39–48.
- Schroeder 1912** – B. Schroeder, Thrakische Helme, *Jahr d. Deutsch. Arch. Inst.* 27, 1912, 317–342.
- Sindos 1985** – Sindos, Catalogue of the exhibition, Thessaloniki 1985.

Sismanidis 1986 – K. Sismanidis, To arhaiko ne-krotafeio tis Agias Paraskevis, *Amitos*, Festschrift M. Andronikos. Thessaloniki 1986, 787–803.

Struck 1898 – A. Struck, Prähistorische Funde bei Kumanovo in Makedonien, *Verhandlungen der Berl. Ges. f. Anthropolgie, Ethnologie und Urgeschichte*, 19 November 1898, 539–546.

Teleaga 2008 – E. Teleaga, *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau 6 Jhr – Anfang 3. Jh v. Chr.*, Marburg 2008, 232–234.

Teržan 1995 – B. Teržan, Handel und soziale Oberschichten im frührömischem Südosteuropa, in:

Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und frührömischem Südosteuropa, Berlin 1995, 81–159.

Truhelka 1902 – Č. Truhelka, Zwei prähistorische Funde aus Gorica, *Wiss. Mitt. Bosn. Herz.* VIII, 1902, 3–47.

Truhelka 1914 – Č. Truhelka, Prehistorische bronzene Kacige, *Glasn. Zem. muz.* Sarajevo 1914, 116–119.

Vasić 1974 – R. Vasić, Donja Dolina i Makedonija, *Godišnjak. Centar za Balkanološka ispitivanja XIV/12*, Sarajevo 1974, 81–94.

Vasić 1982 – R. Vasić, Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji, *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja XX/18*, Sarajevo 1982, 5–24.

Резиме:

РАСТКО ВАСИЋ, Археолошки институт, Београд

РАЗМИШЉАЊА О ИЛИРСКИМ ШЛЕМОВИМА

Кључне речи. – Илирски шлемови, Грчка, Македонија, јадранска обала.

Такозвани илирски шлемови са правоугаоним отвором за лице честа су тема у археолошкој литератури из више разлога. Једно, раширени су на широкој територији, на Балканском полуострву и ван њега, тако да су многи археолози из различитих земаља укључени у њихово проучавање; затим, јавља се велика разноликост форми, где сваки тип или подтип представља тему за себе која поставља различита питања, и коначно, нови шлемови овог облика јављају се све време, чак и у регијама које су далеко од главних концентрација налаза, или са новим детаљима, који захтевају нове анализе и објашњења.

Грубо, може се рећи да су илирски шлемови настали у Грчкој, вероватно на Пелопонезу, у 8–7. веку пре н.е. У својој другој фази развоја, на крају 7. и највећем делу 6. века, ти шлемови су се раширили у Македонију, где су произведени у великом броју. У прелазном периоду, последњој трећини 6. века и почетком 5. века, који карактерише велики

број варијаната, шлемови се махом јављају у Грчкој и Македонији, али делимично и на западном Балкану. У касној фази, у 5. веку, која представља врхунац њихове популарности, они су и даље познати у Македонији, а на западном Балкану јављају се у великом броју и у том, и у следећем, 4. веку, у последњој фази свог развоја.

Аутор расправља о подели илирских шлемова у типове и подтипове, хронологију, варијанте, и долази до закључка да ће се обухватно проучавање ове теме бити могуће тек када сви аспекти њихове појаве, укључујући античке писане изворе и материјалну културу овог периода у појединим регионима, буду обухваћени. Ови шлемови то заслужују јер су јединствени. Били су у употреби пуних пет векова, носили су их Грци, Македонци и Илири, па би детаљна студија о њима не само бацила светло на успон и пад популарности таквог комада одбрамбеног оружја него и помогла да се реше нека питања из старе балканске историје и праисторије.

Plate I – 1) Agia Paraskevi near Kozani; 2) Anarahi; 3) Ano Kopanos; 4) Kozani

Табла I – 1) Агија Параскеви код Козана; 2) Анарахи; 3) Ано Којанос; 4) Козани

Plate II – 1, 2) Donja Dolina, from settlement; 3) Donja Dolina, from necropolis; 4) Kaptol

Табла II – 1, 2) Доња Долина, из насеља; 3) Доња Долина, из некрополе; 4) Каптол

Plate III – 1) Gorica; 2) Putičevo; 3) Grude; 4) Glasinac, Rusanovići and Taline

Табла III – 1) Горица; 2) Путичево; 3) Груде; 4) Гласинац, Русановићи и Талине

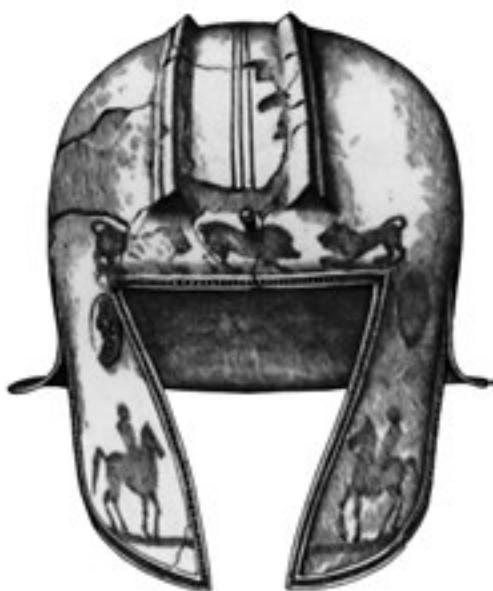
1

2

3

4

Plate IV – 1) Kličevo; 2) Horigi, near Kilkis; 3, 4) Trebenishte

Табла IV – 1) Кличево; 2) Хориги, код Килкиса; 3, 4) Требениште

Plate V – 1) Pećka banja 1; 2) Pećka banja 2; 3) Gavojdia; 4) Ražana

Табла V – 1) Пећка бања 1; 2) Пећка бања 2; 3) Гавојдия; 4) Ражана

Plate VI – 1, 2) Thessaloniki (Mus. Istanbul); 3) Trstenik; 4) Sremska Mitrovica

Табла VI – 1, 2) Солун (Муз. Истапбул); 3) Трстеник; 4) Сремска Митровица

MARTINA BLEČIĆ KAVUR, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
BORIS KAVUR, Univerza na Primorskem Znanstveno-raziskovalno središče Koper

GROB 22 IZ BEOGRADSKE NEKROPOLE KARABURMA: RETROSPEKTIVA I PERSPEKTIVA

UDK: 903.5(497.11)"-03/-00"

DOI: 10.2298/STA1060057B

Originalan naučni rad

e-mail: martyna7@yahoo.com

Primljeno: 22. juna 2010.

Prihvaćeno: 30. novembra 2010.

Sažetak. – Keltska nekropola nađena na beogradskoj Karaburmi i dalje je jedno od značajnijih nalazišta za interpretaciju povijesnih, ekonomskih i kulturnih procesa koji su se zbivali na području srednjega Balkana u vremenu od 4. do konca 1. stoljeća.¹ Ispred svega, predstavlja najobimniji izvor za pojašnjenje kronologije najstarije keltske prisutnosti na tom prostoru, te pruža mogućnost ilustracije kulturnih i ekonomskih razmjera u mreži u koju su sami bili uključeni. Naime, prostor je spoja Save i Dunave bio prostorom gdje su se koncentrirale i razvijale tehnološke inovacije i ujedno prostorom gdje su se filtrirali politički, vojni i gospodarski kontakti. Na nekropoli, nedvojbeno pripadajući regionalnoj vojnoj eliti, istupa nekoliko grobova u kojima su, pored standardnih priloga iz okvira regionalne materijalne kulture, svoje mjesto našli i predmeti podrijetlom iz šireg prostora, kako latenskog tako i južnog balkanskog svijeta. Među njima, posebno istupa grob broj 22 kod kojega je bilo moguće prepoznati i pojasniti ispreplitanje tradicija i inovacija, te kulturnih optjecaja i međusobnih prožimanja.

Ključne riječi. – Karaburma grob 22, import, servis za piće, nošnja, vojna oprema, rituali, tradicija, Kelti i Makedonci, kontakti širokih razmjera, relativna i apsolutna kronologija.

Skoro četiri desetljeća nakon izvorene objave ostaje, keltska nekropola istražena na beogradskoj Karaburmi i dalje jedna od značajnijih nalazišta za interpretaciju povijesnih, ekonomskih i kulturnih procesa koji su se zbivali na području srednjega Balkana u vremenu od 4. do konca 1. stoljeća. Ispred svega, predstavlja najobimniji izvor za pojašnjenje kronologije najstarije keltske prisutnosti na tom prostoru, te za ilustraciju kulturnih i ekonomskih razmjera u mreži u koju su sami bili uključeni. Na nekropoli, nedvojbeno pripadajući regionalnoj vojnoj eliti, istupa nekoliko grobova u kojima su, pored standardnih priloga iz okvira regionalne materijalne kulture, svoje mjesto našli i predmeti podrijetlom iz šireg prostora, kako latenskog

tako i južnog balkanskog svijeta. Među njima, posebno istupa grob broj 22.

Grob 22 istražen je tijekom zaštitnih arheoloških radova na Karaburmi od 1958. do 1963. godine.² Riječ je o grobu sa paljevinskim načinom pokopavanja koji je bio smješten na središnjem položaju nekropole, u sredini luka s grobovima iz vremena Lt B2 stupnja,³ istražen na relativnoj dubini od 90 cm.⁴ U grobu su nađeni uglavnom

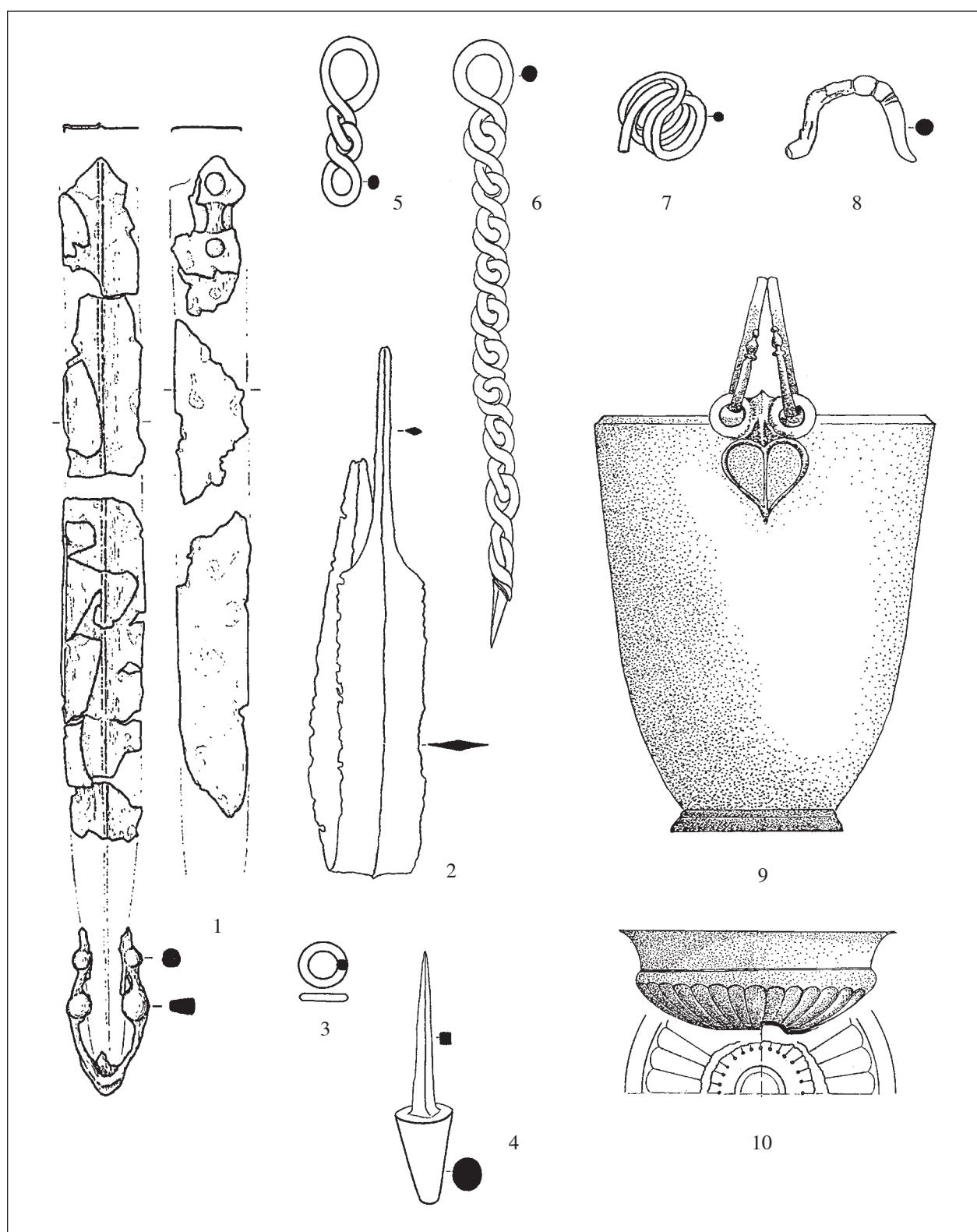
¹ Godine i stoljeća navedeni u tekstu odnose na vrijeme pr. Kr.

² Todorović 1972, 7–8.

³ Božić 1981, 322, Sl. 4.

⁴ Todorović 1972, 17; Božić 1981, Sl. 4C.

* Članak predstavlja rezultat rada na projektu: *Naselja i groblja na istočnom Jadranu u željezno doba, simbolički aspekti*, Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske (Martina Blečić Kavur) i *Prazgodovinski poselitveni vzorci v severo-vzhodni Sloveniji i Obrti in obrtne dejavnosti v antiki*, Projekti Agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (Boris Kavur).

*Sl. 1. Inventar groba 22 iz Karaburme. Mač, korice i lančani pojasevi M. 1:3, ostalo M. 1:2
(obradeno i prilagođeno prema Todorović 1972; Todorović 1974; Božić 1981)*

*Fig. 1. Inventory of grave 22 from Karaburma. Sword, scabbard and chain belts M. 1:3, the rest M. 1:2
(adapted according to Todorović 1972; Todorović 1974; Božić 1981)*

metalni predmeti od bronce i željeza, te samo manji ulomak keramike. Metalni predmeti od željeza predstavljaju nošnju pokojnika i navalno naoružanje, dok predmete od bronce karakteriziraju importirane posude i jedan manji brončani kolut. Svi oni bili su položeni u grob pod situle (Sl. 1; Sl. 2).⁵

S obzirom na ritual sahranjivanja te na tipološko-kronološku analizu predmeta koji su se u grobu zatekli, istraživač Jovan Todorović prvotno ga je interpretirao u skupinu najstarijih grobova sa spaljenim pokojnicima smještenih, prema srednjoeuropskoj kronologiji u vrijeme Lt C stupnja, odnosno kulturno-povijesno povezanih uz razdoblja nakon 279. godine.⁶ Kao dokaz takvoj tezi uglavnom se koristio importiranim setom brončanih posuda, situle i phiale, shvaćenih kao posljedicu ratnih pohoda i pljačkanja po južnome Balkanu vezanih uz povijesno poznati keltski pohod na Delfe.⁷

Interpretaciju i relativnu kronološku shemu beogradskog Karaburme razvija i nadopunjuje Dragan Božić, po kome je ta najstarija generacija grobova sa spaljenim pokojnicima povezana uz vrijeme Lt B2 stupnja, čime je i početak latenskog doba u srpskom Podunavlju (Beograd I) ipak nekoliko desetljeća podignut.⁸ Potom je isti autor, upravo na temelju tipološko-kronološke klasifikacije importiranih brončanih posuda, koje je putem analogija datirao u 4. stoljeće, posredno datirao i stupanj Beograd I, odnosno time začetak latenskog doba na tome području apsolutno kronološki odredio u kraj 4. stoljeća.⁹ Nadalje, oslanjajući se na kronologiju D. Božića, osamdesetih je godina 20. stoljeća i Mitja Guštin dao svoj obol razmatranju tog momenta, pa je grob 22 tretirao zajedno s grobom 23 i interpretirao srođno D. Božiću u ranolatensko razdoblje Lt B2 stupnja te ga smjestio u odnos s helenističkim sredozemnim kulturnim krugom, referirajući se naravno na importirane posude.¹⁰ Zaključio je mišlu kako Kelte na tome prostoru valja razumijevati već i prije 300. godine,¹¹ što je najzad već i bila prihvaćena činjenica.¹²

U gotovo je svim objavama koje su nakon toga uslijedile inventar groba, poglavito importirane posude, smješten u vrijeme 4. stoljeća, ali je njegova kulturno-povijesna interpretacija i dalje ostala, iz nekog razloga, tjesno povezana uz događaje koji su se zbivali oko i nakon »Balkanskih pohoda«.¹³

BRONČANE POSUDE

Situla

Najslavniji i najreproducirаниji nalaz iz groba 22, ali i čitave nekropole Karaburma, je brončana situla. Izra-

đena je od lijevane bronce, visine 20 cm, ovalnog tijela i prstenastog zasebno lijevanog dna, promjera 8,5 cm. Rub otvora situle gladak je i uvučen, a ima promjer 16,5 cm. Na tijelo su aplicirane ataše, s dva koluta, kroz koje su provučene dvije ručke s unatrag povijenim krajevima u obliku pupoljka. Ručke su pravokutnog tankog presjeka. Ispod ataša nalazi se listoliki ukras od tankog brončanog lima izvedenim sa središnjim rebrom koje se produžuje u trokut, simulirajući tako izgled grančice bršljana između kolutova. Posuda je dijelom rekonstruirana (Sl. 1, 9; Sl. 2; Sl. 3, 7).¹⁴

Shodno osnovnoj tipološkoj shemi, situlu možemo ubrojiti u veliku skupinu ovoidnih ili zvonolikih situla, čija je rasprostranjenost prilično široka i na prvi pogled nejednaka.¹⁵ Ali, ako se karta njihove poznate raširenosti promatra iz generalnog tehnološkog aspekta, lijevanja i kovanja i s njima vezanim tehnološkim odlikama, razumljivo se uočava smjer radioničke prepoznatljivosti, a sam način izvedbe ornamenata ukazati će na čak tri različite prakse. Razlikujemo ih stoga u dvije veće skupine ili tipa. Prvu skupinu (I) čine one koje su lijevane, završno obrađene i oblikovno dotjerane kovanjem. Prstenasto dno u pravilu je bilo zasebno lijevano. Ataše su ili lijevane zajedno s tijelom posude ili zasebno pa naknadno lemljene (lotane), što se isto odnosi na ukras koji je zatim doraden. Sukladno novijim razmatranjima

⁵ Todorović 1972, 17, 59–60, 63, 69, 72, 75, T. VIII; Todorović 1974, 69, Sl. 43. U ponovnoj objavi situle iz Karaburme 1974. godine J. Todorović donosi bolji i precizniji crtež nego što je onaj u izvornoj publikaciji iz 1972. godine. Nažalost, taj se prvi crtež reproducira bez korekcija i u novijom objavama kao npr. kod Mikloša Szaba iz 2000. godine (Szabó 2000, 288–289, Fig. 4).

⁶ Todorović 1972, 43.

⁷ Todorović 1972, 59–60; Todorović 1974, 69.

⁸ Božić 1981, 324–325, Tab. 2.

⁹ Božić 1984, 88.

¹⁰ Guštin 1984, 319, 338, Abb. 5; Guštin 1996, 76.

¹¹ Guštin 1984, 348.

¹² Todorović 1974, 22; Jovanović 1979, 183; Čović/Gabrovec 1971, 338.

¹³ Npr. Popović 1996; Szabó 2000; Popović/Jovanović 2004. Tek se u najnovijim objavama mogu naći vrlo oprezno navedena tumačenja glede importiranih posuda, koje se sagledavaju i kao posljedice individualnih kontakata ili kao diplomatski pokloni, a ne samo i nužno kao posljedica pljačkanja i ratničkih pohoda (Rustoiu/Egri 2010, 221).

¹⁴ Todorović 1972, 17, T. VIII, 1; Todorović 1974, 69, Sl. 42; Skordisci 1992, 126, 110, 111, T. XXXIV, 110, 111; Muzej grada Beograda 2003, Sl. 24.

¹⁵ Pojavu i razvoj situla u mediteranskom svijetu vidjeti kod Elisabeth Walters (1988), koja donosi i njihov ikonografski pregled odnosno značaj.

*Sl. 2. Situla i čaša iz groba 22
(prema Muzej grada Beograda 2003)*

*Fig. 2. Situla and glass from grave 22
(after Muzej grada Beograda 2003)*

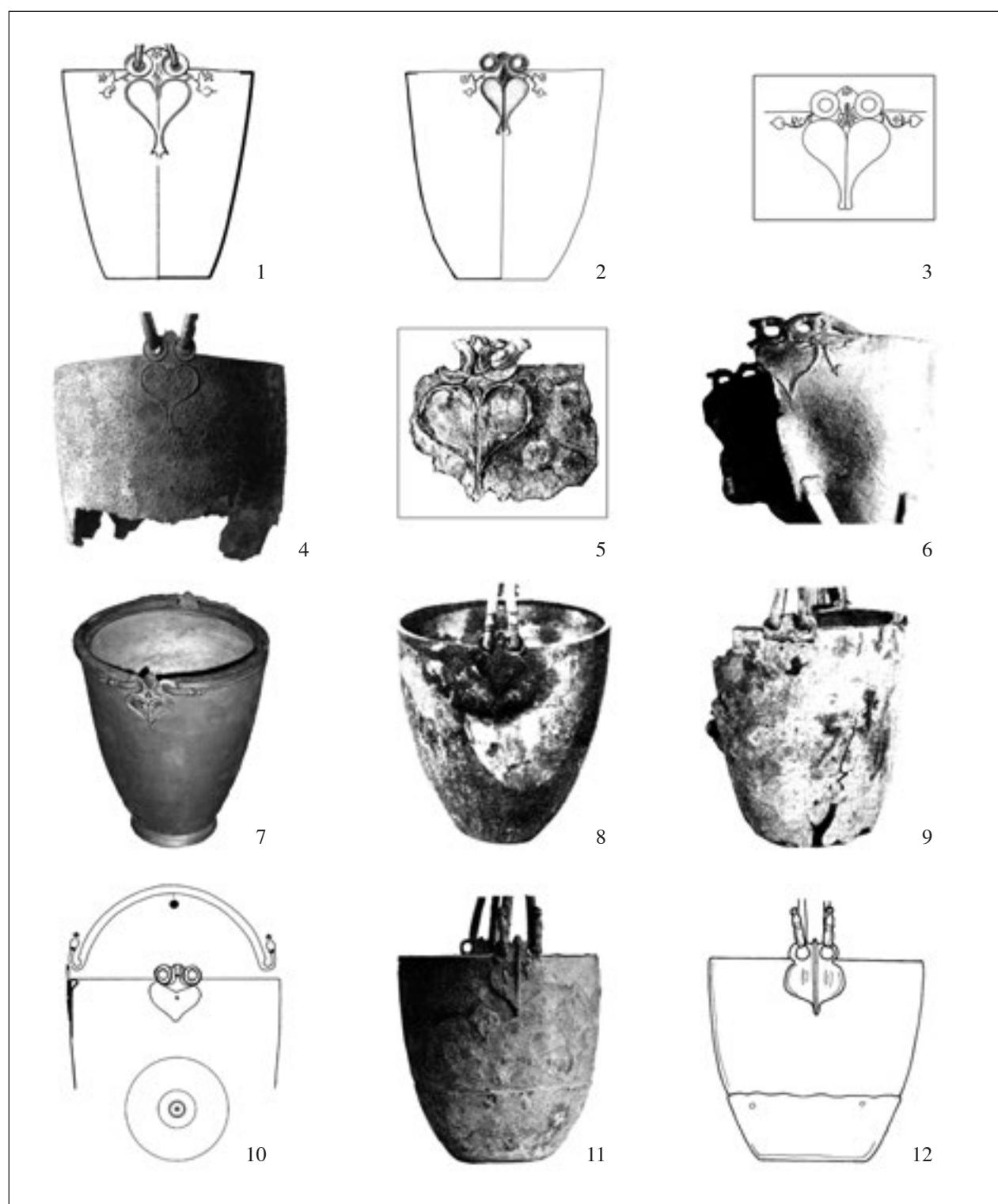
i rezultatima brojnih analiza njihova se proizvodnja više ne vezuje uz »prostranstvo« od Crnoga mora do Velike Grčke, već se znatno preciznije lokalizirala u sjeverno-grčke, odnosno makedonske radionice.¹⁶ Drugu skupinu ili tip (II) obilježavaju one situle koje su izrađene od brončanog iskovanog (iskucanog) lima, s također zasebno lijevanim i obradjenim dijelovima, od ataša, do ukrasa, ručki i dna posuda. Kvantitativno i distribucijski taj je tip znatno rjeđe zastupljen, a obilježavati će etruščanske, na starim tradicijama utemeljene radioničke produkcije.¹⁷ Na opisane temeljne razlike primjenjuju se još brojne različitosti slijedećih razina atributa, kao npr. one oko izradbe ukrasnih elemenata, a koje opet sugerir-

raju na druge i drugačije »atelijerske potpisne«, odnosno eventualne varijante.

U prvoj su se skupini proizvodile ne samo situle od bronce, već i od plemenitih metala odnosno od srebra, a razlikuju se zvonolike situle bez ukrasa, situle s rasko-

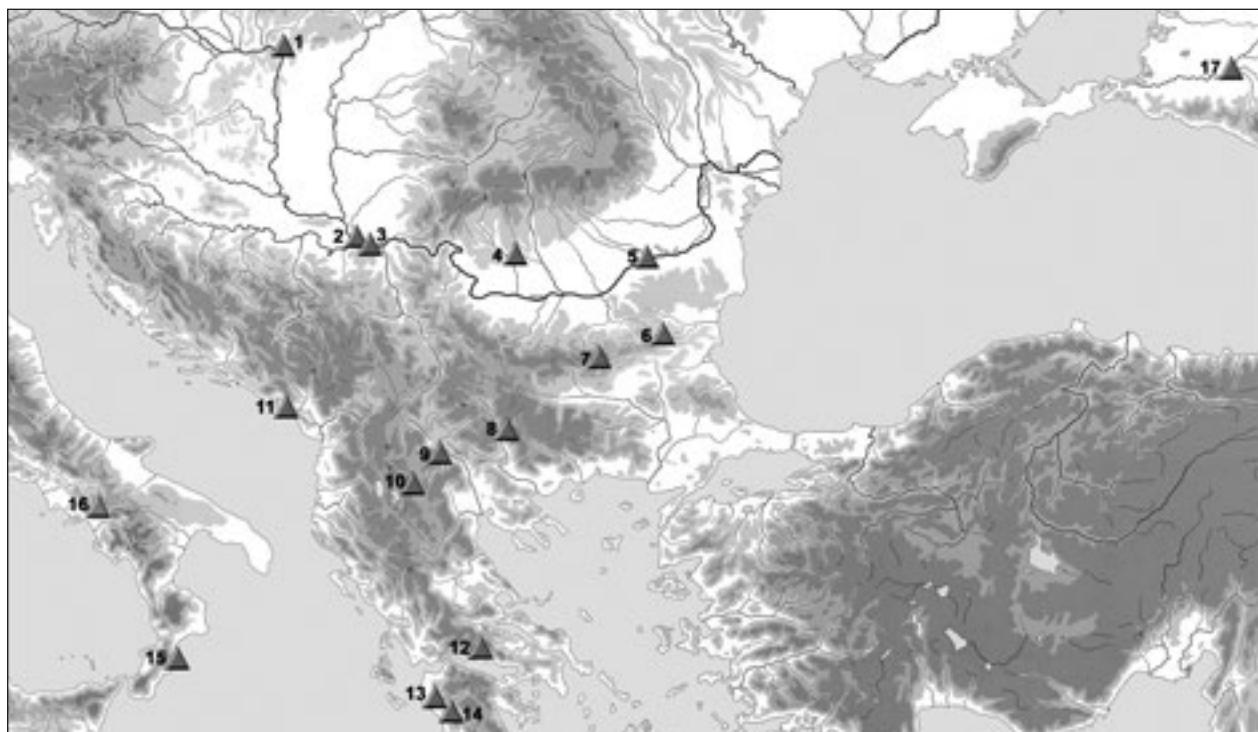
¹⁶ Barr-Sharrar 1982, 127–130; Pfrommer 1983, 235–238, 250–263; Rolley 1990, 371–372; Shefton 1994, 583–592; Barr-Sharrar 2000, 279–281; Rolley 2002b, 57; Treister 2003, 66–68; Barr-Sharrar 2008, 5–8.

¹⁷ Guliani Pomes 1957, 68; Zahlhaas 1971, 8–9; Pfrommer 1983, 241–242.

Sl. 3. Zvonolike situle tipa I s listolikim ukrasom ispod ataša. Varijanta Ia: 1) Budimpešta; 2) Cernele; 3) Lenina; 4) Caulonia; 5) Altavilla Silentina; 6) Delphi. Varijanta Ib – 7) Karaburma (foto: M. Blečić Kavur); 8) Goce Delčev; 9) Vrbica; 10) Chirnogi; 11) Budva; 12) Beograd

Fig. 3. Ovoid situlae of Type I with leaf-like decoration under attachment. Variant Ia: 1) Budapest; 2) Cernele; 3) Lenina; 4) Caulonia; 5) Altavilla Silentina; 6) Delphi. Variant Ib – 7) Karaburma (Photo: M. Blečić Kavur); 8) Goce Delčev; 9) Vrbica; 10) Chirnogi; 11) Budva; 12) Beograd

Sl. 4. Rasprostranjenost zvonolikih situla s listolikim ukrasom ispod ataša Ia i Ib tipa: 1) Budimpešta; 2) Karaburma; 3) Beograd; 4) Cernele; 5) Chirnogi; 6) Vărbica; 7) Koprinka; 8) Goce Delčev; 9) Demir Kapija; 10) Bitola; 11) Budva; 12) Delfi; 13) Skillountia; 14) Elide; 15) Caulonija; 16) Altavilla Silentina; 17) Lenina

Fig. 4. Distribution of ovoid situlae with leaf-like decoration under attachment of Types Ia and Ib: 1) Budapest; 2) Karaburma; 3) Beograd; 4) Cernele; 5) Chirnogi; 6) Vărbica; 7) Koprinka; 8) Goce Delčev; 9) Demir Kapija; 10) Bitola; 11) Budva; 12) Delphi; 13) Skillountia; 14) Elide; 15) Caulonia; 16) Altavilla Silentina; 17) Lenina

šnim palmeta ukrasom i situle s listolikim ili tzv. srcoškim ukrasom ispod ataša. Potonje su se ponajmanje ili samo sumarno razmatrale u stručnoj literaturi, a prva ih je izdvojila Gisela Zahlhaas (Sl. 4).¹⁸ Budući da situla iz Karaburme ulazi upravo u tu skupinu zvonolikih situla, posvetiti ćemo joj nešto više pozornosti, s obzirom da bi analiza i druge skupine, kao i drugih dekorativnih elemenata, prelazila okvire i ambicije ovoga rada (Sl. 4)!¹⁹

Zvonolike situle s listolikim ukrasom ispod ataša u prvoj se skupini ili tipu I, izdvajaju onima kojima su u jednom komadu lijevane i ataše i ukrasi ispod njih (Ia) (Sl. 3; Sl. 4). Naknadno je ornament dotjerivan još žlijebnjem, urezivanjem, tauširanjem i intarziranjem. Pri tomu je ukras često zadobivao oblik bršljanova lista, toliko omiljenog motiva u grčkoj umjetnosti kasno klasičnog i helenističkoga doba, nezaobilaznog Dionizovog motiva. U tu skupinu spadaju nalazi situla iz Delfa (Sl. 3, 6) i Elide,²⁰ Caulonije (Sl. 3, 4)²¹ i Altavilla Silentine (Sl. 3, 5),²² zatim situle iz Dunava kod Budimpešte (Sl. 3, 1),²³ Cernele (Sl. 3, 2)²⁴ i Koprinke, tumul I (Seutho-

polis)²⁵ te ulomak situle iz Lenine (pored nekropole) na Kubanu (Sl. 3, 3).²⁶

Drugu varijantu (Ib) obilježavaju situle kojima su ataše s listolikim ukrasom zasebno lijevane i potom pri-

¹⁸ Zahlhaas 1971, 16–17, 46–48. Nina Zimmermann, oslanjući se na promišljanja G. Zahlhaas, opisuje navedene razlike tehničke produkcije ali ih sve tretira istovjetno (Zimmermann 1998, 48–49)!

¹⁹ Cjelokupna analiza zvonolikih situla biti će prikazana na drugome mjestu.

²⁰ Rolley 2002a, Fig. 2–3.

²¹ Rolley 2002a, Fig. 4–5. Situla ima također ukrase vitica i cvjetića iznad lista, kao i situle iz Budimpešte i Lenine.

²² Mustilli 1937, 144, Fig. 2.

²³ Radnóti 1938, 105–106, T. IX, 45, T. XXXI, 1.

²⁴ Teleaga 2008, 263, k. 994, T. 16, 2.

²⁵ Venedikov 1977, 85, 88, 103, k. 32; Pfrommer 1990, 254, FK 104.

²⁶ Raev 1994, 350–351, Fig. 7.

kovane ili lotane za tijelo posude, upravo kao i na karaburmskom primjerku (Sl. 3, 7). Tu se još ubrajaju situle iz Skillountie,²⁷ Goce Delčeva (Sl. 3, 8),²⁸ Vărbice (Sl. 3, 9)²⁹ i iz Chirnogija (Sl. 3, 10).³⁰ Valja im pridružiti i situle iz Budve (Sl. 3, 11)³¹ i Beograda (Sl. 3, 12)³² te vjerojatno onu iz Bitole koja je »jedini analogni primerak« nalazu iz Karaburme (Sl. 4).³³ Napokon, sasvim iznimam primjerak, ali ipak tretiran unutar I. skupine, predstavljati će i situla iz groba 3 nekropole Demir Kapije (Sl. 5, 1; Sl. 4).³⁴

U odnosu pak na izvedbu listolikog ukrasa ispod ataša, najviše sličnosti pokazuju situle iz Delfa i Elide, te situle iz Caulonije, Budimpešte i Lenine, unutar tipa Ia. U klasifikaciji situla tipa Ib gotovo identičnih obilježja su situle iz Skillountie, Goce Delčeva i Koprinke, odnosno situle iz Karaburme i Bitole, dok situli iz Beograda vrlo srodne primjerke vidimo kod situla iz Chirnogija i Budve (Sl. 3, 10, 11; Sl. 4). One će vjerojatno upućivati na mjesne izradbe prema izvornim predlošcima, kojima za sada preciznije kronološke distinkcije nije moguće odrediti.

Svim našim situlama ručke, koje su se sačuvale, završavaju s glavicom u obliku pupoljka koja je povijena unazad (Sl. 3). Sukladno tomu, možemo ih pripisati tipu A ručki prema Wolfgangu Schieringu, odnosno ručkama s navedenim završetkom. Njihova je datacija široko određena u kasno 5. i tijekom cijelog 4. stoljeća,³⁵ pa prema tomu neće pružati bolje uporište za kronološko ili provenijencijsko opredjeljenje naših situla.

Opisani način formalne, tehnološke i dekorativne izvedbe gotovo sigurno ukazuje na grčke, tj. makedonske radionice. Pa iako je znakovito da kod svih opisanih situla, za razliku od situla s raskošnim palmeta-ukrasima, u potpunosti izostaje ukras horizontalnog friza ispod obođa posude, argument takvoj konstataciji pružaju upravo studije situla s razrađenim ukrasima u obliku palmeta. Naime, lijevanje u jednome komadu (i palmeta i ataša) nije makedonski izvorno, ali će postati karakteristično upravo za njezine prostore i sjeverniju Trakiju.³⁶ To je zapravo osobitost grčkih, posebno atenskih majstora, pa će primjeri starijeg datuma, tj. situle iz 5. stoljeća kao ona iz Kalamarie, iz Aghios Athanasiosa³⁷ ili iz znamenite tzv. ostave Pesčanoe³⁸ u oblasti Čerkasa na Dnjepru³⁹ biti obilježjem izravnoga importa iz Atene ili barem iz radionica koje su stvarale pod snažnim atičkim nadzorom.⁴⁰ No, kako je tjesna, iako ne često i formalna, vezanost Makedonije s Atenom pouzdano dokazana i po pitanju trgovačkih poglavito gospodarskih odnosa,⁴¹ ona će svoj odraz imati i u proizvodnji radionica ili ateljea oko makedonskog dvora, zaokupljenih stilom i odmjereničću Atene, osobito od vladavine Filipa II.⁴² Zbog

toga vjerojatno iz same Atene, kao i iz raznih drugih gradova, u te tzv. sjeverne radionice pristižu brojni majstori, različitih statusa, koji se prilagođavaju mjesnom ukusu i zamislima, razvijajući tako poseban novi stil, razvidan iz situla kraja 5. i početnog 4. stoljeća.⁴³ U tome smislu, aplicirani, zasebno lijevani ukrasi posve sigurno upućivati će tako na makedonske radionice, čemu najbolje potvrde nalazimo upravo kod figuralnih situla reljefne *repoussé* izradbe u Trakiji,⁴⁴ a ekskluzivno zaokružene u

²⁷ Teleaga 2008, 267.

²⁸ Venedikov 1977, 85, 88, 102, Fig. 46, k. 31; Archibald 1998, Pl. 39.

²⁹ Filow 1934, 175, Abb. 192.

³⁰ Ţerbănescu 1999, 233–235, Fig. 3. Situla predstavlja rijedak primjerak pozlaćene bronce. Autor se referira na još dvije vrlo slične situle iz Cernele i iz nepoznatog nalazišta u Transilvaniji (Şerbănescu 1999, 234). Glede pozlate te situle sumnju je izrazio i Emilian Teleaga (2008, 448).

³¹ Papović/Popović 2001, 63, kat. 59.

³² Ratković 2005, 46, kat.br. 1. U Narodnom muzeju u Beogradu čuva se situla iz nepoznatog nalazišta. Datirana je u 2.–1. stoljeće koristeći analogije iz Budimpešte i Lenine, koje nisu sigurni oslonac niti kontekstualnog, niti datacijskog određenja, a tehnički i stilski pokazuju sasvim drugačije karakteristike. Pored toga, Lenina je u istoj objavi zemljopisno netočno locirana na prostor Bugarske?! (Sl. 3, 3; Sl. 4).

³³ Todorović 1972, 107; Todorović 1974, 70, 106, f.n. 22; Guštin 1979, 87.

³⁴ Vučković-Todorović 1961, 238–240, Sl. 16. Glede grčkog brončanog posuda na prostoru bivše Jugoslavije općeniti je pregled prikazao Rastko Vasić, ne ulazeći u podrobnije diskusije osobito što se helenističkog razdoblja tiče (Vasić 1983, 190–191). Međutim, važno je istaknuti kako autor jasno upućuje na makedonske paralele, odnosno halkidičke radionice koje su stvarale pod snažnim atičkim obilježjima.

³⁵ Schiering 1975, 78–81; Zahlhaas 1971, 115–117.

³⁶ Pfrommer 1983, 250–263.

³⁷ Barr-Sharrar 2008, 6.

³⁸ Pregled istraživanja, polemike oko datacije i radioničkog mjestu proizvodnje te rezultate kemijskih analiza, uz svu potrebnu stariju literaturu, prikazao je detaljno Mikhail Y. Treister (1991, 75–76).

³⁹ Rjabova 1991, 155–156, k. 103g; Parzinger 2007, 35, Abb. 5.

⁴⁰ Barr-Sharrar 2000, 279–280, 285; Barr-Sharrar 2008, 14.

⁴¹ Poznato je, i razumljivo, kako se Atena opskrbljivala drvom i smolom iz Makedonije, materijalima neophodnim za izgradnju pomorske flote (Barr-Sharrar 2000, 279; Barr-Sharrar 2008, 5–6).

⁴² Barr-Sharrar 1982, 131; Pfrommer 1983, 236; Barr-Sharrar 2000, 280, 281.

⁴³ Michael Pfrommer je tako dokazao posredno uočljiv utjecaj italskog načina ukrašavanja na makedonsku toreutiku koja se dalje prenosi i intenzivno utjecala na radioničke krugove sjevernoga Punta (Pfrommer 1982; Pfrommer 1983; Treister 2001, 157–158).

⁴⁴ Barr-Sharrar 1982, 127; Zahlhaas 1971, 49–59; Venedikov 1977, 87–88; Archibald 1998, 275–277.

Sl. 5. Zvonolike situle: 1) Demir Kapija (foto: M. Blečić Kavur); 2) Graješnica (prema Krstić 2007); 3) Derveni, grob Δ (prema Barr-Sharrar 2008)

Fig. 5. Ovoid situlae: 1) Demir Kapija (photo: M. Blečić Kavur); 2) Graješnica (after Krstić 2007); 3) Derveni, grave Δ (after Barr-Sharrar 2008)

radu Derveni kratera.⁴⁵ Ivan Venedikov je naime tako i datirao situle iz prostora Trakije, pa je zdepaste situle na prstenastom dnu smjestio u 5., a u 4. je stoljeće ubrojio mlađe primjerke s listolikim ukrasom i druge situle lokalne izradbe.⁴⁶

Posebnost dakle predstavlja situla iz Demir Kapije koja je lijevana u jednometre komadu, oštećenog tijela i nesačuvanog dna posude, a listoliki je ukras izvedenim urezivanjem (Sl. 5, 1).⁴⁷ Osim izvedbe tog ukrasa, razlikuje se od ostalih primjeraka i time što ispod oboda ima smješten horizontalni friz s ukrasom jonske kime koji će naći svoje dobre paralele kod situle iz nedaleke Graješnice (Sl. 5, 1), smatrane isprva grčkim,⁴⁸ potom i južnoitalskim helenističkim radom.⁴⁹ Navedeni je ukras tretiran kao izvorno atičko rješenje karakteristično za 5. stoljeće, što pokazuje npr. situla iz Kalamarie, ali je razrađen i sveobuhvatno korišten tijekom 4. stoljeća upravo kod situla makedonske i tračke provenijencije.⁵⁰ No, kako se kod svakog primjerka mora razmišljati i služiti s kvantitetom unikatne te još uvjek jedinstvene proizvodnje, situla iz Demir Kapije se po općenitim tehnoškim karakteristikama pribraja ovdje predloženom I. tipu. Ona je nesumnjivo bila radom makedonskih stvaralača s posebnim lokalnim izričajem pri završnom dekoriranju, komu predložak možemo vidjeti kod situla s palmeta-ukrasima tzv. Klasičnog stila, a kojima je ukras smješten ispod

netaknutog obodnog friza kao kod već spominjane situle iz Kalamarie.⁵¹ Makedonskim se radionicama treba

⁴⁵ Barr-Sharrar 2008, 30–46.

⁴⁶ Venedikov 1977, 87–89; Archibald 1998, 277; Pfrommer 1983, 252–254, 263; Barr-Sharrar 2000, 280. U tu se kasniju skupinu ubraja situla iz Värbice koja je u potpunosti izrađena kovanjem (Venedikov 1977, 103, k. 33, Fig. 45; Barr-Sharrar 2000, 282, f.n. 33). Situla je znatno oštećena i korodirana, pa joj u cijelosti nedostaje dno, dio tijela i oboda. Međutim, G. Zahlhaas navodi kako su na jednom dijelu još razvidni tragovi lemljenja listolike ataše oslanjajući se na dokumentaciju Bogdana Filowa (Zahlhaas 1971, 17, A20; Filow 1934, 175, Abb. 192) (Sl. 3, 9). Podatak je izuzetno dragocjen jer nedvosmisleno sugerira mjesnu proizvodnju, koja je kombinirala kovanje posude i dobro uhodano zasebno lijevanje te apliciranje listolikih ukrasa. Zbog toga je opisana situla ovdje pri brojena Ib tipu.

⁴⁷ Vučković-Todorović 1961, 238, Sl. 16.

⁴⁸ Popović 1969, 77, k. 54; Popović 1994, 120, k. 79.

⁴⁹ Papović/Popović 2001, 72. Situla je zanimljiva jer na obodu ima punciran natpis *TEYTIOYEIMI*, koji je za sada jedini takav poznati s prostora srednjeg i južnog Balkana. Okvirno je datirana u 4./3. stoljeće (Krstić 2007, k. 126, 158–159). G. Zahlhaas je ubraja u svoju listu zvonolikih situla s ukrasenim rubom i datira je u prvu polovicu 4. stoljeća (Zahlhaas 1971, 21, A32, 69).

⁵⁰ Barr-Sharrar 2000, 282–283.

⁵¹ Riječ je o tzv. *Kalamaria Group* prema Beryl Barr-Sharrar (2000, 285).

sada preciznije odrediti i situlu iz Graješnice, koja ima najrelevantniju paralelu kod situle iz Δ groba u Derveniju (Sl. 5, 2),⁵² te manje poznatu, u cijelosti sačuvanu (rekonstruiranu) situlu iz Budve, na kojoj se raskošna palmeta s floralnim dekorom nalazi ispod netaknutoga friza. Konvencionalno se ona također pripisivala radu južnoitalskih radionica 3. stoljeća.⁵³

Je li slijedom istoga moguće razumijevati tehnički, a možda i kronološki evolucionizam naših situla I. tipa? Odnosno, treba li situle tipa Ia obilježiti nešto starijem datumom i povezati ih uz izvorno grčku ideju, na što neposredno ukazuju situle iz Delfa i Elide (Sl. 3, 6), a situle tipa Ib smatrati mlađom varijantom usavršenom u radionicama Makedonije i dalje prenošenim u brojnim mjesnim radionicama, što bi konkretno posvjedočile situle iz Karaburme i Goce Delčeva (Sl. 3, 7–8), kako je uostalom nagovijestio i Claude Rolley?⁵⁴ M. Pfrommer njima sličnu situlu iz Koprinke (Seuthopolisa) datira, kao najzad i sve situle s takvim načinom izradbe ataša, u kasno 4. stoljeće, vjerojatno posljednju četvrtinu i smatra ih nešto mlađom formom makedonske provenijencije.⁵⁵ Dataciju okvirno prihvata i E. Teleaga, smještajući općenito situle s apliciranim ukrasom ispod ataša pred kraj 4. stoljeća.⁵⁶ Međutim, prijedlog njegovog evolucijskog slijeda navedenih situla nešto je drugačiji od ovdje predloženog, budući da se on oslanja na »razvoj« listolikog ornamenta s obzirom na njegovu dužinu, kako je to predlagala G. Zahlhaas.⁵⁷ Tako situle iz Skilountie, Várbice, Chirnogi i Karaburme smatra nešto starijima od situla iz Koprinke, Cernele ili Budimpešte, koje izdvaja u zasebnu grupu upravo zbog reljefne izradbe i srebrnog tauširanja.⁵⁸ Međutim, isto nije moguće prihvati kao realno ispravno rješenje, tim više ako znamo da je G. Zahllhas izjednačila sve situle prema njihovoj morfologiji, a podijelila prema ukrasu istih, zanemarujući izvedbene karakteristike, situle različitih tehničkih i tehničkih (kulturnih i radioničkih) obilježja snašle su se u istim skupinama. Osim što su brojne zamjerke ispostavljene glede njezinih opisa, analiziranja i klasifikacija posuda, a time i njihova kulturološkog opredijeljena,⁵⁹ treba naglasiti da je i datacija, poglavito situla s listolikim ukrasima preniska, pa je tako ulomak iz grobnice II Altaville Silentine (Sl. 3, 5), općenito smješten u razdoblje »helenizma«, izdvojila za najbližu paralelu situli iz Budimpešte (Sl. 3, 1), koju je Aladar Radnóti datirao okvirno u 3. stoljeće, a autorica ih je zajednički opredijelila čak 2. stoljeću.⁶⁰

Kako god bilo, 4. je stoljeće, stoljeće vrhunca makedonske metalne, luksuzne proizvodnje, koja se razvija s rastom i ekspanzijom makedonske moći. Pod njezinim utjecajem ili od nje diktiranim trendu razvijaju se i dru-

ge radionice koje su po uzoru ili predlošku ili po narudžbi izrađivale takvo posuđe, poglavito one na području Trakije, gdje ih je do sada zabilježen ukupno najveći broj i u repertoaru kapitalnih grobnica.⁶¹ Međutim, s obzirom na mjesta i načine njihova pojavljivanja možda je i najprihvatljivije stajalište Cl. Rolleya koji pouzdano, na primjeru nalaza iz Delfa, argumentira kako je svako veće središte, a posebno svetište, moralo imati izrađivačku ili barem preradivačku manufakturu, između ostalog, i takvog posuda.⁶²

Posve je izvjesno kako su neke situle bile rabljene tijekom duljeg vremenskog razdoblja, čak i nekoliko generacija. Pored ritualnog i simpozijastičkog korištenja, kao dio ceremonijalnih ili funerarnih garnitura za gozbe, korištene su i intenzivno i održavano, kao utilitarne posude. U to slikovito uvjeravaju situla s natpisom iz Dardanosa,⁶³ ali i situla iz Vača.⁶⁴ Da je taj model posude bio duže atraktivn sa sigurnim trajanjem do početnog 3. stoljeća, zornu ilustraciju pruža nadgrobna

⁵² Barr-Sharrar 2008, 14. Fig. 8.

⁵³ Papović/Popović 2001, Sl. 11. Ataše situle sadrže ukras sređišnjega cvijeta između kolutova, kojima izravna paralela postoji u grobnici Calinii Sepus kod Monteriggionija (Bianchi Bandinelli 1928, T. XXXVII, 162).

⁵⁴ Rolley 2002b, 57.

⁵⁵ Pfrommer 1990, 254.

⁵⁶ Teleaga 2008, 448–449.

⁵⁷ Teleaga 2008, 263; vidjeti i Zahlhaas 1971, 46–48.

⁵⁸ Teleaga 2008, 263–264, K. 47.

⁵⁹ Npr. Shefton 1994; Rolley 2002a, b.

⁶⁰ Zahlhaas 1971, 47–48. Isto je pokrenulo »val« preniskih datacija za brojne zvonolike situle.

⁶¹ Pfrommer 1983, 250–263; Archibald 1998, 275–278, Fig. 11.12; Treister 2001, 381.

⁶² Rolley 2002a, 94–96. Atenska proizvodnja zvonolikih situla dokazana je nalazima većeg broja glinenih odljeva i kalupa na atenskoj Agori (Barr-Sharrar 2000, 281–284, Fig. 7). Jedna od pretpostavki jest da su atenske manufakture proizvodile isključivo za izvoz u sjeverne predjele Balkana, posebno za Makedoniju i Traku, objašnjavajući time izostanak samih situla na atičkome području (Barr-Sharrar 2000, 279, 283–284; Barr-Sharrar 2008, 6–8). Sličnu interpretaciju donosi i M. Y. Treister (2001, 382).

⁶³ Treister 2002a, 356.

⁶⁴ Guštin 1979, 87, Abb. 1, T. 3. Situla ima naknadno lemljene ataše s ukrasom palmeta i »S« volutama koje prelaze u kolutove za nosače dvostrukе ručke. Najbolja paralela atašama nalazi se kod situla iz Olinta (Shefton 1994, 590, B1, Fig. 1, 3), kako je uostalom ponudio već i Mitja Guštin, smatrajući ih mediteranskim proizvodom reupotrebljenim na vedru, znatno mlađeg datuma, sjevernoitalske provenijencije. S obzirom na izvedbu »S« voluta i čitave palmeta-floralne kompozicije, koja bi negirala obodni friz, ataše se mogu pribrojiti u tzv. Waldalgesheim grupu, a preciznije datirati njihovu proizvodnju u sredinu 4. stoljeća.

*Sl. 6. Stela iz Demetriasa
(prema Lexicon of Greek Personal Names)*

*Fig. 6. Stele from Demetrias
(after Lexicon of Greek Personal Names)*

stela iz Demetriasa u Tesaliji,⁶⁵ koja predstavlja makedonski rad za pokojnika Menelaja porijeklom iz Amphepolisa (Sl. 6).⁶⁶ Prikazana situla izrazito je elegantnih i skladnih proporcija, i izravno podsjeća upravo na situlu iz Karaburme. Ona je, naime, odlikovana najboljom iz-

radbom unutar svoje skupine situla s listolikim ukrasom (Ib), koji pak neodoljivo podsjeća na aplicirane srebrne listove bršljana sa Derveni kratera.⁶⁷

Djelima slavnih makedonskih radionica 4. stoljeća napokon su pridružene i situle zabilježene u kontekstima keltske provenijencije čime je, s jedne strane, Cl. Rolley prihvatio stajališta i zaključke M. Pfrommera te Briana B. Sheftona,⁶⁸ baš kao i M. Y. Treister s druge strane, argumentirajući time nalaze situla s prostora sjevernog Ponta, u kontekstu Bosporskog Kraljevstva i skitskih nalažišta.⁶⁹ Cl. Rolley je tako dokazano i opravdano makedonskom umjetničkom stvaralaštvu 4. stoljeća pripisao situle iz Montefortina, grob 35,⁷⁰ i iz Waldalgesheima,⁷¹ koje su kao ekskluzivni importi posebnih društvenih razmjera i ideoloških obilježja dospjele u grobove kelskih odličnika.⁷² Slijedom istoga, a kako smo vidjeli iz predočenog, treba razumijevati i situlu iz Karaburme. Njoj je već C. Rolley odbacio mogućnost južnoitalske produkcije smještajući njezinu proizvodnju u drugu polovicu 4. stoljeće i povezujući je, poput situle iz Budimpešte, uz makedonski obrtnički krug,⁷³ sugerirajući suptilno njezinu moguću drugačiju kulturno-povijesnu interpretaciju.

Čaša

Druga brončana posuda koja se nalazila u istomu grobu, manjih je dimenzija visine 4,2 cm i promjera otvora 11 cm (Sl. 1, 10; Sl. 2).⁷⁴ Izrađena je lijevanjem te ukrašena urezivanjem i iskucavanjem pa su joj stjenke izuzetno tanke. Tijelo ima polukružno profilirano, s naglašenim ramenom, a s vanjske je strane ukrašeno konveksnim, tj. kraćim ali širim rebrastim ornamentom koji se prostire samo u donjem dijelu tijela i ne prelazi

⁶⁵ Oslikani mramor; situla je bojana tamnom oker bojom kojom se sugerira visoko sjajna, polirana bronca. Autor je nedvojbeno koristio stvarne predloške servisa korištenog u Makedoniji toga doba. Volos Museum (*Lexicon of Greek Personal Names*, http://wwwlgpn.ox.ac.uk/image_archive/tombs/t4.html). (30. 08. 2010.).

⁶⁶ Barr-Sharrar 1982, 124–125, Fig. 1.

⁶⁷ Barr-Sharrar 2008, Pl. 11–16. Listoliki ukrasi sa središnjom linijom vidljivi su i na atenskim glinim kalupima iz Agore (Barr-Sharrar 2000, 283–284; Barr-Sharrar 2008, 6).

⁶⁸ Rolley 1990, 371–372; Rolley 2002b, 57.

⁶⁹ Treister 1991, 74–76; Treister 2001, 100–101; Treister 2002b, 66–67; Treister 2003, 68. Takvo razmišljanje dijeli i N. Zimmermann (1998, 53, f.n. 339).

⁷⁰ Brizio 1899, T. XI, 8; Frey 1996, Fig. 27.6.

⁷¹ Joachim 1995, 54–59, Abb. 32–36.

⁷² Rolley 1990, 371–372; Rolley 2002b, 57.

⁷³ Rolley 2002a; Rolley 2002b.

⁷⁴ Todorović 1972, 17, T. VIII, 9; Todorović 1974, 69, Sl. 44.

iznad ramena. Iznad tijela se izdiže blago konkavno profiliran vrat s neznatno izvučenim rubom kojeg, s vanjske strane, vizualno dodatno naglašavaju dvije paralelno urezane linije. U središtu dna posude, promjera 2,2 cm, nalazi se *omphalos* oko kojeg je s vanjske strane izведен ukras iskucanih kružnica i linija, a sam *omphalos* nema dodatno apliciranog ukrasa. S obzirom na navedene dimenzije, i njihove metričke odnose, tehničku izvedbu te stilski još ne izrazitu profilaciju posude, neukrašen vrat, a naglašeniji i dublji *omphalos* smijemo ju sagledavati u kategoriji čaša, ili barem nekakvog prelaznog oblika s obzirom da je nešto plića u odnosu na prave čaše, a znatno viša u odnosu na phiale. U prvi mah izgleda kako kontekst njezina nalaženja ne pridonosi jasnijoj tipološkoj klasifikaciji, budući da su phiale jednako kao i čaše standardiziran i indikativan dio servisa, poglavito onih ceremonijalnog ili gozbenog, sakralnog ili sepulkralnog karaktera.⁷⁵ No, razlika između njih najvjerojatnije je ipak ovisila o samoj funkciji, a rjeđe o njihovom ukusu ili modi. Na to upućuje i većina poznatih tračkih primjeraka koje su sve dovoljno male da su se mogle pridržavati u jednoj ruci, služeći tako uglavnom kao čaše, i ne kao phiale za obrede libacija u grčkom pojmanju i prakticiranju toga rituala. Ondje se naime, takve phiale nalaze u velikoj većini elitnih muških (ratničkih) grobova, s najmanje jednim a učestalo dva ili više primjerala.⁷⁶ Slijedom istoga, kontekst nalaženja naše phiale posve je izričit i jasan; riječ je o bogatom muškom ratničkom grobu u kojem je phiala nedvojbeno imala namjenu čaše za piće u setu zajedno sa zvonolikom situlom s listolikim ukrasom ispod atasa.

Promatrajući uopćeno, a u odnosu na situlu, interpretacija te phiale bilo u estetskom, tj. umjetničko-obrtničkom, bilo u kulturno-povijesnom smislu uglavnom je izostajala ili je bila ignorirana. Tipološki je ponajviše interpretirana kao zdjelica, phiala ili *phiala omphalos*,⁷⁷ čije se moguće, i/ili sigurno, proizvodno središte isprva smještalo u grčke,⁷⁸ a potom i, prihvatljivije, u helenističke radionice sjeverne Grčke, odnosno Makedonije.⁷⁹ I, kronološki je, odnosno vremenski, njezin smještaj znatno varirao, čak u dva stoljeća. Sukladno prihvaćanju postojećih povijesno-političkih okvira ponajprije se smještala u 3. stoljeće,⁸⁰ ali najčešće se i općenito datirala u 4. stoljeće shodno dataciji situle.⁸¹ Tek Cl. Rolley prvi naglašava i argumentira, prema srodnim primjercima iz Makedonije, njezin kulturološki i kronološki kontekst druge polovice 4. stoljeća.⁸²

U najnovijem osvrtu rasprostiranja brončanih phiala na području Balkanskog poluotoka E. Teleaga definira našu posudu kao kasnu formu *Zungenphiale* koja se razvijala od asirskih prototipova s radijalnim jezičastim/

narebrenim ornamentom. Vremenski je stoga smješta u prvu polovicu 4. stoljeća, odnosno u razdoblje prije pojave tzv. ahemenidskih čaša, prema tipološko-kronološkoj klasifikaciji Heinza Luscheya, razvijenoj i nadopunjenoj kod M. Pfrommera.⁸³ Predloženu dataciju podržava nalazima, morfološki i proporcijски srodnim, ali srebrnim phialama iz tračkog područja, kao npr. onima iz Kukuve Mogile, Aleksandrova, Panagjurišta, Brezova,⁸⁴ no pridružiti im valja i nalaze iz Stojanova (Radjuvene kod Tetvena),⁸⁵ iz Mogilanskate Mogile, tumul 1 kod Vrace⁸⁶ te naravno Rogozena (Sl. 7, 1–2)⁸⁷ iz tribalskog prostora. Sve su one, kao zasebna grupa upravo prijelaznih oblika od zdjelica prema pravim čašama, smještene u prvu polovicu i u sredinu 4. stoljeća.⁸⁸ Ipak, ti se oblici dovode u izravnu vezu s Ahemenidima i njihovom ne samo toreutikom, već i sa stilom, i s tendencijom estetskih kanona ponašanja tračkih, i ranijih i istovremenih, dinasta. Zbog toga je i opće prihvaćeno kako je koegzistencija grčke i ahemenidske tradicije izvan Trakije do ranog helenističkog razdoblja gotovo nepostojeća.⁸⁹ Međutim, uvođenjem ahemenidskih čaša na to isto područje te phiale nisu nestale iz uporabe pa ni

⁷⁵ Lushey 1939; Pfrommer 1987, 42–45; Zimmermann 1998, 36.

⁷⁶ Archibald 1989, 12; Archibald 1998, 179.

⁷⁷ Todorović 1972, 58; Todorović 1974, 69; Vasić 1983, 191; Muzej grada Beograda 2003, 026; Rolley 2002a, 50.

⁷⁸ Todorović 1972, 58; Todorović 1974, 69.

⁷⁹ Vasić 1983, 191; Rolley 2002a, 50. S druge strane, njezino je pak povezivanje uz eventualne južnoitalske radionice, ili grčke radionice Male Azije (Božić 1984, 88; Muzej grada Beograda 2003, 026), posve neutemeljeno i već zastarjelo promišljanje.

⁸⁰ Todorović 1972, 58.

⁸¹ Vasić 1983, 191; Božić 1981, 324, T. 1; T. 2; Božić 1984, 88.

⁸² Rolley 2002a, 50.

⁸³ Teleaga 2008, 271, 452, k. 1020. Vidjeti i Lushey 1939, 90, Abb. 28–30; Strong 1966, 76–83, 97–101; Pfrommer 1987, 42–45. Dataciju, izravno i bez pobliže diskusije prenose i Aurel Rustoiu i Mariana Egri (Rustoiu/Egri 2010, 221).

⁸⁴ Pfrommer 1987, 44–45; Archibald 1998, 179, Fig. 11.2; Zournatzi 2000, 687, Fig. 3.

⁸⁵ Lushey 1939, 77, k. 29–30; Archibald 1989, 12.

⁸⁶ Theodosiev 2000, Fig. 94; vidjeti i Kull 1997b, 248–258.

⁸⁷ Phiale kat. br. 71, 79 (Sl. 7, 2–3), koje ponajviše odgovaraju karaburmskom primjerku interpretirane su upravo kao čaše (Fol 1989; Nikolov 1989; Marazov 1989, 34; Archibald 1998, 265–269; Zournatzi 2000, 688, Fig. 5; vidjeti i Kull 1997a). Kao prihvatljive analogije već je i D. Božić lapidarno isticao tračke primjerke (Božić 1984, 88).

⁸⁸ Pfrommer 1987, 42, f.n. 245; Archibald 1989, 17; Archibald 1998, 179, 269.

⁸⁹ Archibald 1998, 179–180; Zournatzi 2000, 685–688.

Sl. 7. Srebrne phiale: 1) Peretu (prema Moscalu 1989); 2–3) Rogozen (prema Marazov 1989)

Fig. 7. Silver phialai: 1) Peretu (after Moscalu 1989); 2–3) Rogozen (after Marazov 1989)

iz proizvodnje, već sasvim suprotno; održale su se u različitim izvedenicama sve do ranohelenističkog razdoblja što ilustrira primjerak phiale iz Lukovite,⁹⁰ kako je to uostalom već zaključio i M. Pfrommer.⁹¹ Phiale ukrašene usko postavljenim rebrima postale su vrlo popularan oblik 4. stoljeća Trakije, a u databilnim kontekstima devidirano se smještaju u drugu polovicu istoga stoljeća.⁹²

Sjevernije, iz trako-getske područja u istu se prije laznu skupinu posuda ubrajaju i dvije srebrne phiale iz Agighioli⁹³ i jedna iz Peretua.⁹⁴ Formalno i dijelom dekorativno phiala iz potonjeg nalazišta pokazuju najviše sličnosti s phialom iz Karaburme, na što je lijepo ukazano Emil Moscalu,⁹⁵ iako su kanelure znatno uže i više, izvedene preko ramena posude, a uokolo *omphalosa* i između svake kanelure niže se red urezanih koncentričnih kružića i točkica (Sl. 7, 3). Datacije oba nalazišta prilično su široke, od 5. do kraja 4. stoljeća, što se objasnjava duljim vremenskim i različitim korištenjem tih položaja.⁹⁶

Napokon, ahemenidski, odnosno asirski prototipovi nalaze se i kod razvijene i prepoznatljive makedonske produkcije i to kod brojnih primjeraka upravo iz 4. stoljeća,⁹⁷ gdje će ujedno i proizvodnja ahemenidskih čaša doživjeti svoj vrhunac baš u razvoju srebrne producije tzv. makedonskog tipa ahemenidskih čaša kao još jedne iznimne kreacije makedonske tradicije, estetičke, težnje i znanja.⁹⁸

Opisane nam formalne i stilске karakteristike, kao i tehnološka obilježja, dozvoljavaju da karaburmsku čašu pridružimo starijim varijantama ili prijelaznim oblicima čaša shvaćenim u kontekstu sjeverogrčke, tj. makedonske brončane obrtničke produkcije. Ona je značajna za vrijeme sredine i druge polovice 4. stoljeća, dakle već i za vrijeme nastupa makedonskog helenističkog umjetničkog stila, što u potpunosti odgovara vremen-

skom i prostornom podrijetlu zvonolike situle s listolikim ukrasom ispod ataša.

NAORUŽANJE I NOŠNJA

U preglednom je članku o naoružanju keltskih ratnika André Rapin stupanj Lt B2 opisao kao vrijeme intenzivnih tehnoloških istraživanja i eksperimentiranja, čiji odraz možemo vidjeti ponajprije pri oblikovanju novih formi umba štitova i uredjaja za pričvršćivanje mačeva, dok su mačevi morfološki i dalje slijedili stare predloške. Tek u razdoblju prijelaza iz Lt B2 u Lt C1 stupanj dolazi do oblikovanja umba štita s krilcima i višedijelnih pojasnih garnitura s lančanim pojasevima za nošenje mačeva.⁹⁹ U

⁹⁰ Archibald 1998, 269. Valja istaknuti da je odnos proporcija, visine i otvora ruba posude, tračkih navedenih primjeraka 2,7 cm, sličan kao i kod karaburmske čaše, 2,6 cm, koje su se nedvojbeno razvile iz ahemenidskih prototipa još od kraja 5. stoljeća. Na području Trakije u elitnim je grobnicama upravo česta pojava tih čaša sa zvonolikim situlama različitih varijanti tijekom 4. stoljeća.

⁹¹ Pfrommer 1987, 45.

⁹² Archibald 1989, 16.

⁹³ Berciu 1969, 22–224, Abb. 6; Abb. 8; T. 118.

⁹⁴ Moscalu 1989, 168–169, Abb. 11, 2; T. 52; Širbu 2004, 41–42, Fig. 9, 3.

⁹⁵ Moscalu 1989, 168.

⁹⁶ Kull 1997b, 245–248.

⁹⁷ Barr-Sharrar 1982, 131; Rolley 2002a, 50. Iznimno dobru paralelu, a u zemljopisno bližem kontekstu, možemo vidjeti kod djełomično očuvane ali keramičke phiale iz suburbija Kale Krševice (Popović 2006, 528, Fig. 8, 6).

⁹⁸ Barr-Sharrar 1982, 131–132; Pfrommer 1987, 56–63; Archibald 1989, 14; Zimmermann 1998, 39–42; Barr-Sharrar 2008, 24.

⁹⁹ Rapin 1999, 54–57.

analizi naoružanja keltskog ratnika pokopanog u grobu 22 karaburmske nekropole krenimo stoga redom.

Mač

Prijedlogom relativne kronologije D. je Božić za stupanj Beograd 1 kao vodeće oblike, naveo mačeve ranolatenske sheme koji imaju korice sa zadebljanim ali rombičnim, u pravilu otvorenim ojačanim vrhom i ukras izведен od zmajeva tipa I ili II prema Jose-Maria De Navarru.¹⁰⁰

U prvu se skupinu ubraja i mač iz predmetnoga groba kojeg možemo, temeljem sačuvanih opisa i crteža, prilično precizno rekonstruirati (Sl. 1, 1–2). Mač je bio dugačak 68,5 cm i imao je rombični presjek sječiva. Sječivo konkavno ali postupno prelazi u ručku mača koja je također rombičnog oblika. Prijelaz u oštar vrh dugačak je, zaobljen te postupan (Sl. 1, 2).¹⁰¹ Očuvani su bili i dijelovi korica od željeznog lima koje isto tako možemo s podosta sigurnosti rekonstruirati iz opisa i iz sačuvanih crteža (Sl. 1, 1). U kataloškom je opisu J. Todorović naveo kako su korice imale na sredini očuvano rebro,¹⁰² ali je na tabli prikazao samo početni dio stražnje strane korica i ostatak ojačanog vrha okova korica. Vrh je bio prikazan kao otvoren i ojačan, srcolikog oblika sa spljoštenim proširenjima na najširem dijelu. Oni su bili ukrašeni barem s jednom otisnutom točkom. Prijelaz iz donjeg u gornji dio proširenja bio je oštar, pri čemu je donji dio bio izbočen, a gornji udubljen. Iznad proširenja nalazio se udubljeni rub koji je, na položaju gdje je obuhvaćao korice, bio iznova ojačan s razvidno izrađenim plastičnim, ovalnim dugmetom. Na osnovi nacrtanog, vidljivo je kako su se korice dijelile od ojačanog vrha već na mjestu doticaja s ovalnim dugmetima, a proširenja su se na najširem dijelu zapravo doticala.¹⁰³ Prikazan je i manji ulomak gornjeg dijela stražnje strane korica gdje se sačuvao uređaj za pričvršćivanje mača za pojasc. Nažalost, u izvornoj je objavi njegov oblik teže prepoznatljiv, no opet je prilično jasno kako su obje pločice u sredini bile sa zakovicom prikovane na korice. Luk ili most, koji povezuje te dvije pločice uzak je i kratak, polukružno izbočen i s usporednim rubovima.¹⁰⁴

Još je više zanimljivih podataka o tim koricama posudio crtež kojeg je potom objavio D. Božić (Sl. 1, 1).¹⁰⁵ Korice su nacrtane kao izrazito široke, na prednjoj strani izrađene od dva sloja lima(?). Uređaj za pričvršćivanje mača je, međutim, neobičnog oblika. Obje pločice su velike, zapravo dosežu do ruba prijeloma, što je kod donje strane skoro čitava širina korica. Njihov je vrh nacrtan uži i manje udubljen u gornjem dijelu, a sama je pozicija vrha mača možda nacrtana neznatno šire.

Pri usporednoj je analizi otvorenih vrhova korica necirkularnog oblika Thierry Lejars ustanovio da su to

nalazi koji pripadaju posljednjem horizontu starijeg latena, tj. stupnju Lt B2, budući da najstariji primjerici potječu iz stupnja Lt B1.¹⁰⁶ Znatno je detaljniji i određeniji bio Peter Ramsel koji je, temeljem analiza mačeva istraženih na nalazištu Pottenbrunn, predlagao da bi mačeve sa srcolikim, odnosno s oštrokutnim oblikom ojačanog vrha okova korica mogli vremenski smjestiti u mlađi dio Lt B2 stupnja.¹⁰⁷

Nadalje, za mačeve s otvorenim ojačanim vrhom korica su Éva Petres i M. Szabó preuzeli prijedlog tipološkog nazivlja Iana Steada kao tip Kosd i razdijelila ih, s obzirom na oblik, u četiri tipa nazvanim od A do D.¹⁰⁸ Za razliku od ovalnih oblika (tipa A i B), razlikovala su konično (tip C) i skoro deltoidno (tip D) oblikovane skupine. Vremensko smještanje skupine C odredili su temeljem situle upravo iz karaburmskog groba 22 i to u drugu četvrtinu 3. stoljeća.¹⁰⁹ Međutim, kao što njihova datacija nije posve zadovoljavajuća, tako ni njihova tipološka opredjeljivost u navedenu shemu nije posve odgovarajuća.¹¹⁰ Većinu mačeva koji su uvršteni u skupinu Kosd C možemo datirati u Lt C, dok mačeve iz skupine Kosd D možemo i moramo pripisati stupnju Lt B2. Upravo tako je i većina mačeva prve skupina dužih od 70 cm, dok je većina mačeva iz druge skupine nešto kraća.¹¹¹ Vrhovi korica tipa Kosd C nemaju oštih rubova, zaobljeni su, uži i duži. U otvorenom dijelu se samo malo udaljuju od korica koje obuhvaćaju s proširenjem u najširem dijelu. Na suženju, koje je uobičajeno samo blago udubljeno, jer obuhvaća korice, nema dodatno istaknutih dugmeta, tj. oni su naznačeni samo s kanelurama na ojačanome rubu.¹¹²

¹⁰⁰ Božić 1981, 317.

¹⁰¹ Todorović 1972, 17, T. VIII, 2.

¹⁰² Todorović 1972, 17.

¹⁰³ Todorović 1972, T. VIII, 3.

¹⁰⁴ Todorović 1972, T. VIII, 4.

¹⁰⁵ Božić 1981, T. 10, 3.

¹⁰⁶ Lejars 1994, 44–47.

¹⁰⁷ Ramsel 2002a, Abb. 148.

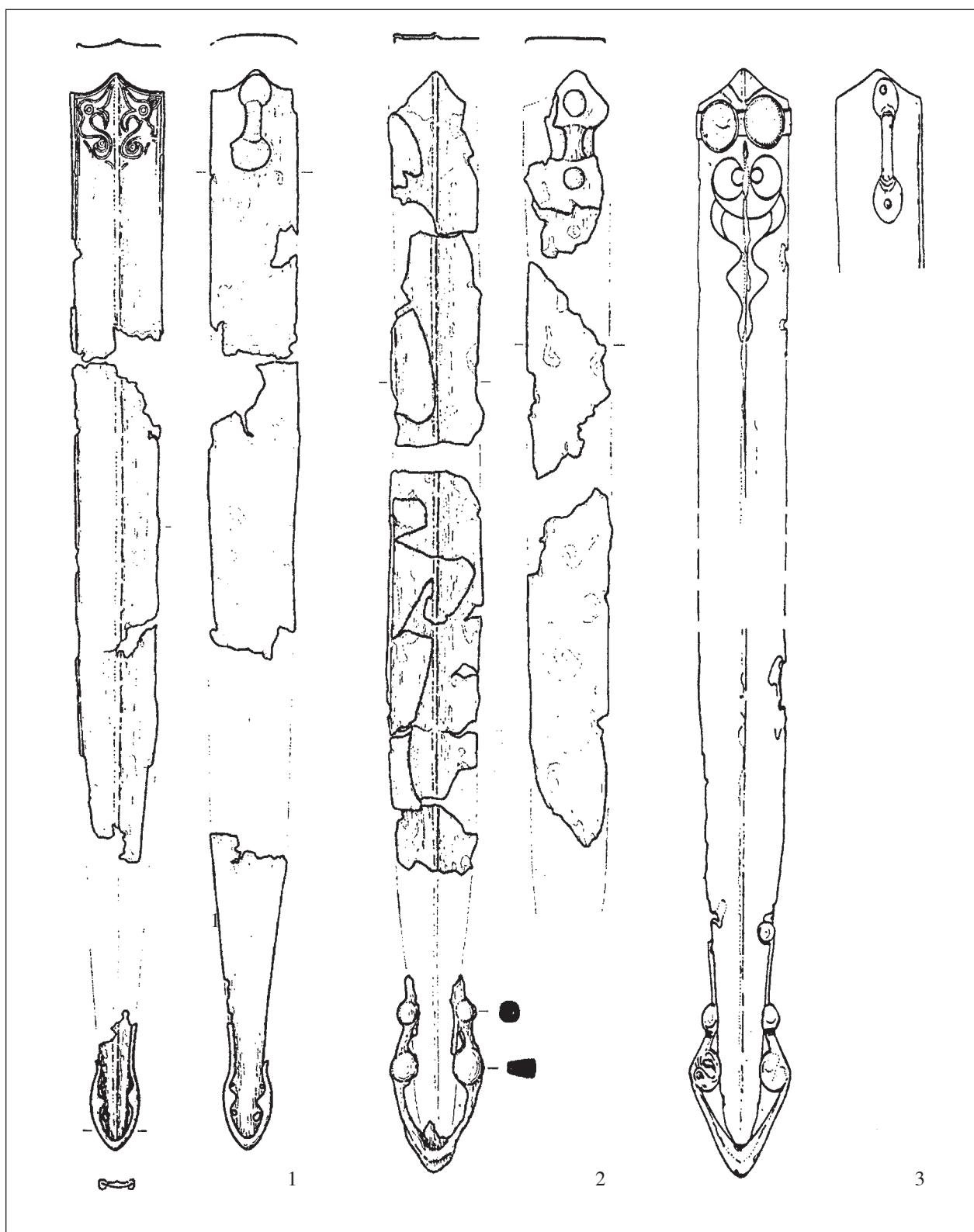
¹⁰⁸ Petres/Szabó 1985, 91; Petres/Szabó 1986, 266–267.

¹⁰⁹ Petres/Szabó 1985, 91; Petres/Szabó 1986, 266–267.

¹¹⁰ Petres/Szabó 1985, 95, Fig. 7; Petres/Szabó 1986, 272, Fig. 15.

¹¹¹ Na Karaburmi su bili nađeni kraći mačevi iz Lt B2 i Lt C1 stupnjeva, kao primjerak ističe se mač iz groba 111, koji ima dužinu 68,5 cm (Todorović 1972, 34, T. XXXIII, 3), te mač iz groba 71, koji je dugačak 69 cm (Todorović 1972, 28, T. XXV, 1).

¹¹² Npr. Jutas mač br. 5, Kosd grob 63, Litér mač br. 1, Radoštan grob 14, Sopron-Bécsidomb, Szob, Tapolca-Szentkut mač 1, Dubnik grob 31, Karaburma grob 66 (Szabó/Petres 1992, 90–113), Monte Bibele grob 85 (Vitali 1988, 244, Fig 5, 2).

Sl. 8. Mačevi tipa Kosd: 1) Karaburma, grob 66 (tip Kosd C); 2) Karaburma, grob 22; 3) Ruma-Borkovac (tip Kosd D)

Fig. 8. Swords of Type Kosd: 1) Karaburma, grave 66 (Type Kosd C); 2) Karaburma, grave 22; 3) Ruma-Borkovac (Type Kosd D)

No, pitanje tipološkog smještaja okova korica mača iz groba 22 ostaje i dalje otvorenim. Naime, za razliku od ostalih vrhova okova, tip Kosd D je širi, više konveksno-konkavno koničan s izrazitim zadebljanjima, odnosno s kružnim dugmetima na točkama prijeloma oblika. Shodno navedenome, bilo bi potrebno, glede na oblik nađenog vrha okova korica mač iz predmetnog groba 22 približiti ga tijesnije skupini Kosd D (Sl. 8).¹¹³

Prema obliku vrhova okova korica mača, kao najbliže primjerke tipa Kosd D možemo navesti mačeve iz groba 15 iz Kosda¹¹⁴ i iz pjeskare Rezi-Rezicseri¹¹⁵ u Mađarskoj, zatim iz Pişcolta¹¹⁶ i, možda, iz groba 1 iz Sanislaua u Rumunjskoj,¹¹⁷ zatim iz grobova 70, 127 i 118 iz nekropole Monte Tamburino kompleksa Monte Bibebe u Italiji,¹¹⁸ rijeke Cetine kod Trilja u Hrvatskoj,¹¹⁹ te, napokon, iz Rume-Borkovca u Srbiji.¹²⁰

Mač iz Kosda je dugačak 69 cm i širok 4,6 cm. Na prednjoj strani korica imao je izrađeno rebro s ukrasom para zmajeva tipa I po J.-M. De Navarru.¹²¹ Slične je dužine, 68 cm, bio mač iz Rume–Borkovca.¹²² Međutim, mač iz groba 4 iz nalazišta Rezi-Rezicseri je bio dugačak čak 73,2 cm i širok 4,8 cm. Na prednjoj strani korica imao je izrađeno rebro, a bio je ukrašen s parom zmajeva tipa I po J.-M. De Navarru.¹²³ Gotovo toliko bio je dugačak i mač iz groba 137 nekropole Pişcolta, dužine 73 cm. Njegove su međutim korice prilično uništene. Pa iako se ostatak rebra prepoznaje, nažalost nije moguće odrediti tipove zmajeva koji su ga krasili.¹²⁴ Mač iz Sanislaua je ukrašen sa zmajevima tipa II, a mač iz Monte Bibebe sa zmajevima tipa I po J.-M. De Navarru. Važno je stoga naglasiti kako su svi ti mačevi imali na prednjoj strani korica izrađeno rebro¹²⁵ i svi su bili kronološki smješteni u vrijeme Lt B2 stupnja. Iznimku predstavlja jedino mač iz Sanislaua koji predstavlja najmladi tako nađeni primjerak. On je na osnovi pojanske garniture, tj. lančanog pojasa za nošenje mačeva s izuzetno velikim početnim člancima, uvršten u početni Lt C horizont.¹²⁶

Slijedom toga, valja predmetni mač označiti kao izuzetno kasnu formu svoje skupine koji međutim, sa svojim tek blago naznačenim bikonitetom zaključka korice, ukazuje već i na određene elemente skupine Kosd C. U Karpatskoj nizini skupina Kosd D obilježava pak prilično rijetko zastupljen oblik. Na osnovi njihova pojavitivanja, tj. zbog upravo takve prostorne ograničenosti (i odvojenih koncentracija u Italiji i Francuskoj), P. Ramsl je definirao ekonomsko i kulturno kohezivan prostor Karpatског bazena iz kojega su se kulturne inovacije širile dalje prema zapadu,¹²⁷ a nekropola na beogradskoj Karaburmi predstavljala je tako njihovu jugoistočnu, najistureniju točku rasprostiranja.

Pleteni lančani pojas

Značajan i čest dio muške nošnje, odnosno prilog muških grobova predstavljaju, dakle uz mačeve, nezabilazne pojanske garniture za njihovo nošenje. Starije, one sastavljene iz više masivnih ili šupljih dvodijelnih obruča pri kraju stupnja Lt B2 nadomjestili su dvodijelno tordirani lančani pojasevi. Izgleda kao da promjene pri razvoju oblika tih pojaseva provenijencijski potječu iz dva područja Europe; iz srca Champagne i iz područja oko srednjeg toka Dunava.¹²⁸ Kao indikativna regionalna posebnost ističe se formiranje lančanih pojaseva sa samo jednostruko namotanim člancima koji su osobito čest nalaz na širem prostoru Champagne. No, samo su s jednim primjerkom zastupljeni u Podunavlju – u grobu 22 na Karaburmi.¹²⁹ Taj je lančani pojas sastavljen od kraćeg dijela koji je iz dva jednostruko namotana članka, u obliku osmice. Prvi i zadnji obruč mu je prilično malen. Duži dio lančanog pojasa sastavljen je iz jednakog namotanih člankova, a na početku ima manji kolut, odnosno na zadnjem članku kuku kojeg nedostaje kuglica na samom zaključku (Sl. 1, 5–6).

Lančani pojasevi s jednostruko namotanim člancima u obliku osmice prilično su rijetki. Brojniji su oni s

¹¹³ Budući da se na prednjoj strani korica nalazilo izrađeno rebro mogao bi se, na gornjem dijelu uništenih korica, očekivati mogući ornamentirani ukras zmajeva tipa I po J.-M. De Navarru. Takav je način ukrašavanja postao vrlo moderan tek u kasnom stupnju Lt B horizonta. No, mogao bi se isto tako očekivati i ornament izведен iz kasne tradicije Waldalgesheimskog stila, osobito ako promatramo i uspoređujemo korice mača iz Rume–Borkovca te okov korica iz groba 23 na Karaburmi, koji svjedoče o mogućem ukrašavanju sa simetričnim ornamentom izvedenim upravo iz kasnog Waldalgesheimskog stila (Sl. 8). Stoga se čini da rombičan presjek sječiva mača svjedoči kako tvrdnja A. Rapina, koji korice s rebrrom povezuje uz presjeke mačeva s izrađenim rebrom na prednjoj i stražnjoj strani, nije sasvim i u potpunosti ispravna (Rapin 2000, 102).

¹¹⁴ Szabó/Petres 1992, 147, Pl. 29.

¹¹⁵ Horváth 1987, 156, Pl. XVII, 2; Szabó/Petres 1992, 175, Pl. 57.

¹¹⁶ Nemeti 1989, 89, Fig. 10, M. 137, 1.

¹¹⁷ Ginoux 2007, 214, Pl. 30.

¹¹⁸ Ginoux 2007, 225, Pl. 41; 227, Pl. 43; Vitali 1988, Taf. 30, 2.

¹¹⁹ Milošević 2003, 21.

¹²⁰ Szabó/Petres 1992, 241, Pl. 123, 1.

¹²¹ Szabó/Petres 1992, 91.

¹²² Szabó/Petres 1992, 116.

¹²³ Szabó/Petres 1992, 97.

¹²⁴ Nemeti 1989, 86.

¹²⁵ Ginoux, 2007, 214, 225.

¹²⁶ Ginoux 2007, 99.

¹²⁷ Ramsl 2002b, 20, Abb. 18.

¹²⁸ Rapin 1995, 280.

¹²⁹ Rapin 1995, 281.

dvostruko ili više puta namotanim člancima i manjim kolutima na krajevima, koje je A. Rapin opredijelio kao tip Cernon.¹³⁰ Vrlo srodnja pojasna garnitura od dvodijeljnog lančanog pojasa s kraćim dijelom, iz samo dva članka i s malim obručima na krajevima, te s dužim dijelom, s manjim obručima na jednoj te kukom na drugoj strani, i u kombinaciji s većim željeznim kolutom, bila je nađena u grobu 176 nekropole Benacci u Bologni.¹³¹ U grobu se, osim toga, nalazio i mač u koricama, koji ima otvoreni ojačani vrh korica s ukrasom zmajeva tipa II prema J.-M. De Navarru, a uz njega je bio još i nasadnik koplja, tj. petica s trnom. Potonja je, po svojoj izradbi, iznimno bliska upravo petici s dugačkim trnom i masivnim koničnim donjim dijelom iz groba 22 na Karaburmi (Sl. 1, 4),¹³² ali ima ponešto duži i tanji trn. Slična pojasna garnitura i petica s trnom bili su nađeni također u grobu 14/71 u Chotinu.¹³³

Na Karaburmi istraženi mlađi lančani pojasevi, s višestruko namotanim člancima, bili su nađeni i u drugim grobovima; primjerice duži dio pojasa potječe iz groba 26,¹³⁴ kraći dio izrađen od tri članka i duži dio u grobu 29,¹³⁵ zatim u grobu 41,¹³⁶ kraći dio pojasa, premda s većim obručima na početku i na kraju, bio je istražen i u grobu 71,¹³⁷ a višestruko tordiran lančani pojas s većim člankom na početku dužega dijela bio je nađen u grobu 324.¹³⁸ Kao posebnost toga nalazišta izdvaja se međutim lančani pojas iz groba 111. Sastavljen je iz višestruko (dva do četiri) tordiranih članaka, ima male početne obruče i kuku s kuglicom, na krajnjem dijelu za zapinjanje, postavljenu na kraćem članku pojasa. Posljedice su je pri svom opisu relativne kronologije mlađeg željeznog dobe u Podunavlju D. Božić odredio kao tip Karaburma 111.¹³⁹

Tako možemo, prema istaknutim arheološkim kontekstima, lančane pojaseve s malim obručima datirati u vrijeme kasnoga Lt B2 stupnja, dok lančane pojaseve s dvostruko namotanim člancima i s iznimno velikim obručima na krajevima, tj. tip Ceretolo po A. Rapinu,¹⁴⁰ možemo smjestiti u prijelazni horizont Lt B2/C1, odnosno u stupanj Lt C1.¹⁴¹

Fibule

Specificum groba 22 označavaju dva izrazito fragmentirana ulomka fibula. Sačuvana je jedna opruga veće fibule s dva navoja na svakoj strani i s vanjskom tetivom (Sl. 1, 7),¹⁴² te ulomak luka noge manje fibule s najmanje dva zadebljanja na središnjem dijelu luka (Sl. 1, 8).¹⁴³ Istoči se, međutim, fibula s velikom oprugom. Naime, velike fibule rane i starije srednjolatenske sheme, koje imaju veliku oprugu, uobičajeno imaju i na svakoj strani samo jedan (žične fibule) ili tri navoja (fibule s kugli-

com na unazad povijenoj nozi). Rijetki su tipovi fibula s pločicom na unazad povijenoj nozi, tj. s kuglicom koji imaju dva velika navoja na svakoj strani, a pojavljuju se isključivo pri kraju Lt B horizonta odnosno, po mišljenju Jozefa Bujne, u kasnom dijelu Lt B2 stupnja i u prijelaznom horizontu Lt B2/C1.¹⁴⁴

Fibulu bi možda ipak mogli rekonstruirati na osnovi veće fibule ranolatenske sheme s dvjema navojima na svakoj strani opruge i s vanjskom tetivom, koja ima nešto zadebljaniji luk ovalnoga presjeka i unazad povijenu nogu s većom spljoštenom kuglicom i s kuglastim zaključkom noge koji ne dotiče luk, a poznata je iz nalazišta Ludas-Varjú-dűlő u Mađarskoj.¹⁴⁵ Fibula je bila nađena u ženskom grobu 951 kojeg su objavljivači uvrstili u njihov 4. horizont, usklađenim s Lt B2 stupnjem. Premda se nalazište nalazi na sjeveroistoku Mađarske, u podnožju gorja Mátra, u grobu 951 doduše nalazimo još jednu vrlo značajnu poveznicu s nekropolama na području Srbije. U grobu je naime bila, među inim prilozima, nađena i brončana narukvica s koraljem¹⁴⁶ koja je identična željeznoj narukvici s koraljem iz najdubljeg spaljenog pokopa groba 1–3/378 iz nekropole Pećine kod Kostolca.¹⁴⁷ Možda je upravo srodnost s navedenom mađarskom fibulom zavela M. Szaba da je on površno združio izvorni

¹³⁰ Rapin 1995, 283.

¹³¹ Kruta Poppi 1979, 17, Fig. 7, 3–5; Ginoux 2007, 205, Pl. 21.

¹³² Za razliku od potpune pojasne garniture i mača, nađena je samo izolirana petica koplja s trnom s kojom možemo povezati, također u grobu nađeni, brončani kolut (Sl. 1, 3) (Todorović 1972, TVI-II, 5, 7). S obzirom na njegovu veličinu vjerojatno obilježava okov drška koplja, koji se nalazio na mjestu gdje se u njega nasadivalo trn petice.

¹³³ Ratimorská 1981, 32–33, Tab. XI, 6, 7. Za različite petice s trnom na nekropoli u Zvonimirovu vidjeti Tomićić/Dizdar 2005, 82–83.

¹³⁴ Todorović 1972, T. X, 1.

¹³⁵ Todorović 1972, T. XI, 3; T. XII, 10.

¹³⁶ Todorović 1972, T. XVI, 4.

¹³⁷ Todorović 1972, TXV, 3.

¹³⁸ Todorović 1972, T. XLI, 3.

¹³⁹ Božić 1981, 317.

¹⁴⁰ Rapin 1995, 282–283. Marko Dizdar je pojas iz groba 22 iz Karaburme opredijelio kao taj tip, odnosno kao tip Mokronog prema D. Božiću (Dizdar 2004, 55).

¹⁴¹ Bujna 2006, 211.

¹⁴² Todorović 1972, T. VIII, 11.

¹⁴³ Todorović 1972, T. VIII, 6.

¹⁴⁴ Bujna 2003, 94–99, Obr. 62–65.

¹⁴⁵ Szabó/Tankó 2006, 330–331, Fig. 4, 11.

¹⁴⁶ Szabó/Tankó 2006, 331, Fig. 4, 14.

¹⁴⁷ Popović/Jovanović 2004, 30, Pl. 1, 4.

crtež inventara groba 22, kako ga donosi J. Todorović, s tablom pojedinih predmeta iz grobova kako ih je prikazao D. Božić.¹⁴⁸ Potonji je autor u predloženoj rekonstrukciji združio oprugu i luk fibule iz groba 22, i kao kraj noge dodao još ulomak iz groba 23. Zbog toga je M. Szabó u pojedinim publikacijama, pri prikazu nalaza iz groba 22, namjesto ilustracije iz izvorne objave uključio i hipotetsku rekonstrukciju D. Božića koja dakle sadrži ulomke iz dva prostorno prilično udaljena groba.¹⁴⁹

Nadalje, moramo se iznova podsjetiti i istaknuti situaciju poznatu iz groba 15 iz Kosda. Ondje je, između ostalih i ovdje vrednovanih priloga, bila nađena i fibula s po dvama velikim navojima na svakoj strani i s vanjskom tetivom,¹⁵⁰ a vjerojatno su joj slične bile i fibule iz groba 3 istoga nalazišta.¹⁵¹

RASPRAVA

»Zanimljivo je da nema nikakvih vidljivih tragova o pohodima Skordiska, toliko puta pominjanim u tekstovima grčkih i rimskih pisaca izuzev dve, situle i bronzone posudice sa rebrima i omfaloidnim dnom, sa Karaburme, nedostaju bilo kakvi objekti helenističkog porekla...

...nedostajanje grčko-helenističke keramike, metalnih sudova ili nakita, kao očekivanog ratnog plena iz toliko brojnih pohoda, traži svoje posebno objašnjenje.«¹⁵²

Borislav Jovanović odavno je istaknuo činjenicu kako su Kelti naselili prostor između Save i Dunava već u drugoj polovici i pri kraju 4. stoljeća, a Skordisci su se, kao takvi, formirali tek po porazu kod Delfa.¹⁵³ No, događaje koji su tomu prethodili, i to na području Transdanubije možemo preciznije rastumačiti i rekonstruirati uz pomoć karte nalazišta koju je ponudio László Horváth. Naime, ona prikazuje distribuciju nekropola koje su otvorele s pokopavanjem u Lt B i koja su trajala do Lt C horizonta, te onih koje su započele s pokopavanjima tek u Lt C horizontu.¹⁵⁴ Pokazalo se, kako se najstarije nekropole nalaze u istočnom i sjeveroistočnom dijelu Transdanubije, dakle uz Dunav i do njegova koljena. Prostor uokolo Blatnog jezera, i između Blatnog jezera i Dunava, biti će ispunjen tek u mlađem razdoblju. Iz prikazanog se tako može shvatiti proces keltskog širenja koji se događao pred kraj ranolatenskog razdoblja. Migracije, koje su otvorele već početkom 4. stoljeća, širile su se uz glavne komunikacijske pravce prilikom čega su najprije bile naseljene strateške točke. Tek po višedesetljetnoj konsolidaciji, ili tek po povratku iz vojnog pohoda s juga Balkanskog poluotoka, pred kraj se 4. stoljeća Keltima naselilo cijelokupno područje.¹⁵⁵

Uz to, autor je iznio i usporednu tablicu s apsolutnim datumima starosti za stupnjeve od Lt B2 do Lt C2 kako su ih predlagali R. Gebhard i M. Szabó, iako razvidnih, u primjeru Lt C2 stupnja, već punih 60 godina razlika nije komentirao.¹⁵⁶ Potom su se, pri obradi nekropole Ludas-Varjú-dűlő, problematike datiranja početka Lt B2 stupnja dotaknuli također M. Szabó i Károly Tankó. Za razliku od R. Gebharda, koji je predložio da početak toga stupnja bude negdje oko 330./320. godine, navedeni su autori postavili pak vrijeme oko 310. godine. Isto tako su smatrali da bi se Lt B2 trebao završiti barem dva desetljeća poslije keltske invazije na južni Balkan, odnosno oko 260. godine.¹⁵⁷

Međutim, takva prosudba ne čini se krajnje ispravnom, s obzirom da većina predmeta latenske kulturne provenijencije nađenih u Egeji i u Maloj Aziji izvire iz početnog Lt C stupnja što znači da, unatoč svemu, ne stoje niti tvrdnja T. Lejarsa, koji je pak smatrao da bi upravo pohod na Delfe mogao predstavljati apsolutnokronološku granicu između Lt B2 i C1 stupnjeva.¹⁵⁸ Nedostatak indikativnih elemenata, a koje bi mogli pripisati kompleksu materijalne kulture Lt B horizonta na području Egeje i Anatolije, ukazuje da su oni morali biti već u potpunosti isključeni iz mode kada se taj pohod započeo.

Sažeto – po raspadu kraljevstva Lizimaha i ubojstvu Seleuka I., 281. godine, na makedonsko-tračkom je prostoru došlo do vakuma političke i vojne moći. Situaciju su iskoristili Kelti iz područja donjeg Podunavlja krenuvši prema »Jugu«. Godine 279. jedna je od tri skupine, pod vodstvom Bolgija (tj. Belgija), pobijedila makedonsku kraljevsku vojsku pri čemu je poginuo i sam Ptolomej Keraun. U ljeto je pak iste godine Bren pristigao sve do srednje Grčke, odnosno do Delfa, a nakon doživljenog poraza, i s logičkim uzmakom, veći se dio vojske stacionirao na prostoru Trakije. Tamo su primili ponudu Nikomeda I. iz Bitinije koji ih je, njih čak 20.000, primio u svoju vojsku kao plaćenike. Oni su stoga u Malu Aziju ulazili tijekom 278. i 277. godine. S druge strane

¹⁴⁸ Božić 1981, T. 11, 2, 3.

¹⁴⁹ Szabó 2000, 289, Fig. 4, 6; Szabó 2006, 106, Pl. 9, 6.

¹⁵⁰ Szabó/Petres 1992, 91.

¹⁵¹ Szabó 1995, 63, Fig. 8.

¹⁵² Jovanović 1987, 840.

¹⁵³ Jovanović 1979, 183–185.

¹⁵⁴ Horváth 1997, 90, Abb. 8.

¹⁵⁵ Horváth 1997, 80.

¹⁵⁶ Horváth 2005, 63.

¹⁵⁷ Szabó/Tankó 2006, 330.

¹⁵⁸ Lejars 1994, 60.

arheološki izvori, odnosno pregled najstarijeg latenskog arheološkoga gradiva iz navedenog područja, a koje se povezuje uz te događaje, ukazuje da se ono može i mora uvrstiti u Lt C1 stupanj.¹⁵⁹

Dodatni argument za stariju dataciju nudi također par dvodijelnih nanogvica, s osam šupljih polukuglastih članaka bez ukrasa (tzv. *orešaste nanogvice*), nađenih u Spanosovom bunaru u blizini Posejdonovog svetišta u Isthmiji. Da bi te nalaze morali povezivati s upadom 279. godine i datirati ih u horizont 5, tj. oko 290. do oko 260. godine, smatrao je dotada R. Gebhard.¹⁶⁰ No, Isabelle je Raubitschek pokazala upravo suprotno, upozorivši naime na više detalja; ponajprije, s obzirom da su se ostaci keltske vojske poslije poraza provlačili kroz Termpil malo je vjerojatno da se otuda netko vraćao natrag u Isthmiju, zatim da se podobne nanogvice nalaze također u Heraionu u Perachori,¹⁶¹ te zadnje i najvažnije, da su one bile nađene u zatvorenom kontekstu zajedno s skifos-kraterom koji ga je stoga datirao u treću četvrtinu 4. stoljeća.¹⁶²

Zaključke autorice možemo sada nadopuniti s još dvije moguće perspektive: 1. – za pitanje kronologije najvažnija je činjenica da je par dvodijelnih nanogvica, evidentno, znatno stariji nego što se to do sada smatralo. S povijesne je strane opet bitan podatak o zatvorenom kontekstu, tj. da su slični nalazi znani i iz samih kompleksa grčkih svetišta. 2. – datacija nedvosmisleno i jasno ukazuje kako te nanogvice ne možemo povezivati uz ratna ili vojna pljačkanja, tj. uz plijen iz pohoda na Delfe kako bi ga žrtvovali pobednici. Zapravo, takva nam i datacija i kontekst njihova nalaženje sugeriraju mali, ali prepoznatljiv segment iz mreže opticaja diplomatskih poklona koji su kružili između grčkog svijeta i keltskih aristokrata s područja srednjeg toka Dunava.

S druge strane, kako je navedeno, B. Jovanović s pravom je dao odgovor na pitanje kada smatra da nedostatak grčko-helenističkog importa traži neka druga objašnjenja od tada poznatih.¹⁶³ Tako imamo, u znatno širem okruženju grobova latenske kulturne provenijencije, koji sadrže nalaze podrijetlom iz grčkih, tj. makedonskih radionica, a koji su stariji od vremena vojnog pohoda na jug Balkanskog poluotoka, pored nalaza brončane kupe iz kraja 4. stoljeća iz Szabolca u Mađarskoj, koja nažalost nema poznati arheološki kontekst nalaženja,¹⁶⁴ jedino grob 22 iz Karaburme. Oba je nalaza M. Szabó uvrstio među one predmete koji su stariji od pohoda na Delfe, iako nije nužno da su u keltski svijet prispjele prije toga događaja. Spomenuo je također da postaje sve izglednije kako nije riječ samo o ratnom ili pljačkaškom plijenu, na što ga navodi prisutnost manje dragocjenih predmeta, poput primjerka oinohoe iz Pećina.¹⁶⁵ S tom se tvrdnjom

M. Szabó našao u vlastitoj zamci. Jer, ako predmeti, pretežito izrađeni u 4. stoljeću, znače kontakte keltskih naseljenika s egejskim svijetom, potom je potrebno nasejavanje, tj. stupanj Lt B2, datirati u 4. stoljeće i time u vrijeme osjetno prije pohoda na Delfe.¹⁶⁶ Idući jošだlje, u istom se kulturno-povijesnom okruženju zatekao i brončani lekit iz nešto mlađeg groba 18/64 nalazišta Hurbanovo.¹⁶⁷ Riječ je o lekitu tipa Talcot kakvi su vrlo dobro poznati iz Grčke, Trakije i Makedonije iz kraja 4. stoljeća, a na navedenom je nalazištu kronološki postavljen u prijelazni horizont Lt B2/C1, što je po mišljenju J. Bujne vrijeme poslije balkanskog ratničkog pohoda.¹⁶⁸

Implicitno, takvu dataciju potvrđuju dakle i predmeti latenskog izvora koji su bili nađeni na prostoru južnoga Balkana, tj. Egeje. Svi oni pokazuju oblikovne specifičnosti i karakterističnosti za Lt C1 stupanj. Slijedom toga možemo zaključiti kako početak Lt C horizonta moramo tražiti u vrijeme koje je netom prethodilo pohodu na »Jug«. Povezano s time, upravo je J. Bujna pokazao kako se pojedini grobovi na nekropolama iz Lt C horizonta nalaze na rubnim predjelima što je interpretirao kao mogućnost prepoznavanja došljaka, tj. povratni-

¹⁵⁹ Müller-Karpe 2006, 120–121.

¹⁶⁰ Gebhard 1989, 122–124.

¹⁶¹ U Heraionu su bili nađeni brojni predmeti koji provenijencijski potječu iz prostora zapadne i središnje Europe. Zanimljivo je, da se većina njih povezuje uz »ženski princip« (Shefton 2004, 36–39).

¹⁶² Raubitschek 1998, 70.

¹⁶³ Jovanović 1987, 840.

¹⁶⁴ Szabó 1992, 156.

¹⁶⁵ Szabó 2006, 104–107. Suprotno mnijenje, odnosno interpretaciju koja pojašnjava situlu iz groba 22 iz Karaburme te oinohoe iz groba 316 iz Pećina pruža M. Guštin (Guštin 1996, 76); vidjeti i kod Maje Parović-Pešikan (1988, 45–46). Uistinu, sve zanimljivije postaje pratiti kako pisani izvori dominiraju ili usmjeravaju kulturno-povijesne interpretacije, iako se do njih dolazi arheološkom metodologijom. Takav način razmišljanja možemo najljepe opažati pri obradama egzotičnih nalaza iz nekropole Mannersdorf u Donjoj Austriji. P. Ramsl je omega iglu, nadenu u muškom ratničkom grobu 76, rastumačio kao možebitni odraz plijenjenja iz balkanskog pohoda (Ramsl 2002b, 22), dok je brončanu situlu, iz ženskoga groba 13, razložio kao mogući import iz sjevernoitalskog područja (Ramsl 2002b, 20).

¹⁶⁶ Božić 1984, 88.

¹⁶⁷ Benadik 1981, 191–192.

¹⁶⁸ J. Bujna je, sukladno tomu, smatrao da bi u isto vrijeme morali uvrstiti i grob 22 iz Karaburme (Bujna 2006, 217). No, što ako po tom pitanju J. Bujna nije imao pravo, budući da se odlučio za konzervativnu dataciju kompleta posuđa? Prema gore iznesenom, mogli bi radije promišljati o podizanju apsolutne datacije stupnja Lt C1 upravo u 4. stoljeće, u stoljeće u kojem takvi lekiti doživljavaju svoj puni procvat proizvodnje ali i polaganja u makedonske grobove (npr. Barr-Sharrar 2008, 17–18).

ka iz balkanskog pohoda.¹⁶⁹ Do sličnog je zaključka došao i A. Rustoiu, nakon što je sustavno analizirao opremu ratničkih elita, tzv. plaćenika iz egejskoga svijeta,¹⁷⁰ a postupan pad broja muških grobova u vremenu od Lt B1 do Lt C1 stupnja je, između ostalog, navelo i P. Ramsla na pomicao po kojoj se brojni ratnici, koji su bili unajmljeni kao plaćenici, više nikada nisu vratili natrag svojim domovima.¹⁷¹

S time u vezi, značajne podatke pri analizi udjela ratničkih grobova na nekropolama u Karpatskoj kotlini pružio je A. Rustoiu. Pokazao je tako da je udio ratničkih grobova, tj. grobova s oružjem u Lt B2 stupnju veći od onih u Lt C1 stupnju. Međutim, nekropola na Karaburmi i po tome predstavlja iznimku, jer je ondje udio ratničkih grobova znatno veći od onih na drugim nekropolama u oba vremenska stupnja. Pa tako u Lt C1 stupnju iznosi 48% a u Lt B2 stupnju čak punih 70%.¹⁷² Na temelju dobivenih podataka pretpostavio je da su se u Karpatskoj kotlini nalazila dva tipa društvenih zajednica; poljodjelske zajednice, s reduciranim vojničkim elitama, i vojničke zajednice koje su predstavljale društvenu aristokraciju i tvorile jezgru za vojničko-ratne pohode kao i bazu za novačenje plaćenika. Ovi drugi, prelazili su etničke okvire, budući da su bili izabirani na individualnoj osnovi, što se lijepo odražava i u promjenjivosti te u različitom podrijetlu opreme vojnika-ratnika.¹⁷³

Na to se mogu lijepo nadovezati i nalazi brončanih posuda, ako ih razumijevamo kao posljedicu kontakata i kao supstitut tradicionalnog ranolatenskog keramičkog servisa sastavljenog iz keramičke zdjele (phiale), i posude za tekućine (situlasti lonac ili lećasta flaša). Jer, situla i phiala standardni su, učestali i rasprostranjeni, ali najindikativniji dio servisa svečanih ritualnih banketa i simpozija o čemu izričito i brojno svjedoče nalazi iz bogatih grobnica Trakije, kao i Anatolije. No, ipak one su bile esencijalnim dijelom grčke kulture, ponajviše religijskih, mističnih ceremonija.¹⁷⁴ U tome smislu, pokušavala se pružiti i određena definicija pravilnosti njihova pojavljivanja. Kako pokazuju primjeri čak dvostrukog servisa iz Vergine, grobniča Princa,¹⁷⁵ ili iz grobova Δ i Ζ iz Dervenija (Sl. 5, 2),¹⁷⁶ za funeralne gozbe i obredne ceremonije nije korišten krater, pa je najvjerojatnije ili gotovo sigurno zvonolika situla/situle korištena u svrhu istog ceremonijalnog miješanja ili filtriranja vina.¹⁷⁷ Iako ih poznajemo iz ostava i naravno hramova, gotovo u pravilu, osim pokoje iznimke koja je najčešće vezana uz nepoznavanje konteksta nalaženja, te su situle i phiale bile dijelom luksuznih garnitura i reprezentativno bogatih grobova pokojnika iz redova najviših društvenih i političkih struktura. Zbog toga su vrlo često interpretirane i kao posmrtnne insignije koje posvećuju grobni

prostor i potiču deifikaciju preminulog odličnika za vječnost i božansku vitalnost, ponovna rađanja, odnosno smatra se da su iskazivale moć i vlast kako u tračkim tako i u getskim grobovima.¹⁷⁸ No, mora se u sve му tomu imati na umu kako su navedene posude mogле biti korištene u istome onom smislu posmrtnih gozbi banketa i kod Kelta, baš kao i u zemlji njihova podrijetla, ako znamo da se u grobove keltskih odličnika, s težnjom ka neprekinutom ciklusu ponovnoga rađanja, prilagalo sve što su posjedovali za života poglavito setovi posuda.¹⁷⁹

U mogućem je dalnjem tumačenju prihvaćeno, kako su brončane posude korištene za obrede libacija, ali i za trgovinu i razmjenu, dok su srebrne čaše za piće, i luksuzni servisi od plemenitih metala, korišteni za funerarne gozbe i diplomatske poklone,¹⁸⁰ poglavito prilikom pregovora i/ili zaključivanja sporazuma, te jednostavno kao *keimelie* ili kao ritualno sredstvo iskazivanja uvriježenih eshatoloških praksi i stremecih trendova.¹⁸¹ No, obje su mogле biti vrlo praktično korištene kako za potkupljivanje ljudi, tako i za potkupljivanje bogova!

Napokon, posude iz Karaburme svrstavane u red makedonskih proizvoda 4. stoljeća, valja sada razmatrati kao najsjeverniji nalaz tako kompletiranog simpozijastičkog servisa, ali i u kontekstu ostalih makedonskih importa posuda u grobovima obilježja latenske kulture. Malo je vjerojatno da su sve one posljedica nekog ratnog plije-

¹⁶⁹ Bujna 2006, 219.

¹⁷⁰ Rustoiu 2006, 64–66.

¹⁷¹ Ramsl 2010, 293.

¹⁷² Rustoiu 2006, 67–69.

¹⁷³ Rustoiu 2006, 62.

¹⁷⁴ Luschev 1939; Pfrommer 1987; usp. Bothmer 1962, 154; Hoffmann 1997.

¹⁷⁵ Andronicos 1999, 209–211, Fig. 176–177.

¹⁷⁶ Barr-Sharrar 2008, 11–14, Fig. 8.

¹⁷⁷ Zahlhaas 1971, 71; Ceka 1988, 360; Zimmermann 1998, 47; Rolley 2002b, 57; Kottaridi 2004, 65–71. Iz povijesnih je izvora prihvaćeno mnijenje da su Makedonci i ostali od Grka zvani »Barbari« u sjevernijim prostorima Balkana, uključujući i Ilire, pili čisto, nerazrijedeno vino (Barr-Sharrar 2000, 279). Međutim, više se ceremonijalno miješalo s medom i začinskim biljem, pa su zbog toga pored situla vrlo čest nalaz servisa i cjediljke (npr. u Vergini, Apoloniji, Vrbici ili u Montefortinu, pogotovo grobovi sa situlama 8, 23, 35 (Brizio 1899, T. IV, 13, T. V, 14; Dall'Osso 1915, 235; Kottaridi 2004, 62–72).

¹⁷⁸ Moscali 1989, 166; Theodosiev 2000, 68–69; vidjeti i Kull 1997a; Kull 1997b, 375–377.

¹⁷⁹ Dizdar 2004, 46, 50, 70.

¹⁸⁰ Archibald 1998, 269, 275; Hoffmann 1997, 113.

¹⁸¹ Theodosiev 2000, 68–69; Treister 2002b, 63–64; Barr-Sharrar 2008.

na iz Grčke ili nekih drugih krajeva. Prihvatljivijom se čini misao da situla i phiala iz groba 22 nekropole Karaburme inauguiraju izravni kontakt Kelta s Makedoncima. One su mogle prispjeti kao diplomatski poklon ili *keimelia* ili naprosto trgovačkim putem preko sjevernih predjela Makedonije,¹⁸² do keltskih vojnih odličnika u Podunavlju u 4. stoljeću. U tome smislu valja se još prisjetiti i onih skromnih, ali u ovome slučaju, neizmjerno važnih obavijesti koje nalazimo u povijesnim vrelima za to razdoblje. Naime, s keltskom se prisutnošću kalkulira tako već od poraza i protjerivanja Ardijejaca 359./358. godine kako je zapisao Teopomp,¹⁸³ ali zasigurno se raspolaze s podatcima o njihovom poslanstvu upućenom Aleksandru Velikom dok se on nalazio kod Tribala 335. godine, kako je to prenio Arijan.¹⁸⁴ Upravo su to mogli biti trenuci neposrednih kontakata odličnika iz najviših redova vojno-političke keltske društvene strukture s aristokracijom i diplomacijom makedonske države.

* * *

Iz svega se može zaključiti kako nekropola na Karaburmi doista jest iznimka koja prikazuje zapravo najjugistočniju točku keltske militarizirane ekspanzije na kojoj je bila stacionirana vojna društvena aristokracija. Prostor spoja Save i Dunava, postao je tako prostor gdje su se koncentrirale i razvijale tehnološke inovacije i ujedno prostor gdje su se filtrirali politički, vojni i ekonomski kontakti. Sve to zorno dočarava upravo zato odabran grob 22 te nekropole. Oružje, tj. mač vojnog odličnika, koji je ondje bio pokopan, ukazuje na tehnološku tradiciju ranog latena. U istoj tradiciji izradene su i fibule koje, u nepromijenjenoj formi, ostaju u repertoaru nošnje

i u razdoblju početnog srednjolatenskog razdoblja, upravo kao i mač, te oblik njegovih korica, koji međutim ukazuje na otpočeto preoblikovanje te iste konzervativne tradicije. Pojasna garnitura i petica koplja s trnom nago-vještavaju pak inovacije koje će tek obilježavati naoružanje ratnika srednjolatenskog doba.¹⁸⁵ Ispreplitanje tradicija i inovacija razvidno je nadalje i iz simboličko-semantičkih procesa koji su bili povezani s ritualom toga pokopavanja. U vrijeme kada je u keltskom svijetu paljevinski način postao prevladavajući tip pokopavanja promjenio se obred prilaganja priloga u grobove. Tada su se u grobovima umjesto kompletne opreme, koju je pokojnik koristio za života, snašli samo odabrani predmeti koji su simbolizirali cjeline, što se u našem slučaju može prepoznati kod priložene samo petice s trnom. Tako je princip *pars pro toto*, nadomjestio princip *suum cuique*.¹⁸⁶

Temeljem navedenog, čuveni ratnik iz karaburmskog groba 22 apstraktno, koliko i izričito, uvjerava u ispreplitanje tradicija i opticanje kulturnih elemenata, te tako objašnjava da je on sam bio jedan od nositelja tadašnje avangarde, predvodnik novoga vremena u novim političkim i ekonomskim odnosima treće četvrtine 4. stoljeća na središnjem Balkanu.

ZAHVALA

Zahvaljujemo se svima koji su nam na bilo koji način pružili i/ili posređovali neophodnu pomoć i podršku pri nastanku ovoga rada. Riječi posebne i iskrene hvale upućujemo Rastku Vasiću, Petru Popoviću i Mitji Guštinu, zatim Antoniju Jakimovskom i Enginu Nasuhu, Biseniji Petrović, Veri Krstić te Deani Ratković.

¹⁸² Na to skreće pozornost zvonolika situla iz Bitole te drugi tipovi posuda iz Makedonije i središnje Srbije. Riječ je o najprohodnijem moravsko-vardarskom koridoru (Stojić 2007; vidjeti i Vašić 2006, 123). Druga linija eksporta makedonskih proizvoda neсумњivo se morala odvijati pravcem preko Ohridskog jezera i Apolonije na obali dalje prema južnoj Italiji, odnosno budućom *Via Egnation*, tj. sjevernim makedonskim područjem.

¹⁸³ Zaninović 2003, 278; Šašel Kos 2005, 168–170.

¹⁸⁴ Papazoglu 2007, 210–211; Theodosiev 2000, 80–82; Theodosiev 2005, 85; vidjeti i osrvt na te događaje kod Danijela Džino (2008, 56), s neophodnom literaturom povijesnih izvora i novijih kritika.

¹⁸⁵ Promjenjivost tih elemenata implicira pomisao o opravdanoći upotreba prijelaznog horizonta Lt B2/Lt C1, kao što su to predlagali pojedini autori (npr. Bujna 2006, 217).

¹⁸⁶ Waldhauser 1979, 146.

BIBLIOGRAFIJA:

Andronicos 1999 – M. Andronicos, *Vergina. The Royal Tombs and the Ancient City*, Athens 1999.

Archibald 1989 – Z. H. Archibald, Thracian Interpretations of Greek and Oriental Elements in Fourth-Century Metalwork, u: *The Rogozen Treasure. Papers of the Anglo-Bulgarian Conference*, 12. 03. 1987. (ur. B. F. Cook), London 1989, 12–25.

Archibald 1998 – Z. H. Archibald, *The Odrysian Kingdom of Thrace: Orpheus Unmasked*, Oxford 1998.

Barr-Sharrar 1982 – B. Barr-Sharrar, Macedonian Metal Vases in Perspective: Some Observations on Context and Tradition, u: *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times* (ur. B. Barr-Sharrar, E. N. Borza), *Studies in the History of Art* 10, Washington 1982, 123–139.

Barr-Sharrar 2000 – B. Barr-Sharrar, Some Observations on The Cast Bronze Ovoid Situla, u: *Antike Bronzen, Werkstattkreise: Figuren und Geräte*, Akten des 14. Internationalen Kongresses für Antike Bronzen in Köln, 21. bis 24. 09. 1999. (ur. R. Thomas), *Kölner Jahrbuch* 33, 2000, 277–290.

Barr-Sharrar 2002 – B. Barr-Sharrar, Osservazioni sulla produzione di vasi in bronzo greci tra il V e il III secolo a.C., u: *Le Arti di Efesto. Capolavori in metallo della Magna Grecia* (ur. A. Giumenta-Mair, M. Rubinich), Catalogo della Mostra, Trieste 2002, 68–73.

Barr-Sharrar 2008 – B. Barr-Sharrar, *The Derveni krater: masterpiece of classical Greek metalwork, Ancient art and architecture in context 1*, Princeton 2008.

Benadik 1981 – B. Benadik, Bronzový lekhytos z keltského hrobu v Hurbanove, okr. Komárno, *Praehistorica VIII*, 1981, 191–192.

Berciu 1969 – D. Berciu, Das thrako-getische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 50, 1969, 209–265, T. 110–139.

Bianchi Bandinelli 1928 – R. Bianchi Bandinelli, La Tomba di Celinii Sepus presso Monteriggioni, *Studi Etruschi* II, 1928, 133–176, T. XXVII–XXXVII.

Bothmer 1962 – D. von Bothmer, A Gold Libation Bowl, *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art* 12, 1962, 154–166.

Božić 1981 – D. Božić, Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju, *Arheološki vestnik* XXXII, 1981, 315–347.

Božić 1984 – D. Božić, Posude Kelta, u: *Kežtoj-Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, Katalog izložbe, Ljubljana-Zagreb 1984, 87–91.

Brizio 1899 – E. Brizio, Il sepolcreto gallico di Montefortino presso Arcevia, *Monumenti Antichi dell' Accademia dei Lincei* IX, 1899, 617–791.

Bujna 2003 – J. Bujna, Spony z keltských hrobov bez výzbroje z územia Slovenska (Typoco-chronologické triedenie LTB-a C1-spôn), *Slovenská archeológia* LI–1, 2003, 39–108.

Bujna 2006 – J. Bujna, Das Reich ausgestattete Kriegergrab aus dem Keltischen Gräberfeld in Hurbanovo-Konkol' (Bez. Komárno), Südwestliche Slowakei, *Pravěk* Nř 16, 2006, 201–242.

Ceka 1988 – N. Ceka, Die Illyrer und die antike Welt, u: *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren* (ur. A. Eggebrecht), Ausstellungskatalog Hildesheim, Mainz 1988, 33–84, Kat. 263, 284.

Čović/Gabrovec 1971 – B. Čović/S. Gabrovec, Âge du fer, u: *Actes du VIIIe Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques – recherches et résultats*, Beograd 1971, 325–349.

Dall'Osso 1915 – I. Dall'Osso, *Guida Illustrata del Museo Nazionale di Ancona*, (Ristampa anastatica dell' edizione originale Ancona 1915), Urbino 2006.

Dizdar 2004 – M. Dizdar, Grob LT 11 iz Zvonimirova – Primjer dvojnog pokopa latenske kulture, *Opuscula Archaeologica* 28, 2004, 41–89.

Džino 2008 – D. Džino, The Celts in Illyricum – Whoever They May Be: The hybridization and construction of identities in southeastern Europe in the fourth and third centuries BC, *Opuscula Archaeologica* 31, 2007, 93–112.

Filow 1934 – B. Filow, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*, Sofia 1934.

Fol 1989 – A. Fol, Der geistige Umschwung in Hellas und Thrakien, u: *Der Thrakische Silberschatz Rogozen aus Bulgarien* (ur. A. Fol), Sofia 1989, 19–28.

Frey 1996 – O. H. Frey, The Celts in Italy, u: *The Celtic World* (ur. M. Green), London–New York 1996, 515–532.

Gebhard 1989 – R. Gebhard, *Das Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*. Die Ausgrabungen in Manching 11, Stuttgart 1989.

Ginoux 2007 – N. Ginoux, *Le thème symbolique de »la paire de dragons« sur les fourreaux celtiques (IVe–IIe siècles avant J.-C.)*, Etude iconographique et typologie, BAR International Series 1702, Oxford 2007.

Giuliani Pomes 1957 – M. V. Giuliani Pomes, Cronologia delle situle rinvenute in Etruria – II, *Studi Etruschi* XXV, 1957, 39–85.

- Guštin 1979** – M. Guštin, Ein Bronzeeimer aus Vače, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 9, 1979, 87–89, T. 3.
- Guštin 1984** – M. Guštin, Die Kelten in Jugoslawien. Übersicht über das Archäologische Fundgut, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum* 31, 1984, 305–363.
- Guštin 1996** – M. Guštin, Die adriatischen Kelten, *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 13, 1996, 71–76.
- Hoffmann 1997** – H. Hoffman, *Sotades: symbols of immortality on Greek vases*, Oxford 1997.
- Horváth 1987** – L. Horváth, The surroundings of Keszthely, u: *Transdanubia I. Corpus of Celtic Finds in Hungary* (ur. L. Horváth, M. Kelemen, A. Uzsoki, É. Vadász), Vol. 1, Budapest 1987, 63–178.
- Horváth 1997** – L. Horváth, Einige chronologische Fragen des keltischen Gräberfeldes von Rezi, *Zalai Múzeum* 8, 1997, 79–90.
- Horváth 2005** – L. Horváth, Grave of a Celtic warrior from Magyarszerdahely (Zala County), *Zalai Múzeum* 14, 2005, 61–73.
- Joachim 1995** – H. E. Joachim, *Waldalgesheim. Das Grab einer keltischen Fürstin*, Kataloge des Rheinischen Landesmuseums Bonn 3, Köln–Bonn 1995.
- Jovanović 1979** – B. Jovanović, The Formation of the Scordisci on the basis of archaeological and historical sources, u: *Les mouvements celtiques du Ve au I^e siècle avant notre ère*, Actes du XXVIIIe colloque organisé à l’occasion du IXe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Nice 19. 09. 1976. (ur. P-M. Duval, V. Kruta), Paris 1979, 179–187.
- Jovanović 1987** – B. Jovanović, Istočna grupa-Izvori za istoriju Skordiska, u: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V – Željezno doba* (ur. A. Benac, S. Gabrovec), Sarajevo 1987, 815–854.
- Kottaridi 2004** – A. Kottaridi, The Symposium, u: *Alexander the Great: Treasures from an Epic Era of Hellenism* (ur. D. Pandermalis), New York 2004, 65–87.
- Krstić 2007** – V. Krstić, Il periodo ellenistico nei Balcani centrali, u: *Balkani. Antiche civiltà tra il Danubio e l’Adriatico* (ur. T. Cvjetićanin, G. Gentili, V. Krstić), Catalogo della Mostra, Milano 2007, 33–37, 146–159.
- Kruta Poppi 1979** – L. Kruta Poppi, La sépulture de Ceretolo (Province de Bologne) et le faciès Boïen du IIIe siècle avant notre ère, *Études celtiques* XVI, 1979, 7–25.
- Kull 1997a** – B. Kull, Orient und Okzident. Aspekte der Datierung und Deutung des Hortes von Rogozen, u: *Xpóvoç – Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa*. Festschrift für Bernhard Hänsel (ur. C. Becker, M.-L. Dunkelmann, C. Metzner-Nebelsick, H. Peter-Röscher, M. Roeder, B. Terzan), Espelkamp 1997, 689–710.
- Kull 1997b** – B. Kull, Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von »Prunkgräbern«, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 78, 1997, 197–466.
- Lejars 1994** – T. Lejars, *Gournay III. Les Fourreaux d'épée*, Paris 1994.
- Luschey 1939** – H. Luschey, *Die Phiale*, Bleicherode am Harz 1939.
- Marazov 1989** – I. Marazov, Neue Deutung thrakischer Denkmäler, u: *Der Thrakische Silberschatz Rogozen aus Bulgarien* (ur. A. Fol), Sofia 1989, 31–46.
- Milošević 2003** – A. Milošević, *Numini Hippi Fluvii*, Katalog izložbe 12, Split 2003.
- Moscalu 1989** – E. Moscalu, Das trako-getische Fürstengrab von Peretu in Rumänien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 70, 1989, 129–190.
- Mustilli 1937** – D. Mustilli, Altavilla Silentina-Tombe lucane, *Notizie degli Scavi di Antichità* XV, 1937, 143–151.
- Muzej grada Beograda 2003** – Музеј тапа Гео-тапа, (уп. Б. Ковачевић), Београд 2003.
- Müller-Karpe 2006** – A. Müller-Karpe, Zur historischen Deutung von Funden keltischer Trachtelemente in Anatolien, u: *Les Civilisés et les Barbares du Ve au IIe siècle avant J.-C.* (ur. M. Szabó), Collection Bibracte 12/3, Glux-en-Glenne 2006, 119–123.
- Nemeti 1989** – I. Nemeti, Necropola Latène de la Pișcolț, jud. Satu Mare, *Thraco-Dacica* X, 1989, 75–114.
- Nikolov 1989** – B. Nikolov, Der Fund von Rogozen und seine Zusammensetzung, u: *Der Thrakische Silberschatz Rogozen aus Bulgarien* (ur. A. Fol), Sofia 1989, 46–50.
- Papović/Popović 2001** – S. Papović/ Lj. B. Popović, *Ancient Budva*, Beograd 2001.
- Papazoglu 2007** – F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba: Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, Beograd 2007.
- Parović-Pešikan 1988** – M. Паровић-Пешикан, Ојнохова из Атенице и група кљунастих крчага у унutraшњости Балкана, *Старинар* XXXIX, 1988, 35–59.
- Parzinger 2007** – H. Parzinger, Die Reiternomaden der eurasischen Steppe während der Skythenzeit, u: *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen* (ur. W. Menghin, H. Parzinger, A. Nagler, M. Nawroth), Ausstellungskatalog Berlin–München–Hamburg, Berlin 2007, 30–48.

Petres/Szabó 1985 – É. F. Petres/M. Szabó, Bemerkungen zum sogenannten »Hatvan-Boldog«-Schwerttyp, *Alba Regia* XXII, 1985, 87–96.

Petres/Szabó 1986 – É. F. Petres/M. Szabó, Notes on the so-called Hatvan-Boldog type Scabbards, u: *Actes du VIIIe colloque sur les Ages du fer en France non Méditerranéenne* (ur. A. Duval, J. Gomez De Soto), Aquitania Suppl. 1, 1986, 257–272.

Pfrommer 1982 – M. Pfrommer, Großgriechischer und mittelitalischer Einfluß in der Rankenornamentik frührömischer Zeit, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 97, 1982, 119–190.

Pfrommer 1983 – M. Pfrommer, Italien-Makedonien-Kleinasien: Interdependenzen spätklassischer und frührömischer Toreutik, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 98, 1983, 235–285.

Pfrommer 1987 – M. Pfrommer, *Studien zu Alexander und großgriechischer Toreutik frührömischer Zeit*, Archäologische Forschungen 16, Berlin 1987.

Pfrommer 1990 – M. Pfrommer, Untersuchungen zur Chronologie Früh- und Hochhellenistischen Goldschmucks, *Istanbuler Forschungen* 37, Tübingen 1990.

Popović 1969 – Lj. B. Popović, Grčka bronza u Jugoslaviji / Greek Bronzes in Yugoslavia, u: *Antička bronza u Jugoslaviji* (ur. Lj. B. Popović et al.), Beograd 1969.

Popović 1994 – Lj. B. Popović, *Antička grčka zbirka / Collection of Greek Antiquities*, Beograd 1994.

Popović 1996 – P. Popović, Early La Tène between Pannonia and the Balkans, *Starinar* XLVII, 1996, 105–125.

Popović 2006 – P. Popović, Central Balkan between the Greek and Celtic World: Case Study Kale–Krševica, u: *Homage to Milutin Garašanin* (ur. N. Tasić, C. Grozdanov), Beograd 2006, 523–536.

Popović/Jovanović 2004 – P. Popović/ B. Jovanović, La sépulture 1–3/378 de la nécropole de Pećine près de Kostolac, *Balcanica* XXXV, 2004, 23–34.

Radnóti 1938 – A. Radnóti, *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien*, Dissertationes Pannonicae II/6, Budapest 1938.

Raev 1994 – B. A. Raev, Bronze Vessels of the late La-Tène Period from Sarmatia, u: *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Freiburg, 18.–22. 07. 1988*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 45, Stuttgart 1994, 347–353.

Ramsl 2002a – P. C. Ramsl, *Das Eisenzeitliche Gräberfeld von Pottenbrunn*, Fundberichte aus Österreich 11, Wien 2002.

Ramsl 2002b – P. C. Ramsl, Die keltischen Gräberfelder von Pottenbrunn und Mannersdorf am Leithagebirge, *Archäologie Österreichs* 13/2, 2002, 6–23.

Ramsl 2010 – P. C. Ramsl, The La Tène Age cemetery of Mannersdorf am Leithagebirge, flur Reintal Süd, Lower Austria and the connections to other parts of the Middle European corridor, u: *Iron Age Communities in the Carpathian Basin*, Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 9–11. 10. 2009. (ur. S. Berecki), Cluj-Napoca 2010, 289–295.

Rapin 1995 – A. Rapin, Proposition pour un classement des équipements militaires celtiques en amont et en aval d'un pèpère historique: Delphes 278 avant J.-C., u: *L'Europe Celtique du Ve au IIIe siècle avant J.-C. Contacts, échanges et mouvements de populations*, Mémoire № 9 de la Société archéologique Champenoise, Reims 1995, 275–290.

Rapin 1999 – A. Rapin, L'armement Celte en Europe: chronologie de son évolution technologique du Ve au 1er s. av. J.-C., *Gladius* XIX, 1999, 33–67.

Rapin 2000 – A. Rapin, L'armement laténien en Hongrie, u: *Dix ans de coopération franco-hongroise en archéologie 1988–1998* (ur. J.-P. Guillaumet), Budapest 2000, 97–134.

Ratimorská 1981 – P. Ratimorská, Keltské pohrebisko v Chotíne I., u: *Západné Slovensko*, Vlastivedný zborník Muzei západnoslovenského kraja 8, 1981, 15–88.

Ratković 2005 – D. Ratković, *Bronzane posude iz rimske zbirke Narodnog muzeja u Beogradu*, Antika IX, Beograd 2005.

Raubitschek 1998 – I. K. Raubitschek, *Isthmia. Volume VII. The Metal Objects (1952–1989)*, Princeton –New Jersey 1998.

Rjabova 1991 – V. A. Rjabova, Kultgefäße der Skythen, u: *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (ur. R. Rolle, M. Müller-Wille, K. Schietzel), Ausstellungskatalog, Schleswig 1991, 151–156.

Rolley 1990 – Cl. Rolley, Contacts, rencontres et influences: Grande-Grèce et monde Celtique, u: *La Magna Grecia e il lontano Occidente*, Atti del 29. convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 1990, 357–377.

Rolley 2002a – Cl. Rolley, Le travail du bronze à Delphes, u: *I bronzi antichi: Produzione e tecnologia*, Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi, Grado-Aquileia 2001 (ur. A. Giumenta-Mair), Monographies Instrumentum 21, Montagnac 2002, 94–99. = **Rolley 2002a** – Cl. Rolley, Le travail du bronze à Delphes, *Bulletin de correspondance hellénique* 126–1, 2002, 41–54.

Rolley 2002b – Cl. Rolley, Produzione e circolazione dei bronzi nella Magna Grecia, u: *Le Arti di Efesto. Capolavori in metallo della Magna Grecia* (ur. A. Giumenti-Mair, M. Rubinich), Catalogo della Mostra, Trieste 2002, 51–57.

Rustoiu 2006 – A. Rustoiu, A Journey to the Mediterranean. Peregrination of a Celtic Warior from Transylvania, u: *Focusing on Iron Age Élites*, Historia 51, 2006, 42–85.

Rustoiu/Egri 2010 – A. Rustoiu/M. Egri, Danubian Kantharoi – Almost Three Decades Later, u: *Iron Age Communities in the Carpathian Basin*, Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 9–11. 10. 2009. (ur. S. Berecki), Cluj-Napoca 2010, 217–287.

Schiering 1975 – W. Schiering, Zeitstellung und Herkunft der Bronzesitula von Waldalgesheim, *Hamburger Beiträge zur Archäologie* V–1, 1975, 77–97, T. 6–11.

Şerbănescu 1999 – D. Şerbănescu, Mormântul tumular Geto-Dacic de la Chirnogi, Județul Călărași, *Thraco-Dacica* XX/1–2, 1999, 231–244.

Shefton 1994 – B. B. Shefton, The Waldalgesheim Situla: Where was it made? u: *Festschrift für Otto-Hermann Frey zum 65. Geburtstag* (ur. C. Dobiat), Marburger Studien zur Vor-und Frühgeschichte 16, Marburg 1994, 583–593.

Shefton 2004 – B. B. Shefton, The Grächwil Hydria: the Object and its Milieu beyond Grächwil, u: *Die Hydria von Grächwil: zur Funktion und Rezeption mediterraner Importe in Mitteleuropa im 6. und 5. Jahrhundert v. Chr.*, Akten, Internationales Kolloquium anlässlich des 150. Jahrestages der Entdeckung der Hydria von Grächwil, organisiert durch das Institut für Archäologie des Mittelmeerraumes der Universität Bern (ur. M. Guggisberg), Schriften des Bernischen Historischen Museums 5, Bern 2004, 29–45.

Sîrbu 2004 – V. Sîrbu, *Les Thraces entre les Carpates, les Balkan set la Mer Noire* (Ve s. av. J.-C. – Ier s. apr. J.-C.), Brăila 2004.

Skordisci 1992 – Scordisci and the Native Population in the Middle Danube Region / Skordisci i staroseobeoci u Podunavlju (ur. N. Tasić), Beograd 1992.

Stojić 2007 – M. Stojić, Grupni nalaz bronzanih posuda iz IV veka pre n. e. na lokalitetu Rgački grad u selu Rgače kod Prokuplja, u: *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan* (ur. M. Blečić, M. Črešnar, B. Hänsel, A. Hellmuth, E. Kaiser, C. Metzner-Nebelsick), Situla 44, Ljubljana 2007, 769–776.

Strong 1966 – D. E. Strong, *Catalogue of the carved amber in the department of Greek and Roman Antiquities*, London 1966.

Szabó 1992 – M. Szabó, *Les Celtes de l'Est*, Paris 1992.

Szabó 1995 – M. Szabó, Guerriers celtes avant et après Delphes. Contribution à une période critique du monde Celtique, u: *L'Europe Celtique du Ve au IIIe siècle avant J.-C. Contacts, échanges et mouvements de populations*, Mémoire № 9 de la Société archéologique Chamenoise, Reims 1995, 49–67.

Szabó 2000 – M. Szabó, La Macédoine hellénistique et le monde celtique, *Ocnus* VIII, 2000, 287–295.

Szabó 2006 – M. Szabó, Les Celtes d'el Est, u: *Les Civilisés et les Barbares du Ve au IIe siècle avant J.-C. Collection Bibracte 12/3* (ur. M. Szabó), Glux-en-Glenne 2006, 97–117.

Szabó/Petres 1992 – M. Szabó/É. F. Petres, *Decorated Weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin*, Inventaria Praehistorica Hungariae V, Budapest 1992.

Szabó/Tankó 2006 – M. Szabó/K. Tankó, Nécropole laténienne à Ludas-Varjú-dűlő, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 57, 2006, 325–343.

Šašel Kos 2005 – M. Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Situla 43, Ljubljana 2005.

Teleaga 2008 – E. Teleaga, *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau 6. Jh.-Anfang des 3. Jhs. v. Chr.*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 23, Rahden/Westf. 2008.

Theodossiev 2000 – N. Theodossiev, *North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries BC.*, BAR International Series 859, Oxford 2000.

Theodossiev 2005 – N. Theodossiev, Celtic settlement in north-western Thrace during the late fourth and third centuries BC: Some historical and archaeological notes, u: *Celts on the Margin: Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1 Century AD, Dedicated to Zenon Woźniak* (ur. H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska), Kraków 2005, 85–92.

Todorović 1972 – J. Todorović, *Praistorijska Karaburma I – nekropola mladeg gvozdenog doba*, Dissertationes et Monographiae XIII, Beograd 1972.

Todorović 1974 – J. Todorović, *Skordisci – Istorija i kultura*, Monumenta Archaeologica 2, Novi Sad – Beograd 1974.

Tomičić/Dizdar 2005 – Ž. Tomičić/M. Dizdar, Grobovi latenske kulture s Velikog polja u Zvonimirovu – rezultati istraživanja 1993–1995, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 22, 2005, 59–125.

Treister 1991 – M. Treister, Etruscan objects in the north Pontic area and the ways of their penetration, *Studi Etruschi* LVII, 1991, 71–79, T. XIX–XXVII.

Treister 2001 – M. Treister, *Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics*, Colloquia Pontica 8, Leiden–Boston 2001.

Treister 2002a – M. Treister, Metal vessels from the Dardanos Tumulus in the Troad, u: *I bronzi antichi: Produzione e tecnologia*, Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi, Grado – Aquileia 2001. (ur. A. Giumlia-Mair), Monographies Instrumentum 21, Montagnac 2002, 354–362.

Treister 2002b – M. Treister, Grecia settentrionale e il Regno del Bosforo. Produzione metallurgica come riflesso dei contatti nella seconda metà del IV secolo a.C., u: *Le Arti di Efesto. Capolavori in metallo della Magna Grecia* (ur. A. Giumlia-Mair, M. Rubinich), Catalogo della Mostra, Trieste 2002, 63–67.

Treister 2003 – M. Treister, Metal vessels from Zelenskaya Gora Barrow and Related Finds from Kara-godeuashkh, *Ancient West and East* 2/1, 2003, 51–77.

Vasić 1983 – R. Vasić, Greek Bronze Vessels found in Yugoslavia, *Živa Antika* 33/2, 1983, 185–194.

Vasić 2006 – R. Vasić, Connections between Serbia and Macedonia in 4th Century BC., u: *Folia Archaeologica Balkanica I, In Honorem Verae Bitrakova Grozdanova* (ur. E. Maneva), Skopje 2006, 119–124.

Venedikov 1977 – I. Venedikov, Les situles de Bronze en Thrace, *Thracia* IV, 1977, 59–103.

Vitali 1988 – D. Vitali, Elmi di ferro e cinturoni a catena. Nuove proposte per l’Archeologia dei Celti in Italia, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 35, 239–284.

Vučković-Todorović 1961 – D. Vučković-Todorović, Antička Demir Kapija, *Starinar* XII, 1961, 229–269.

Waldhauser 1979 – J. Waldhauser, Beitrag zum Studium der Keltischen Siedlungen, Oppida und Gräberfelder in Böhmen, u: *Les mouvements celtiques du Ve au I^r siècle avant notre ère*, Actes du XXVIIIe colloque organisé à l’occasion du IXe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Nice 19. 09. 1976. (ur. P-M. Duval, V. Kruta), Paris 1979, 117–156.

Walters 1988 – E. J. Walters, *Attic Grave Reliefs that Represent Women in the Dress of Isis*, Princeton – New Jersey 1988.

Zahlhaas 1971 – G. Zahlhaas, *Großgriechische und römische Metalleimer*, Inaugural Dissertation der Ludwig-Maximilians Universität München, München 1971.

Zaninović 2003 – M. Zaninović, Područje Neretve i srednjojadransko otočje, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 22, 2003, 277–287.

Zimmermann 1998 – N. Zimmermann, *Beziehungen zwischen Ton- und Metallgefäßen spätklassischer und frühhellenistischer Zeit*, Internationale Archäologie 20, Rahden/Westf. 1998.

Zournatzi 2000 – A. Zournatzi, Inscribed Silver Vessels of the Odrysian Kings: Gifts, Tribute, and the Diffusion of the Forms of »Achaemenid« Metalware in Thrace, *American Journal of Archaeology* 104/4, 2000, 683–706.

Summary: MARTINA BLEČIĆ KAVUR, University of Rijeka, Faculty of Arts and Sciences Rijeka
BORIS KAVUR, University of Primorska, Science and Research Centre of Koper

GRAVE 22 OF THE BELGRADE NECROPOLIS IN KARABURMA: RETROSPECTIVE AND PERSPECTIVE

Key words. – Karaburma grave 22, import, drinking set, attire, military equipment, rituals, tradition, Celts and Macedonians, broad-ranging contacts, relative and absolute chronology.

Almost four decades after its discovery was initially announced, the Celtic necropolis in Karaburma, a suburb of Belgrade, is still one of the most important archaeological sites for the interpretation of the historical, economic, and cultural processes taking place in the central Balkans from the 4th to the end of the 1st centuries B.C. Most of all, it represents a wide-ranging source for explaining the chronology of the oldest Celtic presence in this area, also illustrating cultural exchanges in the network in which they were included. In this necropolis, belonging to the regional military elite, there are several graves in which, in addition to standard offerings relating to the regional material culture, items originating from a wider cultural area were found. Amongst these, grave number 22, the subject of our research, is especially important.

In this grave were found objects mainly made of bronze and iron, with a smaller fragment of pottery. The iron items represent the attire of the deceased and his offensive weapons, while bronze items are characteristically imported vessels and a smaller bronze ring (figs. 1, 2).

The imported vessels are represented by the well-known situla and cup. According to the basic typological scheme, we can classify the situla within the large group of ovoid situlae with the leaf-shaped or the so-called heart-shaped ornament under the attachment (figs. 1, 9; 2; 3, 7). According to the typological scheme here suggested, the situla found in Karaburma belongs to the first group, namely to its variant b (Ib), which is characterised by situlae with a leaf-shaped ornament on the attachment, separately cast and then pinned down or soldered to the body of the vessel (fig. 3, 7). Also belonging to this group are situlae from Skillountia, Goce Delčev (fig. 3, 8), Vărbića (fig. 3, 9) and from Chirnogi (fig. 3, 10). Situlae from Budva (fig. 3, 11) and Belgrade (fig. 3, 12) should also be included here, probably the one from Bitola as well. According to the analysis here presented, we have attributed the situla to the work of Macedonian workshops of the 4th century, to which other situlae, initially recorded in the contexts of Celtic provenance, have finally been included, and which ended up in the graves of Celtic dignitaries as exclusive imports of particular social conditions and ideological features.

The other bronze vessel, considering its size, metric relations, technical and stylistic execution, we interpret as a cup, or at least as some kind of transitional form, since it is somewhat more shallow when compared to actual cups, and significantly taller compared to phiale (figs. 1, 10; 2). The context in which it was found indicates that it must have been used as a drinking cup in a set, together with the ovoid situla. Similar phiale were a very popular form in Thrace in the 4th century (fig. 7, 2–3), but the

greatest resemblance can be seen in the phiale from Peretu, from the Thraco-Getian area to the north (fig. 7, 1). Characteristics of the form and style of the cup from Karaburma enabled its classification among the later variants or transitional forms of cups, seen in the context of the bronze production of Northern Greece, i.e. Macedonia. It is important for the period of the mid-to late 4th century, in other words, it completely matches with the chronological background and location of the ovoid situla with the leaf-shaped ornament under the attachment.

In the analysis of weapons belonging to a Celtic warrior buried in grave 22, an iron sword with preserved fragments of a scabbard made of iron sheet (fig. 1, 1–2) stands out. Comparative analysis has characterized the sword as an exceptionally late form of the group Kosd D, attributed to the phase Lt B2. However, the slightly accentuated biconical shape of the scabbard's end also points to certain elements of the group Kosd C. In the Carpathian basin the group Kosd C represents a rather rare form, which as a cultural innovation spread westwards, thus the Karaburma necropolis in Belgrade represents their southeastern, furthest point of expansion. To this same time frame also belongs the sword belt chain set (fig. 1, 5–6). Typological and spatial analysis has shown that chain belts with single figure-of-eight links, exactly the same as the ones found in grave 22, are relatively rare in that region. A similar sword belt set was found in the Benacci necropolis in Bologna, also containing a sword inside a scabbard decorated with a pair of dragons of the II type according to Jose-Maria De Navarro. Alongside it was also found a spear-but with a spike which by its workmanship, closely resembles precisely the spear-but with a long spike and the massive conical lower part from grave 22 (fig. 1, 4). Unlike the complete sword belt chain set and the sword, the spear-but was isolated, but perhaps we can connect the bronze ring with it (fig. 1, 3). Given its size, it was probably the grip which was strengthening the spot at which the spear-but was inserted into it.

A special feature of grave 22 are two highly fragmented remains of fibulae (fig. 1, 7–8). The spring of the larger fibula stands out, with two winders on each side, and with an external arch (fig. 1, 7), which dates from the late Lt B2 phase and the transitional horizon B2/C1.

It has long been accepted as fact that the Celts inhabited the area between the rivers Sava and Danube from as early as the second half and towards the end of the 4th century, while the Scordisci, as such, formed only after the defeat at Delphi. However, the process of the Celtic expansion was already happening at the beginning of the 4th century, and it spread along the main communication routes, the rivers, with strategic points first to be settled. Only after several decades of consolidation, or only

upon the return from the military expedition to the south of the Balkan peninsula, was the whole area inhabited by the Celts by the end of the 4th century. This historically suggested claim always necessarily led to the question of chronological positioning and the distance between phases Lt B2 and Lt C2. Most authors dealing with this matter have held that phase Lt B2 was supposed to have finished after the Celtic invasion of the southern Balkans, i.e. some time in the 3rd century. However, this assessment does not seem entirely correct, since most objects of La Tène cultural provenance found in the Aegean region and Asia Minor stem from the initial Lt C horizon, which means that the expedition to Delphi cannot represent an absolute chronological border between the Lt B2 and C1. The absence of indicative elements of the material culture of the Lt B horizon in the Aegean area and Anatolia indicates that they already had to be completely out of fashion by the time of the expedition.

In brief – after the dissolution of Lissimachus' kingdom and the murder of Seleucus I in 281 B.C., there was a military and political power vacuum in the region of Macedonia and Thrace. The opportunity was seized by Celts from the region of the lower Danube, who set out towards »the South«. In 279 B.C. one of the three groups, led by Bolgios (i.e. Belgius), defeated the Macedonian royal army, and Ptolemy Ceraunus himself got killed. In the summer of the same year, Brennus reached central Greece, i.e. Delphi; having suffered a defeat, the larger portion of the army was stationed in the region of Thrace, after a logical retreat. There they received an offer from Nicomedus I of Bythinia who hired 20,000 of them as mercenaries, hence their penetration into Asia Minor in 278 and 277 B.C. On the other hand, the archaeological findings from the mentioned area, connected with these events, indicate that it can and must be classified within the Lt C1 phase.

An additional argument in favour of an earlier dating is also offered by a pair of two-part anklets, with eight hollow semi-spherical bosses with no ornaments, found in the Spanos well in the vicinity of Poseidon's sanctuary in Isthmia. Previously, Rupert Gebhard had held that these findings should be brought into connection with the incursion of 279 B.C., dating from his horizon 5, i.e. between c. 290 and 260 B.C. However, Isabelle Raubitschek demonstrated the opposite, pointing to several details: firstly, since the remnants of the Celtic army after their defeat withdrew through the Thermopylae, it is unlikely that on the way back anyone would pass through Isthmia; secondly, similar anklets were also found in the Heraion of Perachora, and finally and most importantly, that they were found in an enclosed context, together with the kylix-krater, meaning that they must date from the third quarter of the 4th century. To her conclusions we can now add two other possible perspectives: 1. – regarding the chronology, the most important fact is that the pair of two-part anklets is evidently much older than previously thought. From the historical perspective, the information on the enclosed context, i.e. that similar findings were also found in the complexes of Greek sanctuaries, is of great importance. 2. – dating clearly shows that these anklets cannot be connected with war or looting, i.e. cannot be seen as spoil from the expedition to Delphi to be sacrificed by the victors. In fact, that context points to a small, but recognizable segment from the range of diplomatic gifts which circulated between the Greek world and the Celtic aristocrats from the region of the middle course of Danube.

On the other hand, among the graves of the La Tène cultural provenance containing findings which originated from Greek, i.e. Macedonian workshops, and which predate the time of the military expedition to the south of the Balkan peninsula, apart from the finding of a bronze cup from the end of the 4th century found in Szabolc in Hungary, only Karaburma grave 22 stands out. Both findings were included by Miklos Szabó among those which preceded the expedition to Delphi, although it is possible that they reached the Celtic world after that event. He also mentioned that it was becoming increasingly evident that this was more than just a case of military spoil or loot, which he concluded on the basis of the presence of less valuable items. This claim led M. Szabó into a trap: if the items, mostly from the 4th century, presupposed contacts of the Celtic inhabitants with the Aegean world, it would be necessary to date their settlement, i.e. the phase Lt B2, in the 4th century, and thus in the period significantly earlier than the expedition to Delphi. Furthermore, a bronze lekythos was found in a slightly younger grave 18/64 on the Hurbanovo site, in the same cultural and historical context. This is a lekythos of the Talcot type, frequently found in Greece, Thrace and Macedonia, dating back to the end of the 4th and the first half of the 3rd century. On the mentioned site it was chronologically classified in the transitional horizon Lt B2/C1, which according to Jozef Bujna was the period after the military expedition to the Balkans. The same researcher held that the grave 22 from Karaburma should also be included in that time frame. However, what if J. Bujna was wrong on this matter, given that he opted for a conservative dating of the set of vessels? Based on the above, we might actually consider placing the absolute dating of the Lt C1 phase in the 4th century – the century during which the production of such lekythoi flourished, as did their laying in Macedonian graves.

Implicitly, such dating is also confirmed by the items of the La Tène provenance, found in the region of the southern Balkans, i.e. the Aegean area. They all exhibit formal characteristics typical of the Lt C. Consequently, it can be concluded that the beginning of the Lt C horizon must be sought in the period immediately preceding the expedition to »the South«. In connection with that, it was precisely J. Bujna who demonstrated that certain graves in the necropolises of the Lt C were found on the periphery, which he interpreted as a possible clue for recognizing the newcomers, i.e. those who returned from the Balkan expedition. Aurel Rustoiu also came to a similar conclusion, having systematically analyzed the equipment of the warrior elites, the so-called mercenaries from the Aegean world. The declining number of male graves in the period between Lt B1 and Lt C1, among other things, also led Peter Ramsel to hypothesize that numerous warriors hired as mercenaries never returned to their homes.

Related to this, significant data in the analysis of the share of warrior graves in the necropolises of the Carpathian basin was provided by A. Rustoiu. He showed that the share of warrior graves, i.e. graves with weapons in Lt B2 phase, is higher than of those in the Lt C1. However, the Karaburma necropolis is an exception also in this respect, since the share of the warrior graves is significantly higher than in the other necropolises belonging to both phases. Thus in the Lt C1 it is 48%, while in the Lt B2 it is as high as 70%. On the basis of the collected data, he hypothesized that there were two types of societies in the Carpathian basin: agricultural communities with reduced military elites, and military communities which represented social

aristocracy and which formed the core for military and war expeditions, and also constituted the basis for the recruitment of mercenaries. The latter transcended ethnic bounds, given that they were selected on an individual basis, which is clearly reflected in the changeability and different origin of the equipment of warriors.

Findings of bronze vessels tie in with this neatly, if we interpret them as a result of contacts and a substitute for the traditional late La Tène pottery set, consisting of a ceramic bowl (phiale), and a vessel for liquids (situla-like pot or lenticular bottle). Both situla and phiale are standard items, frequent, widespread, and the most indicative parts of solemn ritual banquets and feasts, as shown by numerous and explicit findings from the rich graves of Thracia and Anatolia. However, they were still an essential part of the Greek culture, commonly used in religious, mystical ceremonies. Although we frequently encounter them in hoards and, of course, temples, with rare exceptions mostly due to insufficient knowledge on the item's context of finding, those situlae and phiale were, almost as a rule, part of luxury sets, indicating rich graves of those belonging to the highest social and political strata of the society. This is the reason why they were often interpreted as burial insignia, used to sanctify the burial space and to encourage eternal deification, divine vitality and the rebirth of a deceased dignitary; in other words, it is thought that they exhibited power and authority in both Thracian and Getian graves. However, the Celts could also have used these vessels at funeral feasts and banquets, just as they were used in their country of origin, since we know that in the graves of the Celtic dignitaries everything was laid that they possessed in their lifetime, especially sets of dishes, for the purpose of ensuring an unbroken cycle of rebirth. It has been further suggested that the bronze vessels were used for the ceremonies of libation, but also for trade and exchange, while the silver drinking cups and luxury sets made of precious metals were used for burial feasts and diplomatic banquets during negotiations and/or when concluding agreements, simply as *keimelia* or as a ritual device for expressing deeply held and widely accepted eschatological practices and new trends. However, both could have been quite practically used for bribing – both people and gods!

Finally, the imported vessels from Karaburma, classified as Macedonian products from the 4th century, should now be viewed as the northernmost findings of a complete symposiastic set, but also in the context of other vessels imported from Macedonia found in the graves with the features of the La Tène culture. It is unlikely that they represent war spoils from Greece or other parts. The idea that the situla and phiale from the grave 22 of the Karaburma necropolis inaugurated direct contact between the Celts and Macedonians seems more likely. The items could

have reached the 4th century Celtic dignitaries of the Danube region as *keimelia* – diplomatic gifts, or could have simply arrived by a trade route from the northern parts of Macedonia. In that sense, we should also remember those modest, but for this case invaluable records found in the historical sources connected with this period. It has been thought that the Celtic presence dates back to as early as the time of the defeat and expulsion of the Ardiaei in 359/358 B.C., as recorded by Theopompus. However, there are reliable records of their embassy to Alexander the Great while he was engaged with the Tribali in 335 B.C., as reported by Arrian. Precisely those could have been the points of direct contact between the highest ranking military and political dignitaries of the Celts and the aristocrats and diplomats of the Macedonian state.

From all this it can be concluded that the Karaburma necropolis is truly an exception, representing the southernmost point of Celtic militarized expansion, where the military social aristocracy was stationed. The region where the Sava and Danube meet thus became an area where technological innovations concentrated and developed, and also the space where the political, military and economic contacts filtered. All this is vividly illustrated by grave 22 in the necropolis, chosen precisely because of those features. Weapons, i.e. the sword of the Celtic dignitary who was buried there, indicate the technological tradition of the early La Tène. In the same tradition were fashioned the fibulae which, in an unchanged form, remain in the repertoire of accessories at the beginning of the middle La Tène period, just as, on the other hand, the sword and the shape of its scabbard indicate the beginning of re-fashioning of that same conservative tradition. The sword belt chain set and the spear-butts with its spike indicate the innovations which were yet to become the characteristic features of the middle La Tène soldiers' equipment. Furthermore, the intertwining of traditions and innovations is also evident from the symbolic and semantic processes which were connected with the ritual of this burial. At the time when the cremation became the predominant type of burial in the Celtic world, the ritual of laying gifts in graves also changed. Instead of the complete equipment which the deceased used during life, only select items are found to represent the totality, which in our example can be seen in the deposited spear-butts. Thus the *suum cuique* principle was replaced by the *pars pro toto* principle.

Based on the above, the famous warrior from the Karaburma grave 22 both in an abstract and also direct sense, confirms the intertwining of traditions and the circulation of cultural elements, and thus shows that he himself was one of the carriers of the avant-garde of the time, the forerunner of a new period in political and economic relations in the central Balkans of the third quarter of the 4th century.

ПЕТАР ПОПОВИЋ
Археолошки институт, Београд

ОРУЖЈЕ ИЗ КЕЛТСКИХ ГРОБОВА СА НЕПОЗНАТОГ ЛОКАЛИТЕТА

УДК: 903.22"6387"(497.11)

DOI: DOI:10.2298/STA1060085P

Оригиналан научни рад

e-mail: p.pop@yubc.net

Примљено: 22. јуна 2010.

Прихваћено: 30. маја 2010.

Апстракт. – У овом раду објављен је материјал са непознатог локалитета који припада разореним келтским гробовима највероватније са подручја Срема. Анализа је показала да је реч о изузетном налазу који се састоји од ратничке опреме из средњолатенског периода (LT C2). У недостатку других података овај разноврстан садржај може да послужи као пример наоружања Скордиска и источних Келта из прве половине или средине II века пре н.е.

Кључне речи. – Скордисци, оружје, средњолатенски период (LT C2).

На српско-мађарској граници у јесен 2003. године представници полиције су према затону о заштити културних добара од власника Н. Н. одузели извесну количину археолошког материјала који је предат на чување Народном музеју у Београду. Стручна комисија је утврдила да су у питању предмети од гвожђа који припадају различитим периодима. Односе се на једну велику двојну секиру из касног средњег века, више ножева различитих димензија из римског периода, као и богату збирку келтског наоружања. Ова колекција заслужује посебну пажњу јер, очигледно, реч је о значајном налазу. Наиме, већ после прве анализе дошло се до закључка да материјал потиче из разорених келтских гробова, можда неке веће некрополе, о којима нема никаквих података осим сасвим непоуздане информације да су нађени негде у Срему. Врста корозије и репертоар ових предмета указују да су под непознатим околностима на једном месту ископане најмање три гробне целине. У оваквој ситуацији

остаје само да према затеченом стању прикажемо садржај овог налаза. Сви очувани предмети, који су карактеристични за ратничку опрему, могу се сврстати у три групе (Т. I–III). Због лакшег прегледа подељене су сасвим арбитрарно, али по угледу на келтске гробове ове врсте.¹ Већ на први поглед велики избор оружја пружио је упечатљиву слику о значају овог изузетног налаза, а остаје непознато колико је уз оружје ту могло да буде накита, керамичких посуда, или других прилога. У сваком случају, на основу предмета који ће бити изложени, могло се закључити да растурени гробови припадају значајној некрополи Скордиска која одговара средњем латену (LT C2), односно првој половини и средини II века пре н.е.²

¹ Фотографије Аца Ђорђевића, цртежи Александар Капуран, обрада Небојша Борић.

² О основним карактеристикама ратничких гробова из средњолатенског периода види: Lejars 1994, 49–53.

* Чланак представља резултат рада на пројекту: *Метално доба у Поморављу* (бр. 147007) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Сл. 1. Савијени мач са корицама

Fig. 1 Épée pliée et son fourreaux

Сл. 2. Савијени врх и твоздени крај копља

Fig. 2. Pointe de lance pliée et talon

Мачеви у корицама, са по једним примерком, заступљени су у све три групе (Т. I. 1a–d; II. 1a–b; III. 1a–b).³ Били су деформисани тако да њихове приближне дужине износе 0,95–1 м. Први мач са накрсницом био је увијен, односно савијен два пута (сл. 1), док друга два су савијени једанпут у облику слова »V«. Корице са две појасне копче и оковима на крају сачуване су у деловима, али по великим броју комада кородираног лима виде се да су у гробове положени мачеви у корицама (сасвим је могуће да су приликом копања предмети оштећени, а сви делови нису прикупљени). Њихов тачан изглед и типолошка припадност за сада нису могући јер у сва три случаја корице су највероватније биле украшене, а једини начин да се то утврди су рендгенска снимања и конзерваторска обрада. На крају би требало додати и две гвоздене алке пречника 0,05–0,06 м које чине део система за вешање мача о појас (Т. I. 2a–b).⁴

Као што је познато ови мачеви нису били само важна врста нападног оружја, већ су представљали знак престижа и припадности ратничкој елити. Када је реч о мачевима, или копљима, овде се срећемо са једним феноменом широко заступљеним на келтском простору, посебно у гробовима. Реч је о деформисаном или намерно оштећеном оружју, обичају који је за сада прецизније тешко објаснити. Ова врста ритуала са жртвовањем оружја јавља се од случаја до случаја у коме нема неких правила па се стиче утисак као да је реч о индивидуалном чину који је немогуће пратити. Код Скордиска је забележен у Подунављу од времена доласка Келта, па све до римских освајања почетком I века н.е.⁵

Врхови копља су заступљена са 6 примерака, од којих су три савијена на пола. Димензије варирају

од 0,27 м, односно 0,33 м, па до дугих копаља од преко 0,40 и 0,50 м. Сви су у облику издуженог листа са дужим усадником, осим једног примерка са крајним усадником и ширим листом у доњем делу. У средини имају наглашено ребро са пресеком у облику ромба и генерално одговарају средњолатенским формама (сл. 2; Т. I. 3–4; II. 2–3; III. 2–3). У два случају налази се »пета«, ојачани шпиц од масивног гвозденог лима који се налазио на крају дршке (сл. 2; Т. I. 5). Обично су стављани на већа копља где се користе и као пробојац (против штитова), посебно у коњици.⁶ Под необичном околностима други примерак је услед велике температуре и притиска лежао испод деформисаног крила умба (сл. 4; Т. III. 8, 4). Келтска копља, иначе, била су позната по квалитету, а појава овог типа оружја, који задире дубоко у прошлост, био је сигуран знак о присуству ратника.

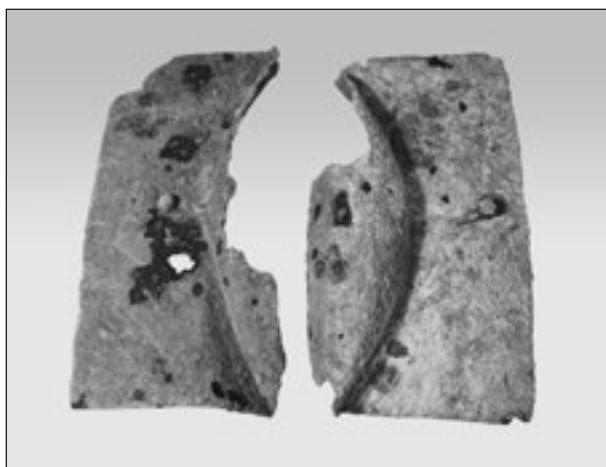
О величим штитовима на овом месту сведоче три умба која су у већој или мањој мери оштећена. Правоугаона крила су равна, а у средини је овална школка испупчена око 0,05 м. Укупне димензије износе око 0,30 x 0,20 м (Т. I. 6; сл. 3; Т. II. 8; III. 8). Са обе стране су заковице које фиксирају умбо за дрвени штит, а на једном месту је сачувана и гвоздена дршка (Т. II. 6). Чинили су важан детаљ јер, за разлику од грчких конкавних штитова, келтски штито-

³ За ближе аналогије види: гробови 26, 325 са Карабурме, Todorović 1972, Т. X. 2; XLI.

⁴ Сажети преглед са детаљима ратничке опреме види: Rapin 1999, 59, Fig. 10d.

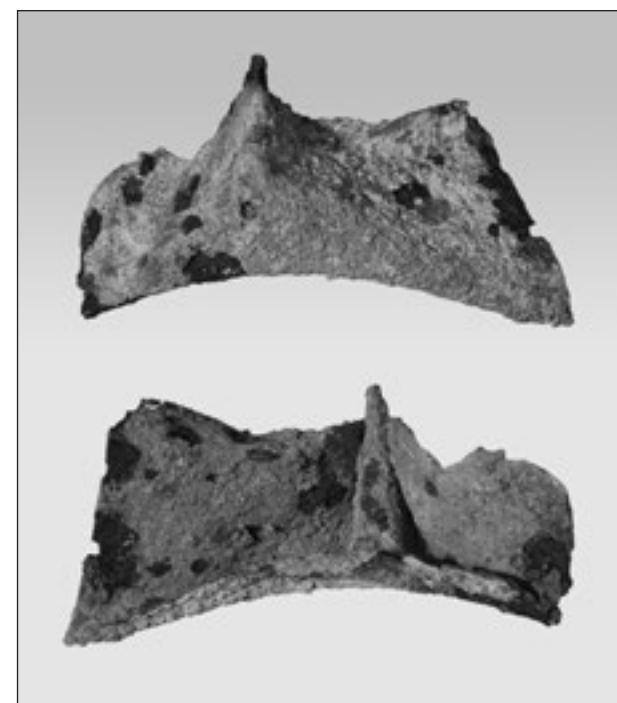
⁵ Уп. Jovanović 1984, Fig. 9; Majnarić-Pandžić 1972–73, Т. IV.

⁶ Brunaux, Rapin 1988, 104–107.

Сл. 3. Умбо штитца

Fig. 3. Umbo de bouclier

Сл. 4. Део умба и јавоздени крај коља

Fig. 4. Ailette de umbo et talon de lance

ви су равни и ратник је са једном испруженом руком држао противника на одстојању.⁷ У другој групи се налази умбо за који изгледа да је намерно, односно ритуално савијен, што је редак случај (сл. 3; Т. II. 8). Сва три примерка имају сличне паралеле из келтских области, али ближе аналогије су налази из Оџака, Звечке и Ритопека. Вреди поменути да је радији на типологији келтских умба М. Домарацки увео III групу из средњег латена управо на примерима из Звечке и Ритопека.⁸

У посебној врсти, познатијој као »бојни ножеви«, су два велика сечива са нагоре повијено оштрицом и кратком дршком. Први примерак дуг је 0,43 м и има укraшену дршку и дугме на крају оштрице. Ритуално је савијен на сличан начин као нека поменута копља, или мачеви (сл. 5; Т. I. 8). Други нож је од квалитетне али једноставне израде и дугачак 0,35 м (Т. III. 9). То је било ефикасно оружје и алатка вештеструке намене за сечење и транжирање која би увек нашла место и у свакој бољој кухињи. Обично се не сматрају наоружањем јер, по свему судећи, налазе се и у женским гробовима (на пример види: гробови 20, 58, 59, 60, 114 са Карабурме).⁹

Два танка и широка сечива са малом дршком припадају мушкиј тоалети – бријачима (сл. 6). Један је дужине 0,155 м и завршава се петљом, а други је са дршком у виду стилизоване птичије главе дуг 0,165 м (Т. II. 4; III. 6). Сличне примерке са петљом налазимо у гробовима из северозападне Хрватске и Словеније, а орнитоморфни завршетци на територији Скордиска заступљени су на више локалитета (Нови Бановци, Карабурма, Брестовик).¹⁰

Овом материјалу припада само једна увијена гвоздена наруквица са пребаченим крајевима пречника 0,085 м (Т. III. 5). Ова врста накита среће се како у женским, тако и у мушким гробовима (на пример: гробови 62, 137 са Карабурме, гроб 30 из Роспи Ђурије, Оџаци).¹¹

На крају остаје да поменемо и криве ножеве који имају старије порекло, и које су Келти – Скордисци преузели од аутохтоног становништва. Види се већ по димензијама – 0,11; 0,163 и 0,22 м – да су то алатке свакодневне употребе које су могли да користе припадници свих полова и узраста (Т. I. 7; II. 5; III. 7). Основне одлике су јак закривљени хребат и на унутра повијено сечиво. У различитим варијантама заступљени су на простору од Јадрана до Црног

⁷ Brunaux, Rapin 1988, 36–37.

⁸ Guštin 1984, 121–127; Тодоровић 1971, Т. XXII. 6; 1966, Т. III. 12.; Уп. Domaradzki 1977, 61.

⁹ Kruta 2000, 563; Todorović 1972.

¹⁰ Majnarić-Pandžić 2001, Т. IX. 1–2; Križ 2005, Т. 83.8.; Majnarić-Pandžić 1970, Т. XXVIII.3; Todorović 1972, гроб 33; Поповић 1994, 52, бр. 6.

¹¹ Todorović 1972, Т. XXXVI; 1963; Guštin 1984, Т. 6. 2.

Сл. 5. Савијени бојни нож

Fig. 5. Couteau plié

Сл. 6. Бријачи

Fig. 6. Rasoirs

мора и са разлогом би могли да добију назив »балкански ножеви«.¹²

* * *

Археолошки материјал, који нам је стицајем околности доспео у руке, могао би се сврстати међу најзначајније комплете ратничке опреме из средњолатенског периода на територији Скордиска. Овде смо навели да је реч о најмање три гробне целине, али то је само једно од решење јер би овај разноврстан садржај могао да послужи и као пример паноплије источних Келта из тог времена.¹³ Већ по томе се види колико одсуство података отвара широки простор за разна нагађања. Помен Срема, одакле наводно потичу ови налази, је очекивано и сасвим могуће одредиште. Лажни колекционари, дивљи копачи и препродајавци уметничких дела скоро по правилу наводе на лажне трагове који се не могу проверити. С друге стране Срем јесте најважније упориште Скордиска и простор са навећом концентрацијом становништва. Поред многобројних насеља поменућемо само познате некрополе као што су Сурчин, Бољевци, Купиново,

Нови Бановци или Сотин. Ови локалитети углавном су девастирани још крајем XIX и почетком XX века, али већина овог материјала нашла је место у Археолошком музеју у Загребу.¹⁴ Данас, после претраживања детекторима и прекопавања многобројних локалитета остају само сумњиви трагови, а предмети завршавају на светском тржишту. У том процесу после тријаже на најнижој лествици остају материјал од гвожђа и керамика који су мање комерцијалне вредности па тако стиже и до наших музеја. На пример, те исте 2003. године, негде у атару села Хртковци откривена је већа количина оружја из латенског периода који је откупљен за Музеј Војводине у Новом Саду.¹⁵ То не мора да буде коинциденција, и није искључено да сви ови налази потичу из истог извора.

Проблем заштите наше културне баштине мора да оставити надлежним институцијама, али остаје једно питање које се односи на нашу професију. За што поједине колеге, у потрази за материјалом, без икакве провере преузимају податке од лажних колекционара и тако се у литератури појављују непостојећи локалитети који стварају заблуде и штете на штој археологији.

¹² Поповић 1990, 173.¹³ Уп. Szabó 2006.¹⁴ Majnarić-Pandžić 1970.¹⁵ Dautova-Ruševljjan, Vujović 2006, 50.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Brunaux, Rapin 1988 – J.-L. Brunaux, A. Rapin, *Gourney II. Boucliers et lances*, Edition Erance, Paris 1988.

Dautova Ruševljan, Vujović 2006 – V. Dautova Ruševljan, M. Vujović, *Rimска војска у Срему – Roman Army in Srem*, Muzej Vojvodine, Novi Sad 2006.

Domaradzki 1977 – M. Domaradzki, Tarcze z okuciami metalowymi na terenie celticki wschodniej, *Przeglad Archeologiczny* 25, 1977, 53–95.

Guštin 1984 – M. Guštin, Prazgodovinski grobovi z vozi na ozemlju Jugoslavije.– In: *Keltski voz*, M. Guštin, L. Pauli (eds.), Knjiga 6, Brežice 1984, 111–132.

Jovanović 1984 – B. Jovanović, Les sépultures de la nécropole celtique de Pećine près de Kostolac (Serbie du nord), *Études Celtiques XXI*, 1984, 63–93.

Križ 2005 – B. Križ, *Novo Mesto VI. Kapitelijska njiva*, Corniola Archeologica 6, 2005.

Kruta 2000 – V. Kruta, *Les Celtes. Histoire et dictionnaires*, Editions Robert Laffont, Paris 2000.

Lejars 1994 – T. Lejars, *Gournay III. Les fourreaux d'épée*, Edition Errance, Paris 1994.

Majnarić-Pandžić 1970 – N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Vinkovci 1970.

Majnarić-Pandžić 1973 – N. Majnarić-Pandžić, Kasnolatenski keltski grobovi iz Sotina, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. ser. VI–VII, 1972–73, 55–74.

Majnarić-Pandžić 2001 – N. Majnarić-Pandžić, Grob ratnika Lt 12 iz srednjolatenskog groblja u Zvonićimirovu kod Suhopolja u Virovitičkoj-podravskoj županiji, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 18, 2001, 83–91.

Popović 1990 – П. Поповић, Млађе гвоздено доба Ђердапа, *Старинар н.с. XL–XLI*, 1989/1990 (Зборник Милутина Гарашанина), 165–176.

Popović 1994 – П. Поповић, Латенски налази из Брестовика, *Зборник Народног музеја XV–I*, 1994, 51–56.

Rapin 1999 – A. Rapin, L'armement celtique en Europe: chronologie de son evolution technologique du Ve au I^e s. av.J.-C., *Gladius XIX*, 1999, 33–67.

Szabó 2006 – M. Szabó, Les Celtes de l'Est. – In: *Les Civilisés et Barbares du Ve au IIe siècles avant J.-C.*, M. Szabó (ed.), Collection Bibracte – 12/3, Glux-en-Glenne 2006, 97–117.

Todorović 1963 – J. Todorović, Rospi Ćuprija, *Inventaria Archaeologica*, 1963.

Тодоровић 1966 – J. Тодоровић, Праисторијске некрополе у Ритопеку, н.с. *Старинар XVII*, 1966, 153–161.

Тодоровић 1971 – J. Тодоровић, *Каталог праконституцијских предмета*, Београд 1971.

Todorović 1972 – J. Todorović, *Praistorijska Karaburma I*, Beograd 1972.

Sommaire :

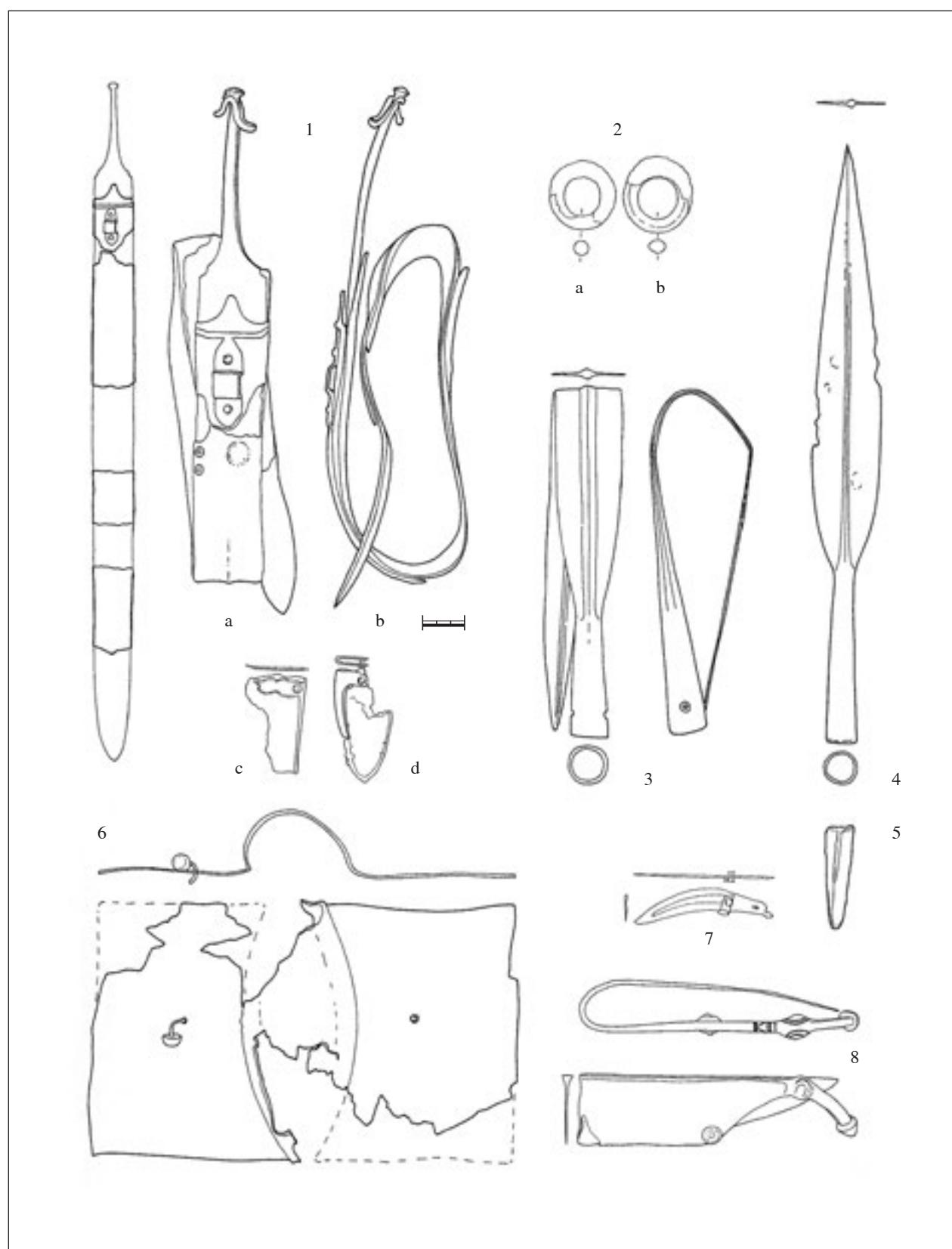
PETAR POPOVIĆ, Institut archéologique, Belgrade

ARMES PROVENANT DE TOMBES CELTES D'UN SITE INCONNU

Mots clés. – Scordisques, armes, période La Tène Moyenne (LT C2).

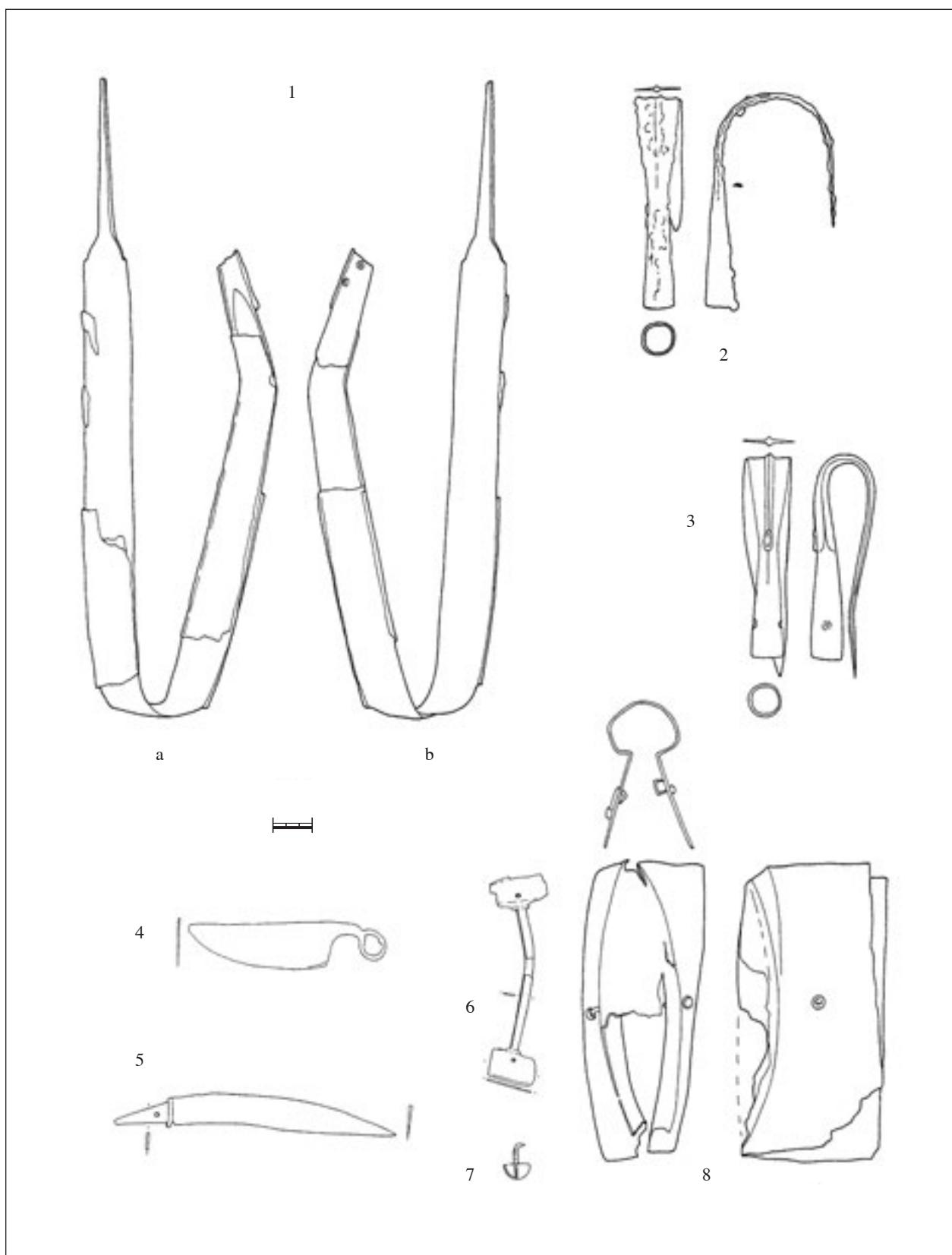
En automne 2003, lors d'un contrôle effectué à la frontière entre la Serbie et la Hongrie et en application de la loi sur la protection des biens culturels, les autorités de police ont confisqué à X une certaine quantité d'objets archéologiques en fer qui ont été confiés à la garde du Musée national de Belgrade. La plus grande partie de cette saisie, que l'on suppose être constituée de trouvailles originaires du Srem, était constituée d'armes celtes présentant divers degrés de conservation (Pl. I-III). Il s'agit de trois épées pliées avec leurs fourreaux, deux anneaux de ceinturon, six fers de lance, deux talons de lance, trois umbos dont un avec manipule en fer, deux grands coutelas, deux rasoirs, trois couteaux recourbés

et un bracelet. Au vue de la nature du matériel en question il est permis d'en conclure que ces objets proviennent de tombes pillées, appartenant peut-être à une grande nécropole des Scordisques, qui correspondrait à La Tène Moyenne (LT C2), soit la première moitié et le milieu du IIe siècle av. n. è. En l'absence d'autres données on ne peut que supposer qu'il s'agit, pour le moins, de trois sépultures distinctes, en soulignant que ce matériel peut déjà être rangé parmi les plus remarquables panoplies de guerriers pour la période La Tène Moyenne provenant du territoire des Scordisques. Simultanément, il pourrait s'agir d'un excellent exemple du type d'armement des Celtes de l'Est pour cette époque.

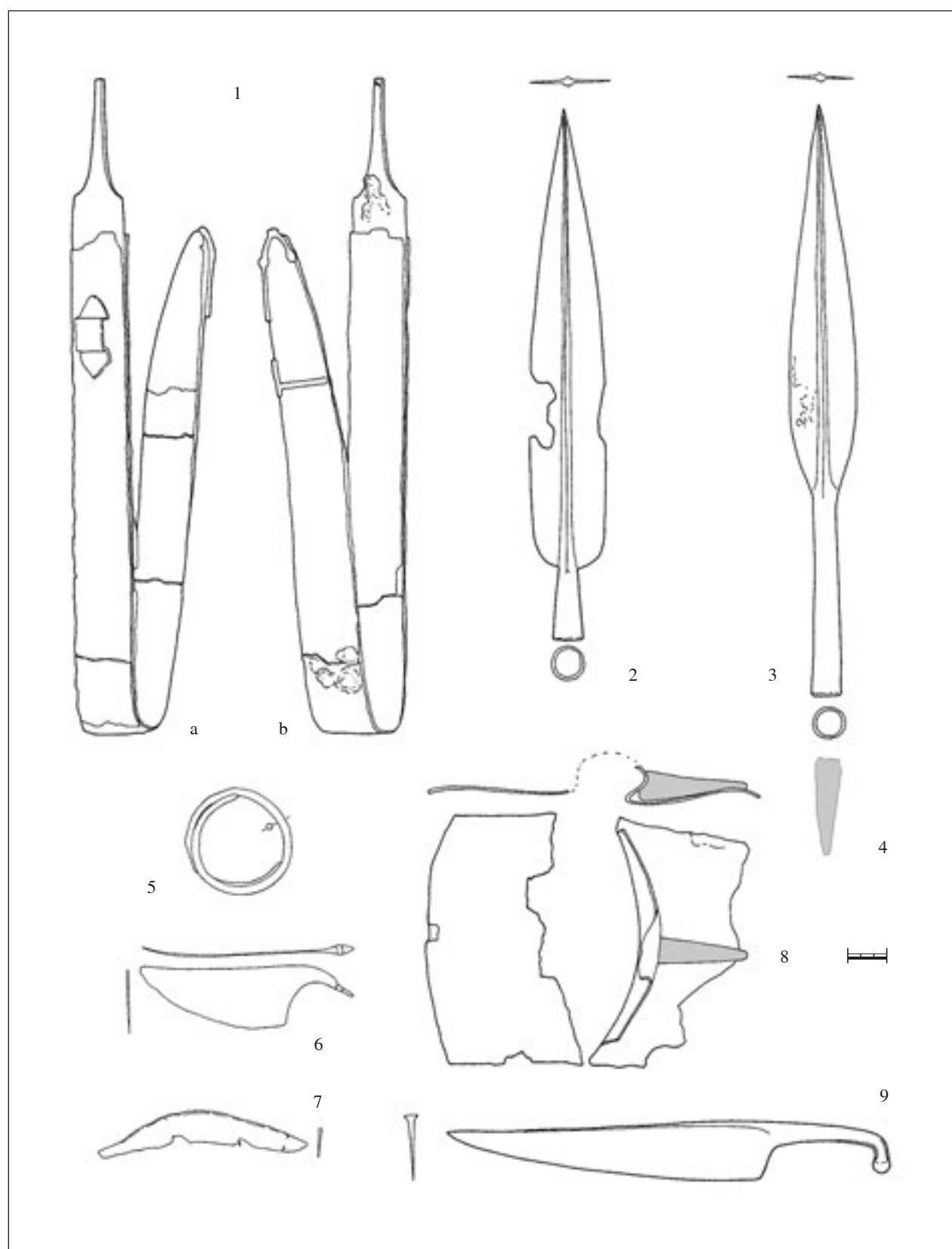
Табла I – Група I

Plate I – Groupe 1

Табла II – Група 2

Plate II – Groupe 2

Табла III – Група 3

Plate III – Groupe 3

IVANA POPOVIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

SILVER JEWELRY OF AUTOCHTHONOUS STYLE FROM SOUTH AND SOUTH-EAST PARTS OF ROMAN PROVINCE DALMATIA

UDC: 904.739.2"652"(37)

DOI: 10.2298/STA1060095P

Original research article

e-mail: ivpop@eunet.rs

Received: August 09, 2010

Accepted: November 30, 2010

Abstract. – In the hinterland of the middle Adriatic, at the sites Ivoševci (*Burnum*) and Podgrađe (*Asseria*), were found the knee-like fibulae made of silver, on which were hanged the chains made of silver twisted wire with pendants. Silver fibulae of same type, also with hanged silver chains, were found in the region of south-east Dalmatia, at the sites Komini (*Municipium S...*) and Kolovrat. These finds confirmed the already existing thesis about the migration of the part of population from middle Dalmatia into its south-east regions around Komini and Kolovrat. The analysis of jewelry from that region confirmed also the existence of an older ethnic component, maybe of Celtic origin, whose style of decorations is close to that one practiced by the inhabitants of the upper and middle part of Drina Valley. The specific local forms of decorations and jewelry have their origin in the transformation of the long-lasting influences from the Greek cultural circle and they bear witness to the conservatism of this population.

Key words. – Roman jewelry, fibulae, silver, province Dalmatia.

During the analysis of the structure of numerous Balkan-Pannonian finds of silver jewelry from the 2nd–3rd century (Bela Reka,¹ Janja,² Szalacska,³ Bare-Tribovo,⁴ Arčar,⁵ Gorj,⁶ Aṭel,⁷ Bălăcița⁸) it was concluded that they all contain the silver fibulae of the anchor-like type and more or less preserved silver chains which were connecting them (Fig. 1). Wearing fibulae connected by twisted chains is in close relation with the use of pendants in the form of ivy-leaf, which, besides the joint finds of these decorations, show also the representations on the tombstones. The monuments registered on the left and right bank of river Drina (Bajina Bašta,⁹ Voljevica,¹⁰ Crvica,¹¹ Skelani,¹² Seča Reka,¹³ Vrhopolje near Ljubovija¹⁴) clearly show the specific decorations on the chest and shoulders of the deceased women, formed by the tangles of the twisted chains and

¹ Поповић 1994, 11–76.

² Popović 1996a, 142, Fig. 9–11.

³ Darnay 1911, T. II; III, 4; Járdányi-Paulovics I. 1953, T. XXVII, 1, 2; XXVIII, 1.

⁴ Patsch 1912, 151–152, Fig. 94.

⁵ Велков 1932/33, 407, Обр. 159–162; Ruseva-Slokoska 1991, Cat. 136, 136.

⁶ Popilian 1998, 59–60, Fig. 5, 1, 4.

⁷ Crişan 1959, 353–367, Fig. 2.

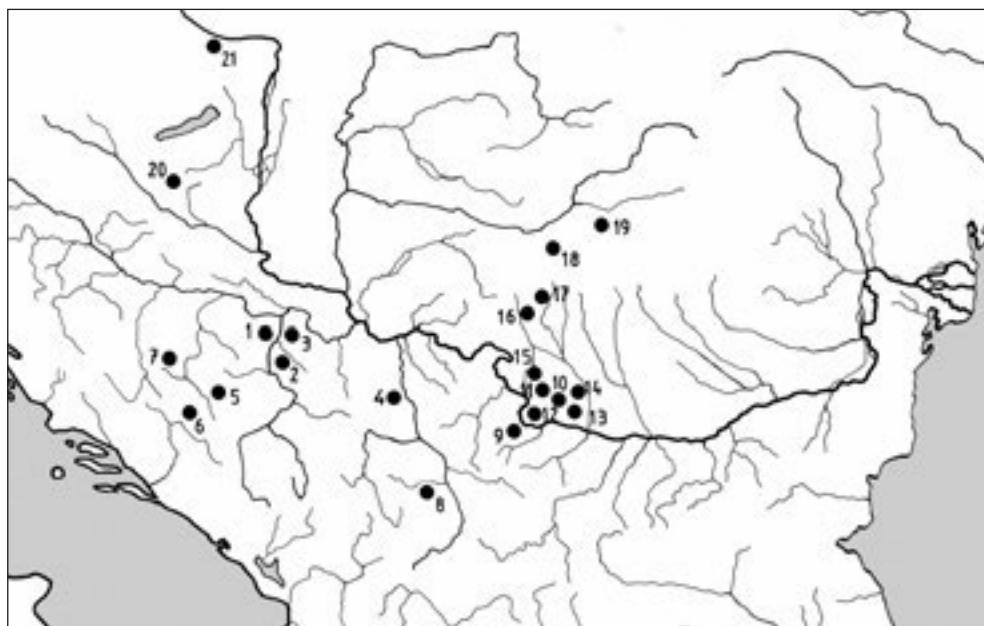
⁸ Stînga 1998, 137–139. Pl. CI–CIII; Popilian 1998, 49–50, Fig. 8–9.

⁹ Patsch 1909, 159, Fig. 71; Popović 1996a, Fig. 6; Поповић 2002, сл. 13; Popović 2010, Fig. 4.

¹⁰ Sergejevskij 1935, 19–20, T. IV, 2; Popović 1996a, Fig. 3; Popović 2010, Fig. 1.

¹¹ Patsch 1909, 177, Fig. 124; Popović 1996a, Fig. 4; Popović 2010, Fig. 3.

* The article results from the project: *Urbanization and Transformation of the City Centres of Civil, Military and Residential Character in the Region of the Roman Provinces Moesia, Pannonia, Dalmatia* (no 147001) funded by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

Fig. 1. Hoards of silver jewelry of autochthonous style:

1. Janja; 2. Dvorska; 3. Bela Reka; 4. Juhor; 5. Gornji Vakuf; 6. Bukovica; 7. Bare-Tribovo; 8. Nova Božurna;
9. Arčar; 10. Vârtop; 11. Urdinița; 12. Moțașei; 13. Drănic; 14. Craiova; 15. Bălăcița; 16. Bumbești;
17. Gorj; 18. Ațel; 19. Beia; 20. Szalacska; 21. Brigetio

Сл. 1. Балканско-панонске оставе сребрног накита аутохтоног стила:

1. Јања; 2. Дворска; 3. Бела Река; 4. Јухор; 5. Горњи Вакуф; 6. Буковица; 7. Баре-Трибово; 8. Нова Божурна;
9. Арчар; 10. Варшоу; 11. Урдиница; 12. Моџаџеи; 13. Дранци; 14. Крајова; 15. Балаџица; 16. Бумбешти;
17. Горј; 18. Ацел; 19. Беја; 20. Салачка; 21. Бригетио

pendants in the form of ivy-leaf. On the basis of the finds known up to now, we can conclude that the anchor-like fibulae together with the chains and pendants in the form of ivy-leaf were wearing the inhabitants of the Drina Valley (Janja,¹⁵ Dvorska,¹⁶ Pannonia (Brigetio)¹⁷ and Oltenia (Gorj, Vârtop, Bălăcița),¹⁸ where this jewelry can be found in the hoards deposited during the fifth and sixth decade of the 3rd century (Fig. 2). The best preserved set of this jewelry was found in Brigetio (Fig. 3), and the deposition of the hoards, which, besides the silver jewelry, contained also the coins, was dated on the basis of the latest minting: Vârtop-denarius of Gordianus III, from 241; Janja-denarius of Galienus, from 254; Dvorska-denarius of Galienus, from 254; Szalacska-denarius of Galienus, from 258.¹⁹ Analyzing these decorations, we have concluded²⁰ that, differently than in the regions mentioned above, the inhabitants of the today central Bosnia and Morava Valley used the twisted silver chains as necklaces on which were hanged the pendants in the form of ivy-leaf (Gornji Vakuf,²¹ Juhor²²). We have noticed,²³ also, that in certain Balkan

finds, as in those from Nova Božurna²⁴ and Kolovrat,²⁵ are represented the silver fibulae of the knee type, together with the silver twisted chains. Because of the

¹² Patsch 1909, 157–158, Fig. 70; Popović 1996a, Fig. 5; Popović 2010, Fig. 2.

¹³ Зотовић 1990, 161–163, сл. 16; Popović 1996a, Fig. 7; Popović 2002, Fig. 14; Popović 2010, Fig. 5.

¹⁴ Popović 2010, Fig. 7.

¹⁵ Popović 1996a, Fig. 10, 11.

¹⁶ Popović 1996a, Fig. 12.

¹⁷ Popović 1997, Fig. 7.

¹⁸ Popilian 1998, 43–70, Fig. 1–9.

¹⁹ Popilian 1998, 44–45; Popović 1996, 142; Darnay 1911, 311–328.

²⁰ Поповић 2002, 53–54; 63–66; 100–102; 106–108.

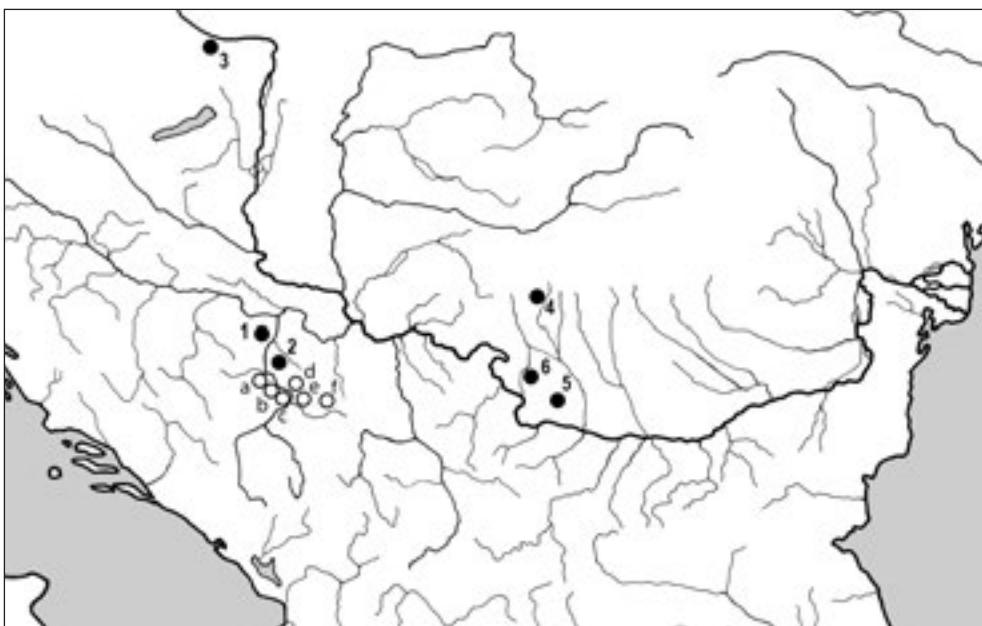
²¹ Miletić 1963, br. 55–57; Čremošnik 1963, 119, сл. 10.

²² Поповић 2002, кат. 19–21.

²³ Popović 1996, 145.

²⁴ Jovanović 1978, 82, кат. 9, 12–14, Sl. 163, 166, 167.

²⁵ Цермановић-Кузмановић 1995, 227, сл. 1, 2.

Fig. 2. Finds of silver anchor-like fibulae, twisted chains and pendants in the form of ivy-leaf from Drina Valley, Pannonia and Oltenia: ● – hoards of silver jewelry; ○ – tombstones; 1. Janja; 2. Dvorska; 3. Brigitio; 4. Gorj; 5. Vârtop; 6. Bălăcița; a) Voljevica; b) Crvica; c) Skelani; d) Vrhopolje; e) Bajina Bašta; f) Seča Reka

Сл. 2. Налази сребрних ленгераских фибула, узлетиених ланаца и привезака у форми бришљановој листија из Подриња, Паноније и Олтеније: ● – осипаве сребрној накијши; ○ – надгробни споменици; 1. Јања; 2. Дворска; 3. Бригетио; 4. Горј; 5. Варштој; 6. Балачица; а) Вољевица; б) Црвица; с) Скелани; д) Врхпоље; е) Бајина Башта; ф) Сеча Река

lack of the representations of the deceased decorated with these ornaments, and because of the relatively small number of their finds, we did not discuss the way in which the knee-like fibulae and silver chains were worn.

To the joint use of the silver knee-like fibulae and chains made of twisted silver wire our attention was attracted again by the recently published finds from the hinterland of middle Adriatic, from the sites Ivoševci (*Burnum*) near Kistanje and Podgrađe (*Asseria*) near Benkovac. Namely, in the Antique Collection of the Museum of Croatian Archaeological Monuments in Split, there is a large number of objects, especially from the important military camps, settlements and necropoles next to them, acquired since the middle of the 19th century through the smaller archaeological excavations, gifts and donations. Unfortunately, many specimens and the accompanying documentary material have disappeared during the First and Second World War, so for the most of the preserved specimens the conditions of their find are not known.²⁶ In this collection there is also one silver knee-like fibula from the site Ivoševci (*Burnum*), to whose

cylindrical head was hanged a silver twisted chain, ending with a ring on which is hanged a discoid silver pendant, with a clear cut surface and a bigger round perforation in the centre (Fig. 4). As the conditions of this find are not known, fibula is dated into the 2nd–3rd century, on the basis of the dominant number of the finds of knee-like fibulae during this period.²⁷ On the other hand, in Podgrađe (*Asseria*) in 1932 was discovered a grave of the cremated deceased person, which contained a bronze medallion of Faustina the Younger, minted between 161 and 175, most probably during the last third of the 2nd century, and one silver knee-like fibula on which were hanged silver chains with pendants.²⁸ Unfortunately, this fibula is lost, but on the ground of the photo²⁹ (Fig. 5) it can be concluded that on the hoop, to its cylindrical

²⁶ Šeparović, Uroda 2009, 7–8.

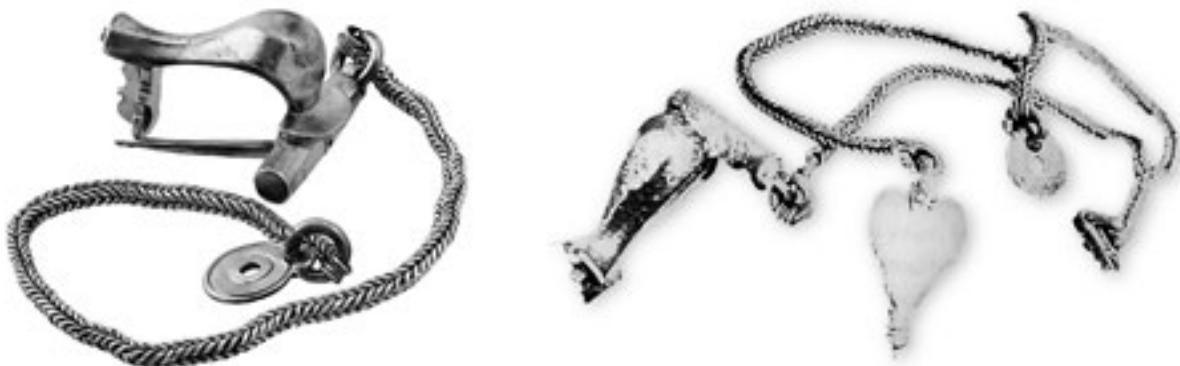
²⁷ Šeparović, Uroda 2009, 61, nr. 123.

²⁸ Šeparović 2004, 107, 112.

*Fig. 3. Silver anchor-like fibulae, twisted chains and pendants in the form of ivy-leaf,
Brigetio, British Museum, London*

*Сл. 3. Сребрне ленгерасије фибуле, узледети ланци и привесци у форми бриљановој листија,
Бригетио, Британски музеј у Лондону*

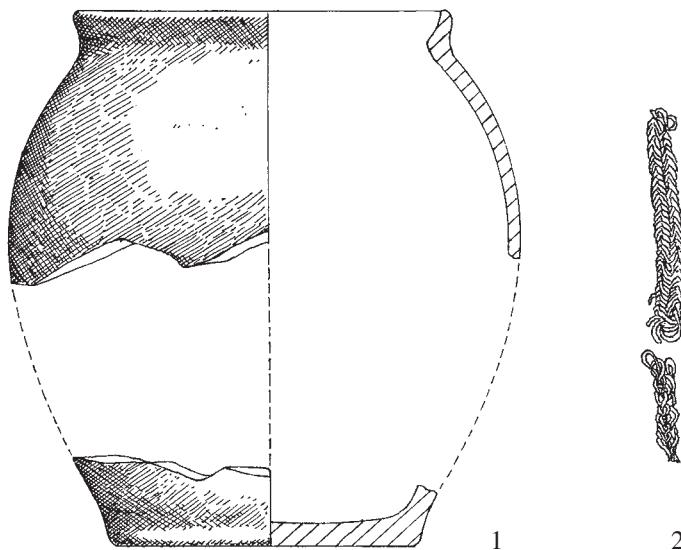

*Fig. 4. Silver knee fibula with pendants, Ivoševci (Burnum), after Šeparović, Uroda 2009, n° 123
Fig. 5 . Silver knee fibula with pendants, Podgrade (Asseria), after Šeparović, Uroda 2009, fig. on p. 8*

*Сл. 4. Сребрна коленасија фибула са привесцима, Ивошевци (Burnum), према: Šeparović, Uroda 2009, br.123
Сл. 5. Сребрна коленасија фибула са привесцима, Подграђе (Asseria), према: Šeparović, Uroda 2009, sl. na str. 8*

head, was hanged a silver twisted chain, ending with a hoop hanged on a damaged cylindrical element, possibly the deformed hinge of another fibula. From the lower part of the chain there was going another extension, ending with a hoop on which was hanged a discoid pendant with the round perforation in the middle. From the lower part of this extension was hanging the third exten-

sion of the chain, to whose hoop, on its end, was hanged a pendant in the form of the ivy-leaf. Already at the first site it is noticeable that these two fibulae do not only belong to the same type, but they also reflect the same or similar way of decorating the clothes. But, because the data on these finds are not complete, the way of wearing these fibulae remains somewhat unclear.

*Fig. 6. Ceramic urn and silver chain,
Komini (Municipium S...),
necropolis I, grave 303,
documentation of Faculty of Philosophy,
Center for Archaeological Research*

*Сл. 6. Керамика урна и сребрни ланац,
Комини (Municipium S...),
некропола I, гроб бр. 303,
документација Филозофској факултету,
Центра за археолошка истраживања*

The problems similar to those that open the finds of the silver knee-like fibulae and chains made of the silver twisted wire from the sites in the hinterland of middle Adriatic brings also the similar material from the sites somewhat more to the south, Komini (*Municipium S...*) and Kolovrat, in the south-east part of the province of Dalmatia. In the older necropolis I in Komini near Pljevlja, where the burials of the cremated deceased

*Fig. 7. Silver knee fibula, Komini (Municipium S...),
necropolis II, grave No 2/1975,
documentation of Faculty of Philosophy,
Center for Archaeological Research*

*Сл. 7. Сребрна коленасаста фибула,
Комини (Municipium S...), гроб бр. 2/1975,
документација Филозофској факултету,
Центра за археолошка истраживања*

persons took place from the 1st to the end of the 3rd century,³⁰ the silver knee-like fibulae are not registered, but, in the grave of the deceased no. 303, in the ceramic urn with the remains of the funeral pile was registered also a fragmented silver chain (Fig. 6),³¹ which points that silver fibulae were also part of the grave inventory. Besides the usual variants of the bronze fibulae of Aucissa type, in this necropolis was also discovered one bronze specimen with the large granules on the brim of the arch and with silver bands decorated with encrustation on it.³² But, in the younger necropolis II of this site, in which the burials are dated from the end of the 1st to the end of the 4th century,³³ in the graves from the 2nd–3rd century are registered silver knee-like fibulae in combination with the chains made of silver twisted wire. These are the graves of the cremated deceased persons, whose remains were placed into the small boxes for ashes and urns with the lid, which are registered north and east from the tomb X, in the direction towards the settlement. In the grave no. 2/1975 was discovered a silver knee-like fibula (Fig. 7),³⁴ next to which there was a fragmented

³⁰ Ђепаровић 2009, fig. on p. 8.

³¹ Џермановић-Кузмановић 1981, 45; Џермановић-Кузмановић 1998, 2, 30.

³² Џермановић-Кузмановић et al. 1972, Y 143, 5.

³³ Џермановић-Кузмановић 1998, 16, 43.

³⁴ Џермановић-Кузмановић 1998, fig. on p. 41 up.

Fig. 8. Silver chain, Komini (Municipium S...), necropolis II, grave No 2/1975, documentation of Faculty of Philosophy, Center for Archaeological Research

Fig. 9. Silver twisted chain with a pendant in the form of ivy-leaf, Komini (Municipium S...), necropolis II, grave No 73/1974, documentation of Faculty of Philosophy, Center for Archaeological Research

Сл. 8. Ланац од сребрне ујлетење жиџе, Комини (Municipium S...), гроб бр. 2/1975, документација Филозофској факултети, Центра за археолошка истраживања

Сл. 9. Сребрни ујлетењени ланац са привеском у форми бриљантовог листа, Комини (Municipium S...), гроб бр. 73/1974, документација Филозофској факултети, Центра за археолошка истраживања

chain made of twisted silver wire with the hoops at the ends (Fig. 8). In the grave no. 73/1974 was registered a two-armed silver chain, with the hoops for hanging at the ends and with a pendant in the form of ivy-leaf, hanged under the connection of two arms of the chain (Fig. 9),³⁵ and one silver knee-like fibula was discovered in the grave no. 47/1974.³⁶ In these stone urns, i.e. in the boxes for ashes, are also registered the gold pendants in the form of lunulae, decorated with granulation, and the gold earrings in the form of a hoop, whose arch was executed in the shape of two rows of the coiled wire, i.e. the shapes which could be connected with the activity of the local goldsmithing centres.³⁷ Besides these decorations, there was also discovered the standard Roman jewelry, like the gold earrings with the head in the shape of a calotte, with or without pendants,³⁸ numerous in the necropoles in the Balkan interior and dated into the 2nd–3rd century.³⁹ In the grave of the cremated deceased man (no. 84a) from this necropolis are also registered the fragments of

silver fibulae, most probably of the Aucissa type, ornamented with big grains. Although the fibulae are severely damaged by fire, it is noticeable that the wire with the grains at the ends and in the middle was pulled through the cut on the bow, and in this way three rows of grains were formed on it.⁴⁰ The bronze specimens of

³⁵ Џермановић-Кузмановић 1998, fig. on p. 41 down.

³⁶ Informations from the field documentation (Faculty of Philosophy, Center for Archaeological Research). M. Ružić pointed me that one silver knee-like fibula with the chain from Kolovrat by mistake was reproduced together with the material from Komini (Џермановић-Кузмановић 1998, fig. on p. 39).

³⁷ Џермановић-Кузмановић 1998, 15–16, 39, 43, fig. on p. 35, 39, 41.

³⁸ Џермановић-Кузмановић 1998, 16, fig. on p. 65.

³⁹ Поповић 1996а, 20, кат. 37–43.

⁴⁰ Germanović-Kuzmanović et al. 1972, Y 146, 9, 11; Џермановић-Кузмановић 1981, 47, сл. 1.2.

Fig. 10. Silver knee fibula with a chain, Kolovrat, grave No 313 B, documentation of Faculty of Philosophy, Center for Archaeological Research

Fig. 11. Silver knee fibula, Kolovrat, grave No 113, documentation of Faculty of Philosophy, Center for Archaeological Research

Сл. 10. Сребрана коленастша фибула са ланцем, Коловрат, троб бр. 313 В, документација Филозофској факултети, Центра за археолошка истраживања

Сл. 11. Сребрна коленастша фибула, Коловрат, троб бр. 113, документација Филозофској факултети, Центра за археолошка истраживања

the related decoration were registered in the necropoles in Duklja⁴¹ and Salona.⁴² Besides the ceramic vessels and the standard forms of the bronze Aucissa fibulae, in this grave was discovered also a necklace, made of the biconical berries made of silver, with a hook in the shape of the swan's head.⁴³ The identical necklace was also found in the grave no. 2 a/1975, together with the gold pendant in the form of lunula, with the gold earrings with the spiral on their heads and with the silver ring.⁴⁴

North-east from Komine, in the vicinity of Prijepolje, there is a necropolis in Kolovrat. In it is excavated the great number of graves, mostly of the cremated deceased persons. In two graves (no. 113 and 313 B) is registered one silver knee-like fibula in each of them. Next to the fibula from the grave no. 313 B was found a chain made of silver twisted wire with hoops at the ends (Fig. 10), while on the fibula from the grave no. 113 (Fig. 11), or next to it, such chain was not found.⁴⁵ On the high foot of this fibula is deeply incised the X ornament.⁴⁶ The pendants in the form of lunula, decorated with grains, were found in four graves (no. 13 B, 15, 23, 80), and, together with the beads of the necklace, in one grave (no. 20) was discovered a pendant looking like a bull, decorated on the rim, also, with grains.⁴⁷ The silver earring whose head is formed by two rows of the coiled silver wire from the grave no. 290⁴⁸ finds its analogy in the gold specimens from Komini. The earring which next to the hoop has the coils of wire, and which was found in the

grave 87 B,⁴⁹ represents the relatively well known type in the necropoles of the 2nd–3rd century,⁵⁰ while the specimen solved in the form of the Hercules' knot⁵¹ points that in the execution of the decorations an important role had the autochthonous component, formed under the Hellenistic influences.⁵² This confirms also the find of the snake-like silver bracelet from the grave no. 15.⁵³

⁴¹ Џермановић-Кузмановић et al. 1975, 230, сл. 118, 119.

⁴² Ивчић 2002, 236–237, бр. 85–88.

⁴³ Џермановић-Кузмановић et al. 1972, Y 146, 6; Џермановић-Кузмановић 1981, Т. II, 2. 1; Џермановић-Кузмановић 1998, fig. on p. 39.

⁴⁴ Informations from the field documentation (Faculty of Philosophy, Center for Archaeological Research).

⁴⁵ To this fibula by mistake was added the chain of the fibula from the grave no. 313 B and that photo was published together with the find of the necklace and the ring from the grave no. 84 a from the necropolis in Komini (Џермановић-Кузмановић 1998, fig. on p. 39).

⁴⁶ Џермановић-Кузмановић 1995, 227, сл. 1, 2.

⁴⁷ Џермановић-Кузмановић 1995, 227–228, сл. 3–7.

⁴⁸ Џермановић-Кузмановић 1995, 228, сл. 13.

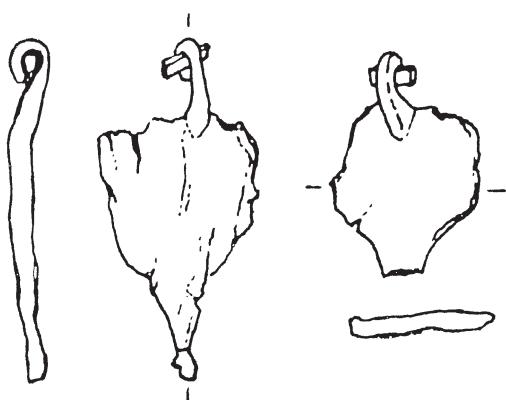
⁴⁹ Џермановић-Кузмановић 1995, 228, сл. 12.

⁵⁰ Поповић 1996б, 19, 115, кат. 27–29.

⁵¹ Џермановић-Кузмановић 1995, 228, сл. 14.

⁵² Поповић 1999, 78–80; Поповић 2001, 36–37; 184–185, кат. 40–42.

⁵³ Џермановић-Кузмановић 1998, 228, сл. 15.

Fig. 12. Silver pendants in the form of ivy-leaf, Kolovrat, grave No 93, after Cermanović-Kuzmanović 1995, fig. 8–9

Сл. 12. Сребрни привесци у форми бришљановог листа, Коловрат, гроб бр. 93, према Цермановић-Кузмановић 1995, сл. 8–9

The richest finds of jewelry and luxurious objects from the necropolis in Kolovrat are registered in the grave no. 93, discovered inside the tomb of a prominent citizen, whose name *P. Ael(ius) Firminianus* is engraved on the edge of the urn in the neighboring grave no. 90 from the same tomb.⁵⁴ The cremated remains of the female person, the wife or the sister of the owner of the tomb, were deposited in the box for ashes made of limestone, next to which were found two silver pendants in the form of ivy-leaf (Fig. 12).⁵⁵ In the urn were discovered two silver combs, the iron tweezers, the silver box for needles, the fragmented bone needle, the pair of gold earrings, the glass and the glass vessel for balm, and in the soot around it were found the iron comb, the silver appliqué, the small bronze lock and the bronze box. Under the box were discovered two links of a bronze chain.⁵⁶ Especially interesting are the finds of silver combs, of utterly atypical forms. One comb, decorated with the concentric circles which have a dot in the centre and the broken lines, executed in the motif of the fir-branch, was hanged on the silver chain, ending with the hook for hanging (Fig. 13), which points that, rather than utilitarian, it had a decorative function, as a part of the complex ornament on the costume of the local population.⁵⁷ According to the ornaments in the form of the concentric circles, to the same type could also belong the bronze comb,⁵⁸ found next to the urn, although on it the chain for hanging was not preserved, maybe because its upper part was damaged. It is possible that two links, discovered under the urn, belonged to the bronze chain which was hanged on

this comb. It is important to notice that during the Roman period the comb (*pecten*), as a part of the toilet set, was most often made of bone, while the specimens made of metal were generally used for scraping during the field activities.⁵⁹ The other silver comb from this urn has entirely atypical shape and it probably served as a decoration for the top knot.⁶⁰ In contrast to these nonstandard forms of decorations, the gold earrings with the head in the form of the calotte and with the pendant represent the common form of Roman jewelry, well represented in the necropoles from the 2nd to the end of the 3rd century.⁶¹ On the basis of the forms of the glass vessels, this grave was dated into the second half of the 3rd century.⁶²

Through the insight into the finds of jewelry from these two sites in the south-east part of the province Dalmatia it was concluded that the decorations from the graves in Kolovrat were made mostly of silver, in contrast to those from Komini, where, next to the silver and bronze fibulae, appears also the gold jewelry. It is also noticeable that at both sites in decoration of certain form the technique of granulation is used. These granules are big and they are used on the pendants in the form of lunulae, as on those made of gold, in Komini, so on the silver ones, in Kolovrat. With the big granules are also decorated the bows of the silver fibulae of the Aucissa type from Komini. But, except on the silver earring in the form of Hercules' knot from Kolovrat, the use of decorations executed with the filigree wire was not registered on other decorations from these two sites, in contrast to the silver jewelry from the lower and middle part of the Drina Valley and from Pannonia, on which some segments were decorated with the combination of motifs made with filigree and fine granulation. This style of decoration, which is mostly represented on tubuli of the silver chains,⁶³ was created through the transformation of

⁵⁴ Cermanović-Kuzmanović 1990, 229–231.

⁵⁵ Cermanović-Kuzmanović 1990, 229, Т. I, 8; Цермановић-Кузмановић 1988, сл. 8, 9.

⁵⁶ Cermanović-Kuzmanović 1990, 229, Т. I, 1–11; Т. II, 1–6.

⁵⁷ Cermanović-Kuzmanović 1990, 229, Т. II, 3; Цермановић-Кузмановић 1995, 228, сл. 10.

⁵⁸ Cermanović-Kuzmanović 1990, Т. I, 7.

⁵⁹ Поповић 1988, 75.

⁶⁰ Cermanović-Kuzmanović 1990, 229, Т. II, 1; Цермановић-Кузмановић 1998, сл. 11.

⁶¹ Поповић 1996б, 21, 117, кат. 44, 45.

⁶² Cermanović-Kuzmanović 1990, 229; Цермановић-Кузмановић 1998, 229.

⁶³ Поповић 1994, 21–23; 51–53, кат. 7; Popović 1996, 142–144.

the long lasting and strong influences from the Aegean cultural circle, which, through the Drina Valley were stretching to the north, all the way to Pannonia. But, these fine techniques of goldsmithing were not used on the jewelry from Komini and Kolovrat, and the silver earring in the form of Hercules' knot from Kolovrat can be observed as a find from the west periphery of the territory in which this jewelry was in use.⁶⁴ The earrings whose head was solved in the form of rows of spirally twisted wire from Komini and Kolovrat can be treated as a local and simplified variant of earrings in the form of Hercules' knot. On the other hand, the necklaces from Komini, made of biconical silver beads and a clasp whose

hook was modeled in the form of swan's head, have a conception which can be compared with the necklace from the hoard in Bela Reka near Šabac. Although much more luxurious, made of beads in the shape of melon slices decorated with filigree, and a luxuriously decorated clasp, whose hook also imitates the swan's head, this necklace points to the multi layer influences from the Aegean cultural circle,⁶⁵ whose achievements were the basis for the local adaptation of the solution for the necklaces from Komini.

Besides the above mentioned general notices about the characteristics of the jewelry from Komini and Kolovrat, for which it will be possible to finally define them after publishing in detail the whole fund of decorations from these sites, the finds of knee-like silver fibulae and chains made of silver twisted wire from the middle and south parts of the province of Dalmatia, render also some other interesting informations. Namely, all the specimens registered up to now from this territory are part of the grave inventory, in contrast to the finds of silver decorations of autochthonous style of execution from the upper and middle part of the Drina Valley, Pannonia and Dacia, which represent the parts of the hoards of precious objects, which very often contained also the coins. On the other hand, although the graves in Komini and Kolovrat were systematically investigated,⁶⁶ and the inventory of the grave from Podgrađe, which is a chance-find, is relatively precisely listed,⁶⁷ it can be noticed that none of them contains two fibulae, which would point that they were worn in pairs, like anchor-like fibulae, to which bear witness the above mentioned representations on the monuments and the finds of jewelry itself, of which the most complete is the set of silver fibulae and chains from Brigetio⁶⁸ (Fig. 3). But, if on the end of the chain

Fig. 13. Silver comb hanged on a chain, Kolovrat, grave No 93, documentation of Faculty of Philosophy, Center for Archaeological Research

Сл. 13. Сребрни чешаљ окачен о ланац, Коловрат, ћроб бр. 93, докуменитација Филозофској факултети, Центра за археолошка истраживања

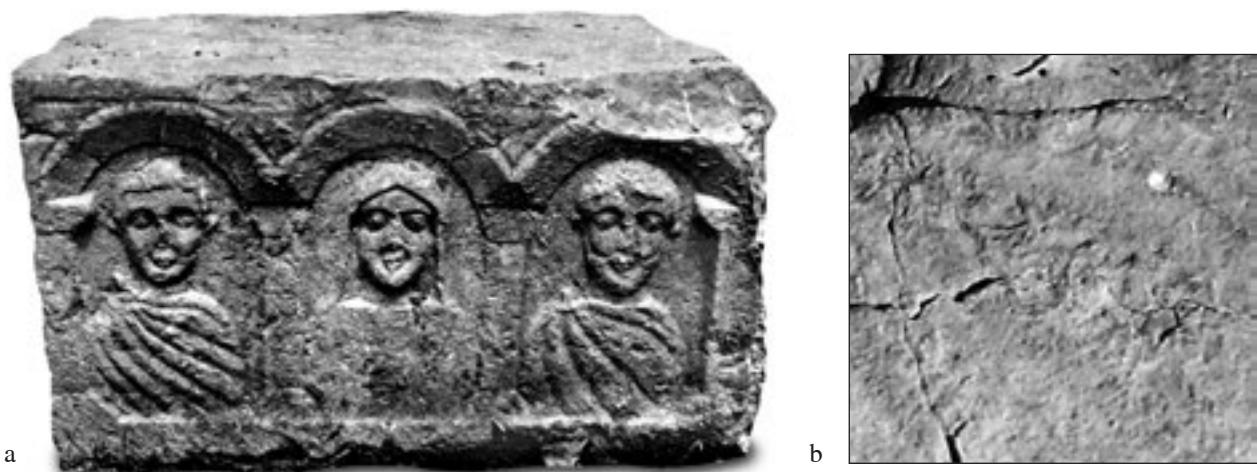
⁶⁴ Popović 1999, 86, Fig. 17.

⁶⁵ Поповић 1994, 24–26; 53–55, кат. 8.

⁶⁶ We expect the monograph of Dr Mira Ružić in which will be represented all the results from the excavations of these sites which lasted for many years and from which were up to now published certain characteristic finds, cf. Јермановић-Кузмановић 1968, 201–206; Cermanović-Kuzmanović, Srejović, Marković 1972; Јермановић-Кузмановић 1981, 43–52, нап. 4 (bibliography of works about the necropolis in Komini, published until that time); Срејовић 1985, 177–185; Јермановић-Кузмановић 1989, 5–13; Cermanović-Kuzmanović 1990, 227–234; Јермановић-Кузмановић 1995, 237–231; Јермановић-Кузмановић 1998.

⁶⁷ Ђепаровић 2004, 106 (besides the knee-like silver fibula with the hanged chain with the pendants, also a bronze medallion of Faustina the Younger, iron scissors and a ceramic lamp with the seal CERIALIS are mentioned).

⁶⁸ Popović 1997, 79–80, Fig. 7.

*Fig. 14. Tombstone, Komini (Municipium S...), necropolis II:
a) view; b) detail, documentation of Faculty of Philosophy, Center for Archaeological Research*

*Сл. 14. Надгробни стоменик, Комини (Municipium S...), некропола II:
a) изглед; b) детаљ, документација Филозофској факултету, Центра за археолошка истраживања*

of fibula from Podgrađe was hanging the hinge of fibula, which can not be concluded with certainty on the basis of the existing photograph (Fig. 5), this would point to the conclusion that this set of decorations consisted of two fibulae and a chain with pendants. The indirect proof that on the shoulders was worn one fibula, with a chain with pendant connecting it to the other one, in the same way as the anchor-like fibulae were connected, as it is represented on the monuments from the Drina Valley and on the jewelry from Brigetio (Fig. 3), represents the two armed silver chain with pendant in the form of ivy-leaf and hoops at the ends of both arms, discovered in Komini (Fig. 8). But, it is not possible to determine to which type these fibulae belonged, because in the grave in which this chain was found no fibulae were noticed. Anyway, it is indicative that, according to the field documentation, in the graves on the necropolis II at Komini the silver anchor-like fibulae were not registered up to now. On the other hand, on a tombstone from Lisičići near Konjic, that means from the territory between the Drina Valley and the sites at Komini and Kolovrat in the east, and the sites Ivoševci and Podgrađe in the west, a female person on both shoulders wears the fibulae whose type, because the relief is worn out, can not be identified, from which the chains are hanging, probably with the pendants in the form of ivy-leaf. This figure, same as the other female person from the same monument, on the ears has the earrings in the form of the hoops,⁶⁹ unknown on the monuments and on the archaeological

material from the Drina Valley, but which can depict the types of this jewelry, registered in Komini and Kolovrat. But, although this relief, in all probability, reflects some sort of interweaving of the decorations common in the lower and middle part of the Drina Valley with those from the regions of its south-east tributary rivers, the deceased woman represented on it has one fibula on each shoulder, which does not solve the problem of the single finds of knee-like silver fibulae with chains at the sites in south and central Dalmatia. The short silver chains, discovered next to the silver knee-like fibulae from Komini and Kolovrat, were probably hanged on their cylindrical heads, but, because the relief representations are lacking, it can not be said with certainty in which place and in which position these fibulae were worn. The supposition that these fibulae were worn by men, who used only one specimen of this decoration for connecting the clothes on the right shoulder, does not seem probable, having on mind that not on one relief from the province of Dalmatia to the fibula on the shoulder of the male figures the chains and pendants were added. So, on the tombstone with the busts of two men and a woman from the necropolis II in Komini,⁷⁰ the male figure left from the central female figure on the right shoulder has a knee-like

⁶⁹ Sergijevskij 1935, 18–19, T. V, 3.

⁷⁰ Џермановић-Кузмановић 1998, fig. on p. 32.

fibula without any additional decorations, but on the chest it has a square decoration (pendant, comb ?), whose shape, because the relief is damaged, can not be determined with precision, although it seems that its lower edge is indented. That pendant-amulet is ornamented with incised lines and circles (Fig. 14). Similar to these ornaments were decorated the silver (Fig. 13) and bronze comb from the grave no. 93 in Kolovrat, in which, according to the find of a gold earring, of a silver box for needles and a bone needle, was buried a female person. As these are the only finds of decorative metal combs until now, the question is open if they were worn on a chain only by women, or also by men. Unfortunately, the anthropological analysis of the remains of the cremated deceased persons from the necropoles in Komini and Kolovrat has not been done. This would be a reliable information about the sex of the deceased person to whom the certain jewelry belonged. But, it is important to mention that in Dubravica (*Margum*), in the layer from the second half of the 1st–2nd century, was discovered a bone comb made from one piece, with a grip in the shape of a bow, at whose top was a hoop for hanging, which testifies that it was worn on the chest as an amulet.⁷¹ The combs with the grip in the shape of a bow, known from the Germanic finds from the 1st–2nd century, have their origin in the bronze combs from the late La Tène period, whose finds are linked up with the Celtic population.⁷² The question stays open if also the metal combs-amulets from Kolovrat have their origin in these types of Celtic provenance from the late La Tène period.

Fibulae with chains from Ivoševci and Podgrađe open also other questions. Both specimens on the chain have hanged discoid pendants with perforation in the middle, and that one from Podgrađe, besides such pendant and the damaged element, has also a pendant in the form of ivy-leaf. Analogous discoid pendants were not registered until now in the finds of jewelry from the autochthonous environments, although, conditionally, they can be treated as the simplified variants of lunulae or bulls. But on a tombstone from Zenica (Fig. 15), north-east from the sites in the Dalmatian hinterland, are represented a female and a male figure, whose head and upper parts of the body are not preserved. But, it is noticeable that the female figure has a dress trussed under the chest with a belt, which was, by two discoid perforated elements, hanged on chains connected with the fibulae on the shoulders, whose representations, because of damage, are not visible. Between the chains with the discoid elements there are three chains with the pendants in the form of ivy-leaf, which are falling freely along the chest down to the belt on the dress.⁷³ Does this relief

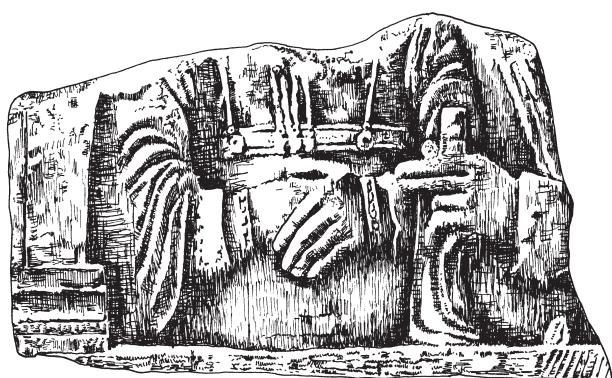

Fig. 15. Tombstone, Zenica,
after Sergijevski 1932, T. XXI, 10

Сл. 15. Нагробни стоменик, Зеница,
према Sergijevski 1932, T. XXI, 10

reflect the role of the discoid pendants on the knee-like fibulae from Ivoševci and Podgrađe and the way in which these decorations were worn? In the absence of other finds, these considerations stay in the domain of hypothesis.

The finds of the silver knee-like fibulae and of the chains made of silver twisted wire from the sites in the hinterland of the middle Adriatic (Ivoševci, Podgrađe) and in the south-east parts of the province of Dalmatia (Komini, Kolovrat), have opened some questions about the way of wearing these decorations, to which we are still not able to give precise answers. Anyway, they unambiguously show that the silver jewelry of autochthonous style wore also the local population of these regions, and, according to the finds discovered up to now (Fig. 16), this is the population that lived in the settlements next to the important military camps (*Burnum, Asseria*) or important mining centres (*Municipium S..., Kolovrat*). Moreover, these finds are one more proof about the connections between the south-east parts of the province of Dalmatia and the hinterland of *Salona*, which were, according to the shape of the oldest graves in both regions and to the analogous enclosed objects in them, established as early as the 1st century.⁷⁴ The monumental, above-ground, by a stone wall framed tombs of the area

⁷¹ Petković 1995, 28, T. XXVIII, 3.

⁷² Thomas 1960, 66–71.

⁷³ Sergijevski 1932, T. XXI, 10.

⁷⁴ Ђермановић-Кузмановић 1981, 45; Ђермановић-Кузмановић 1998, 3, 31.

Fig. 16. Use of fibulae with chains and pendants in south-east and central Dalmatia:

● – finds of silver knee fibulae with chains; ○ – tombstones:

1. Podgrađe; 2. Ivoševci; 3. Komini; 4. Klovrat; a) Komini; b) Lisičići near Konjic; c) Zenica

Сл. 16. Употреба фибула са ланцима и привесцима у јужној, југоисточној и централној Далмацији:

● – налази сребрних коленастих фибула са ланцима; ○ – надгробни споменици:

1. Подграђе; 2. Ивошевци; 3. Комини; 4. Коловрат; а) Комини; б) Лисичићи код Конијица; в) Зеница

maceria cinta type, from the younger necropolis II in Komini, whose use is confirmed during the 3rd century, and the analogous tomb II from Klovrat, dated into the second half of the 3rd century, were made by adapting the shape of the tombs from Aquileia, from where they were first transferred to Salona, and then into the inland of the province of Dalmatia.⁷⁵ The variants of Aucissa fibulae whose bow is decorated with large grains, registered in silver in the necropoles in Komini, appear in bronze in Duklja and Salona, which also testifies about the connections between the coast of middle Dalmatia and the south-east parts of this province. Settling of the inhabitants from Salona and its hinterland, above all of Rideri, was confirmed by the epigraphic finds from Komini,⁷⁶ so the hypothesis that the name of this settlement was *Saloniana*, which is the name of the settlement mentioned on the Ptolemy's map from the 2nd century, must be considered with proper attention.⁷⁷ On the other hand, the grave from Podgrađe, in which there was a silver knee-like fibula with pendants and a silver medallion of Faustina the Younger, minted during the last decades of the 2nd century, can be dated into the end of the 2nd or the beginning of the 3rd century, having in mind that the

medallion could have been kept as a preciousness for a longer period of time. This fact points to the conclusion that in the hinterland of the middle Adriatic and in the south-east parts of Dalmatia the similar decorations were in use also during the 2nd–3rd century. The silver knee-like fibulae with chains and pendants from both regions are not just another proof of connections between their inhabitants, but they also show the relatively strong economic position of the local population, which, in spite of the commercial contacts, through which, certainly, took place also the process of Romanization, maintained the custom of decorating with the traditional decorations until the period around and after the middle of the 3rd century.

But, certain forms of jewelry from the necropoles in Komini and Klovrat point to the conclusion that, besides

⁷⁵ Цермановић-Кузмановић 1981, 46; Цермановић-Кузмановић 1998, 4–5, 33–34.

⁷⁶ Цермановић-Кузмановић 1981, 49; Цермановић-Кузмановић 1998, 17, 43–44; Лома 2004, 35–60.

⁷⁷ Лома 1997, 212–227.

the immigrants from the hinterland of the middle Adriatic, the population of these settlements consisted also of another ethnic component, probably of population which inhabited this region before the colonization of Dalmatae. To this bear witness the finds of combs of utterly atypical forms (Fig. 13), which could be brought into connection with some old autochthonous traditions of decoration, the earrings in the form of Hercules' knot and the snake-like bracelet, the shapes which point to the influences from the Greek cultural circle, but also the two-armed chain with a pendant in the form of ivy-leaf for hanging on fibulae of unknown type (Fig. 9), which testifies about the existence of connections with the lower part of the Drina Valley and Pannonia. To the contacts with this region also point the finds of two necklaces with clasps solved in the form of the swan's head. The jewelry of standard Roman forms, the gold earrings with the head in the shape of a calotte, the silver and bronze rings and usual bronze Aucissa fibulae, prove that this composite population still experienced certain degree of Romanization, obvious in the appearance of the imported objects, but also on the epigraphic material, on which all domestic names appear within the Roman onomastic formula.⁷⁸ The detailed analysis of the epigraphic monuments from Komini and Kolovrat also showed that, besides the names from the middle Dalmatian linguistic group, also appear the names characteristic for the Celtic regions, which is explained by the existence of natural communications, the valleys of rivers Lim and Čehotina, which connected this region with the Drina Valley, where on the epigraphic material were registered the names of Celtic and Celtoid type.⁷⁹ Comparing these results of the onomastic researches with the analysis of the jewelry, the conclusion becomes clear that the inhabitants of Celtic origin, settled in the regions of Komini and Kolovrat, were that substratum which found the immigrants from the hinterland of middle Adriatic. The finds of metal combs, worn on the chains as amulets, might support this thesis. But, conclusion conceived in this way opens new subjects, connected with

study of silver jewelry from the middle and lower part of the Drina Valley, whose use is well known from the representations on the tombstones from this region and from the finds of analogous silver decorations, registered in the hoards of precious objects (Janja, Dvorska), whose deposition, on the basis of their monetary part, can be dated into the period just after the middle of the 3rd century. About the ethnic structure of the population inhabiting this region before the Roman conquests and in the first centuries after them, i.e. about its supposed Celtic component, whose role would be significant also in the processes of transfer of cultural influences from the Greek soil, the answer still have to give the future comparative researches.

At this point of researches we can only conclude that the use of silver anchor-like fibulae, connected by a twisted chain, in Mačva can be traced from the end of the 2nd century (the Bela Reka hoard as its latest coin contains a denarius of Commodus from 182), that in the Drina Valley the same fibulae, connected by chains with pendants in the form of ivy-leaf, are confirmed in the finds dated after the middle of the 3rd century, while the silver knee-like fibulae with chains and pendants are registered as enclosures in graves from the end of the 2nd – the beginning of the 3rd century in the hinterland of middle Dalmatia and in those from the middle – second half of the 3rd century at the sites Komini and Kolovrat. Although in the Drina Valley we are talking about the hoards of jewelry and coins, and in the south-east Dalmatia about the enclosures in graves, it is noticeable that the silver decorations from these two regions belong to one chronological horizon, which, of course, does not show the single ethnic picture in these two regions. In fact, the analysis of jewelry showed that in these two regions appear the similar forms of silver jewelry, but that the style of decoration in south-east Dalmatia was partly formed under the influences from the hinterland of middle Adriatic, to which bear witness also the newly published finds of silver knee-like fibulae from Podgrađe and Ivoševci.

⁷⁸ Лома 2004, 35–37.

⁷⁹ Лома 2004, 53–54.

BIBLIOGRAPHY:

Цермановић-Кузмановић 1968 – А. Цермановић-Кузмановић, Неколико нових римских натписа из Комина (Résumé: Quelques nouvelles inscriptions romaines de Komine), *Старинар XVIII* (1967), 1968, 201–206.

Цермановић-Кузмановић 1981 – Цермановић-Кузмановић, Археолошка истраживања некропола у селу Комини код Пљевалја (Résumé: Recherches archéologiques des nécropoles antiques dans le village Komini près de Pljevlja), *Старинар XXXI* (1980), 1981, 43–52.

Цермановић-Кузмановић 1989 – Цермановић-Кузмановић, Неколико споменика из некрополе у Коловрату (Résumé: De quelques monuments de la nécropole romaine de Kolovrat), *Ужички зборник* 18, 1989, 5–13.

Cermanović-Kuzmanović 1990 – A. Cermanović-Kuzmanović, Grobniča jedne ugledne porodice u Kolovratu kod Pljevalja (Zusammenfassung: Die Gruft einer angesehenen Familie in Kolovrat bei Prijepolje), *Arheološki vestnik* 41, 1990, 227–234.

Цермановић-Кузмановић 1995 – А. Цермановић-Кузмановић, Предмети и накит од сребра из Коловрата, у *Радионице и ковнице сребра* (Summary: Silver Objects and Jewelry fom Kolovrat, in *Silver Workshops and Mints*), прир. И. Поповић, Т. Ђвјетићанин, Б. Борић-Брешковић / ed. I. Popović, T. Cvjetićanin, B. Borić-Brešković, Beograd 1995, 227–231.

Цермановић-Кузмановић 1998 – А. Цермановић-Кузмановић, *Комини – Municipium S. Некрополе / Cermanović-Kuzmanović, A. Komini – Municipium S... Cemetery*, Београд 1998.

Cermanović-Kuzmanović, Srejović, Marković 1972 – A. Cermanović-Kuzmanović, D. Srejović, Č. Marković, *Nécropoles romaines à Komini près de Pljevlja (Municipium S...)*, *Inventaria Archaeologica* 15, Belgrade 1972.

Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жикић, Срејовић 1975 – А. Цермановић-Кузмановић, О. Велимировић-Жикић, Д. Срејовић, *Античка Дукља – некрополе / The Roman Cemetery at Doclea*, Цетиње 1975.

Crișan 1959 – I. H. Crișan, Le trésor d'Ațel et ses relations balkano-danubiennes. *Dacia* III, 1959, 353–367.

Čremošnik 1963 – I. Čremošnik, Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XVIII*, 1963, 103–120.

Darnay 1911 – K. Darnay, Ujabb leletek a Szalacska barbár kelta pénzverő- és öntőműhely területén, *Archaeologiai Ertesítő XXXI*, 1911, 311–328.

Ivčević 2002 – S. Ivčević, Fibule, u *Longae Salonae I-II*, Split 2002, 231–275.

Jovanović 1978 – A. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji* (Summary: *Jewelry in the Roman Dardania*), Beograd 1978.

Járdányi-Paulovics 1953 – S. Járdányi-Paulovics, Szalacska, ein Zentrum des Metallschmiedegewerbes in Kapostal unter der Römern, *Archaeologiai Ertesítő LXXX*, 1953, 115–129.

Loma 1997 – S. Loma, Zur Frage des Munizipiums S. und seines Namens, *Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanula Papazoglou*, Beograd 1997, 185–230.

Лома 2004 – С. Лома, Домаће становништво Муниципијума S. у светlosti нових епиграфских сведочанстава (Zusammenfassung: Die einheimische Bevölkerung des Munizipiums S. im Lichte neuer epigraphischer Zeugnisse), *Старинар LIII-LIV* (2003–2004), 2004, 35–60.

Miletić 1963 – N. Miletić, *Nakit u Bosni i Hercegovini od kasne antike do najnovijeg doba*, Sarajevo 1963.

Patsch 1909 – C. Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina XI*, 1909, 104–183.

Patsch 1912 – C. Patsch Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina XII*, 1912, 68–167.

Petković 1995 – S. Petković, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije / The Roman Items of Bone and Antler from the Territory of Upper Moesia*, Beograd 1995.

Popilian 1998 – G. Popilian, Căteva considerații cu privire la tezaurul de la Vărtop, Jud. Dolj (Résumé: Quelques observations concernant le trésor de Vărtop (dép. De Dolj)), *Arhivele Olteniei* 13, 1998, 43–70.

Поповић 1988 – И. Поповић, *Античко оруђе og твожђа у Србију* (Résumé: *Les outils antiques en fer de Serbie*), Beograd 1988.

Поповић 1994 – И. Поповић, Археолошки аспект оставе из Беле Реке, у Поповић И., Борић-Брешковић Б., *Осташава из Беле Реке / The Archaeological Aspect of the Bela Reka Hoard*, in Popović, I., Borić-Brešković B., *The Bela Reka Hoard*, Beograd 1994, 11–76.

Popović 1996a – I. Popović, Certain Traits of the Roman Silver Jewelry Manufacture in the Central Balkans, *Starinar* XLVII, 1996, 139–154.

Поповић 1996б – И. Поповић, *Римски накит у Народном музеју у Београду. II Златни накит* / I. Popović, *Les bijoux romains du Musée national de Beograd. II Les bijoux d'or*, Београд 1996.

Popović 1997 – I. Popović, *Miscellanea argentea*, *Starinar* XLVIII, 1997, 73–90.

Popović 1999 – I. Popović, Roman Jewelry in the Form of Hercules' Symbols in the Central Balkans, *Starinar* XLIX (1998), 1999, 77–92.

Поповић 2001 – И. Поповић, *Касноантички и рановизантијски накит од злата у Народном музеју у Београду* / I. Popović, *Late Roman and Early Byzantine Gold Jewelry in The National Museum in Belgrade*, Београд 2001.

Поповић 2002 – И. Поповић, *Накит са Јухора. Осипава или сакрални шезаурус* / I. Popović, *Jewelry from Juhor. Hoard or Sacred Treasure*, Београд 2002.

Popović 2010 – I. Popović, Jewelry on the Representations of the Deceased Women on the Tombstones from Eastern Dalmatia. Paper presentend in the International Scholary Conference *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog carstva / Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, 27th–30th of September 2009 in Split, Croatia.

Ruseva-Slokoska 1991 – Lj. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum-Sofia*, Sofia 1991.

Sergijevski 1932 – D. Sergijevski, Kasno-antički spomenici iz Zenice, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XLIV, 1932, 35–61.

Sergijevskij 1935 – D. Sergijevskij, Iz rimske arheologije, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XLVII, 1935, 17–22.

Stînga 1998 – I. Stînga, *Viața economică la Drobeta în secolele II–VI p. Ch.*, *Bibliotheca Thracologica XXVI*, București 1998.

Срејовић 1985 – Д. Срејовић, Гробнице Аурелије Максимиње и Паконије Монтане у Коминима (Муниципијум S.) (Résumé: Les monuments funéraires d'Aurelia Maximina et de Paonia Montana à Komine (Municipium S.), *Зборник Народног музеја* VIII, 1985, 177–185.

Šeparović 2004 – Т. Šeparović, Osrvt na nalaz groba s Faustininim medaljonom iz Podgrađa (Summary: Medallion representing Faustine-remarks on a grave find from Podgrađe), *Asseria* 2, 2004, 105–115.

Šeparović, Uroda 2009 – Т. Šeparović, N. Uroda, *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (izbor) / Ancient Roman Collection of the Museum of Croatian Archaeological Monuments (A Selection)*, Split 2009.

Thomas 1960 – S. Thomas, *Studien zu den germanischen Kämen der römischen Kaiserzeit*, *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sachsischen Bodendenkmalpflege* 8, Leipzig 1960.

Велков 1932/1933 – И. Велков, Новооткрити стариини, *Известия на Археологическия институт* VII, 1932/1933, 159–162.

Зотовић 1990 – Р. Зотовић, Римски надгробни и вотивни споменици из епиграфске збирке Завичајног музеја (Résumé: Les monuments funéraires et votives romains de la Collection épigraphique du Musée régional) Ужички зборник 19, 1990, 153–169.

Резиме:

ИВАНА ПОПОВИЋ, Археолошки институт, Београд

СРЕБРНИ НАКИТ АУТОХТОНОГ СТИЛА У ЈУЖНИМ И ЈУГОИСТОЧНИМ ДЕЛОВИМА РИМСКЕ ПРОВИНЦИЈЕ ДАЛМАЦИЈЕ

Кључне речи. – Римски накит, фибуле, сребро, провинција Далмација.

У залеђу средњег Јадрана, на локалитетима Ивошевци (*Burnum*) и Подграђе (*Asseria*) откривене су коленасте фибуле од сребра, на које су били окачени ланци од сребрне уплетене жије са привесцима (сл. 4, 5). Сребрне фибуле истог типа, такође са окаченим сребрним ланцима, нађене су и у области југоисточне Далмације, на локалитетима Комини (*Municipium S...*) и Коловрат (сл. 6–11). Све ове фибуле представљају гробне налазе, за разлику од сребрних ленгерастих фибула са ланцима и о њих окаченим привесцима из доњег и средњег Подриња, Паноније и Олтеније, које су биле делови остава драгоцености, често похрањених заједно са новцем (сл. 1–2). У налазима из средњејадранског залеђа и југоисточне Далмације коленасте фибуле са ланцима заступљене су са једним примерком, тако да начин њиховог ношења остаје нејасан (сл. 14–15), насупрот стилу укравашавања негованом у Подрињу и Панонији, који је подразумевао две ланцима повезане ленгерасте фибуле на раменима, што је добро посведочено налазима накита (сл. 3) и представама на надгробним споменицима. Једини налаз који сведочи да су у Коминима фибуле на раменима такође повезиване сребрним ланцима јесте двокраки ланац са алкама

на крајевима и привеском у форми бршљановог листа (сл. 9), али, како у истом гробу нису нађене и фибуле, не може се утврдити да ли је тај ланац спајао ленгерасте или коленасте фибуле. Међутим, наведени налази сребрних коленастих фибула са ланцима потврђују већ у науци постојећу тезу о пресељавању дела становништва из средње Далмације у њене југоисточне регионе око Комина и Коловрата (сл. 16). Анализа накита из те области потврдила је и постојање друге етничке компоненте, можда келтског порекла, чији је стил укравашавања близак оном који су практиковали становници доњег и средњег Подриња. Међутим, док су у Подрињу и Панонији поједини сегменти сребрних украса били декорисани филигранском жицом и ситним гранулама, те фине златарске технике на накиту из Комина и Коловрата нису заступљене, а као украс користе се само крупне грануле. У овој области регистроване су и специфичне локалне форме украса (чешљеви, сл. 13), али и накит настао трансформацијом дуготрајних утицаја из грчког културног круга (минђуше у форми Херкуловог чвора, змијолике наруквице), што, такође, представља сведочанство о конзервативности ове популације.

SOFIJA PETKOVIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

CROSSBOW FIBULAE FROM GAMZIGRAD (*ROMULIANA*)

UDC: 904:739.2"652"(497.11)

DOI: 10.2298/STA1060111P

Original research article

e-mail: spetkovi@ai.sanu.ac.rs

Received: August 23, 2010

Accepted: November 30, 2010

Abstract. – In the site of Gamzigrad – *Felix Romuliana* 31 crossbow fibulae (Zwiebelknopffibeln) were found.

Except the finds from large Roman necropolis, the crossbow fibulae from Gamzigrad compose a large collection from one site in Serbia. The most of them were found in the exactly stratified archaeological units of two horizons of life in Romuliana from the beginning of 4th to the middle of 5th century. Two kinds of analysis of the crossbow fibulae from Romuliana were made: morphological – typological and statigraphical – chronological. Conclusions about the function and production of the crossbow fibulae have been made according the results of these analysis.

Key words. – Late Roman period, Tetrarchy, Gamzigrad, Felix Romuliana, Crossbow fibulae, Typology of fibulae, Function of fibulae, Production of fibulae.

In the site of Gamzigrad – *Felix Romuliana* thirty-one Roman, crossbow or »bulbous« fibulae (crossbow brooches, Zwiebelknopffibeln)¹ have been found. Considering that archaeological explorations on this site have lasted for more than half a century, not a big number of fibulae have been discovered. However, with the exception of those types of finds from large Roman necropolises², crossbow fibulae from Gamzigrad constitute a comprehensive collection from one site in Serbia. Furthermore, the majority of these finds originate from the exactly stratified archaeological units, divided into two horizons of life in Romuliana³: the first horizon of construction of the Galerius' palace, from the beginning of the 4th century; and the second horizon of the Late Roman fortification of Romuliana from the last decades of the 4th and the first half of the 5th century. Even though this type of dating in Roman provinces in present-day

Serbia is mostly based on analysis of fibulae from graves⁴, their chronology also highly depends on finds from reliable archaeological units, from settlements and fortifications, including Romuliana.

Considering the specific function and chronological sensitivity of fibulae type 34, the finds examined in

¹ Petković type 34 (Petković 2008 a, 392–467, table 10, map 16, T. LIII–LXXI).

² The biggest number of crossbow fibulae from one archaeological site in Serbia comes from the necropolises of Viminacium (Рецић, Раичковић, Милановић 2006; Redžić 2007, 65–73, type XXXVI; Petković 2008a, 393; Спасић-Ђурић 2008).

³ For stratigraphy of cultural layers and horizons of life in Late Roman Romuliana see: Срејовић 1983, 14–16; Јанковић 1983a, 99 etc.; Јанковић 1983b, 120 etc.; Srejović, Vasić 1994, 56–59; Петковић 2004, 127 etc.; Petković 2006; Петковић 2008c; Petković 2008d; Петковић 2010a; Петковић 2010b.

* The article results from the project: *Urbanization and Transformation of the City Centres of Civil, Military and Residential Character in the Region of the Roman Provinces Moesia, Pannonia, Dalmatia* (no 147001) funded by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

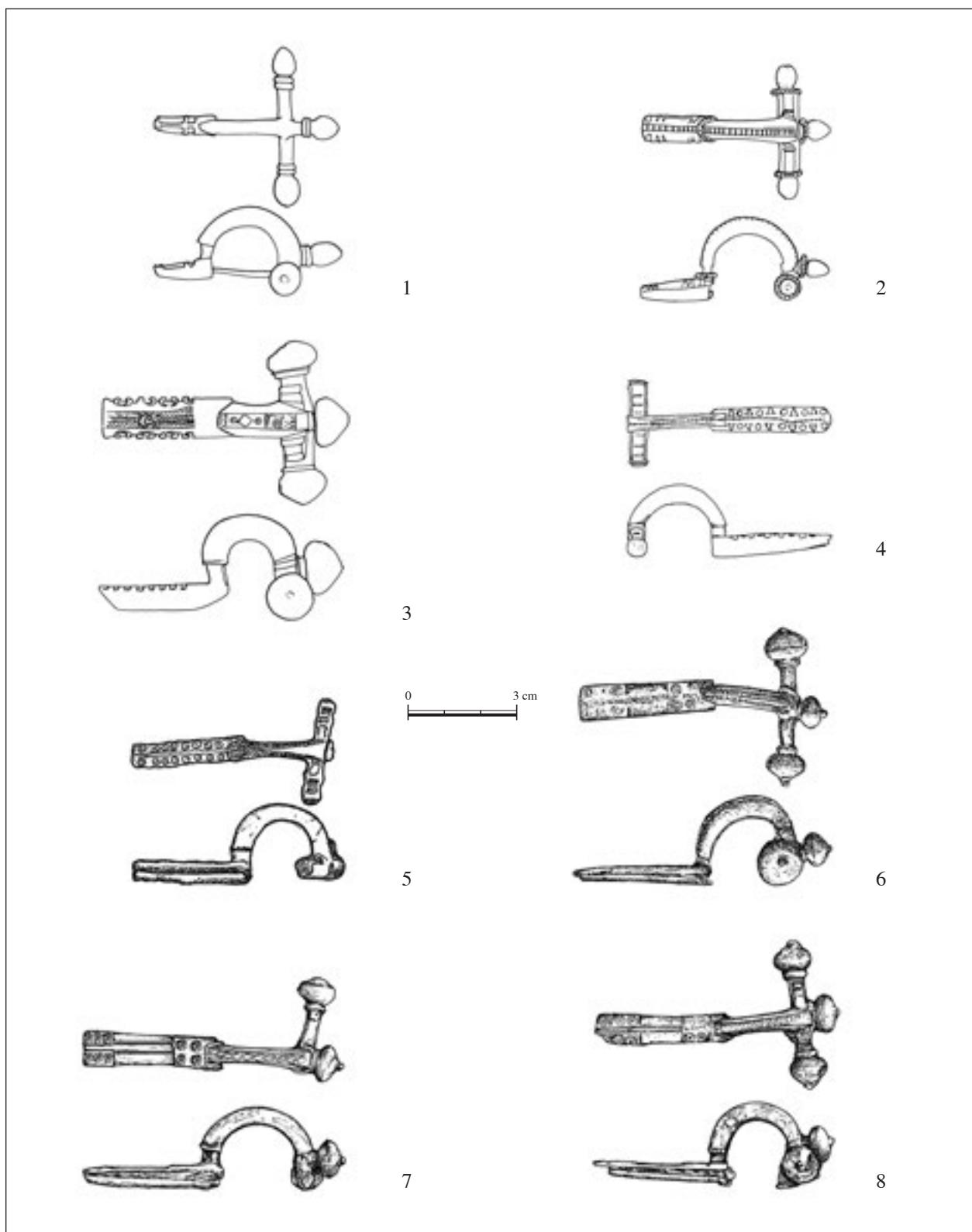

Plate I – 1) Cat. 4, type 34 A 1; 2) Cat. 9, type 34 A 2; 3) Cat. 13, type 34 C 3b; 4) Cat. 20, type 34 D 2;
5) Cat. 22, type 34 D 2; 6) Cat. 25, type 34 D 2; 7) Cat. 27, type 34 D 2; 8) Cat. 28, type 34 D 2

Табла I – 1) Кат. 4, тип 34 А 1; 2) Кат. 9, тип 34 А 2; 3) Кат. 13, тип 34 С 3б; 4) Кат. 20, тип 34 Д 2;
5) Кат. 22, тип 34 Д 2; 6) Кат. 25, тип 34 Д 2; 7) Кат. 27, тип 34 Д 2; 8) Кат. 28, тип 34 Д 2

Gamzigrad complete the picture of Romuliana over the significant period of its history, from the end of the 3rd to the end of the 5th century.

Two kinds of analysis of the crossbow fibulae from Romuliana were made: morphological-typological and stratigraphical-chronological. Conclusions about the function and production of the crossbow fibulae have been made according to the results of this analysis. The text is accompanied by a catalogue of analyzed finds.

1.1 MORPHOLOGICAL-TYPOLOGICAL ANALYSIS

Seven fibulae type 34 from Gamzigrad belong to an early, A 1 variant (cat. 1–7), characterized by a cylindrical transverse bar, of a circular or polygonal cross-section, pine-shaped plastic knobs on the head and a rectangular, faceted foot, which mildly narrows down at the end (Figs. 1–6, Pl. I, 1).⁵

Variant A 2 (cat. 8–9) differs from the previous one by a simple decoration incised on its bow or foot, occasionally filled with niello (Figs. 7–9. Pl. I, 2). Among the fibulae of this variant there are luxurious ones, such as a golden specimen from Romuliana discovered in a tomb of one of Galerius' dignitaries (cat. 9, Fig. 8, Pl. I, 2).⁶

Type 34 A fibulae in Serbia mostly come from sites in Pannonia Secunda and the Danube limes of Moesia Prima and Dacia Ripensis (Map 1).

Three fibulae from Gamzigrad belong to the type 34 B (cat. 10–12)⁷, characterized by a cylindrical transverse bar, of a circular or polygonal cross-section, occasionally with plated protuberances on both sides of the bow (Figs. 9–10), volutes, (Fig. 11), or bird protomes. There are large plastic knobs on the head in form of fluted pines (Figs. 10–11) or poppy pods (Fig. 9), the bow is of triangular or trapezoidal cross-section and the rectangular foot sometimes narrows at the end. According to the ornaments, the second sub-variant (34 B 2) was identified, with a foot decorated with punched circles or incisions (cat. 10–11, Figs. 9–10) and the third sub-variant (34 B 3), with a foot decorated with an impressed peltae motif (cat. 12, Fig. 11).

Variant B fibulae were often luxuriously crafted, gilded and decorated with niello, especially the last sub-variant, whose foot is decorated with two or three pairs of peltae. On some specimens there are inscriptions with a name of cesar, augustus, or *vota* and *utere felix* formulas, representative of propaganda during the rule of Licinius and Constantine I, at the beginning of the 4th century.⁸

Type 34 B fibulae in Serbia are present in *Pannonia Secunda* and *Moesia Prima* (*Singidunum*, *Viminacium*, *Horreum Margi*), whereas one silver specimen comes from *Dardania* (Zaskok near Uroševac) (Map 1).

A type 34 C fibula, which belongs to a rare variant of »the imperial fibulae«, was found in Gamzigrad.⁹ A bow with a transverse bar was hollow-mold cast from bronze, whereas other parts of the fibula, bulbs, foot and cylindrical pin holder were made from tin bronze and applied afterwards. Crossbow fibulae of this type are gilded, whereas punched and/or incised decoration on the bow is usually filled with niello. Type 34 C fibulae have a short, curved bar, plastic knobs shaped as massive bulbs on the head, a wide, short bow and a rectangular foot with a cylindrical pin holder, both of trapezoid cross-sections.

Depending on decoration on the bow and foot the following sub-variants are identified: the first sub-variant (34 C 1) with a bow and foot decorated with a longitudinal strip with a »fir branch« motif; the second sub-variant (34 C 2) with a bow decorated with geometrical (rhombs, circles with inscribed crosses) and vegetable (vine, rosettes) motifs or a »fir branch« motif combined with portrait medallions and/or metopes performed in the niello technique and a rectangular foot, decorated similarly as the bow with an impressed motif of peltae along the edges; the third sub-variant (34 C 3) decorated similarly as the previous, with foot-edges curved by a string of peltae motifs (cat. 13, Figs. 12–13). Among the type 34 C fibulae the most interesting are those with »imperial portraits«, one of which is a specimen from grave 6/06 from the Late Roman necropolis of Romuliana (Figs. 13–15).¹⁰

Type 34 C fibulae have been found at archaeological sites *Sirmium*, *Singidunum*, *Viminacium*, *Idimum*,

⁴ Besides the aforementioned necropolises of Viminacium, those of Srem, Svišće and Beška are important for dating type 34, as well as the necropolis in Jagodin Mala in Niš (Јовановић 1975; Marijanski-Manojlović 1987; Dautova-Ruševljanić 2003).

⁵ Keller 1971, 32–35, type 1A, Abb. 11, 1; Pröttel 1988, 349–352, tip 1 A, Abb. 1, 3–5; Petković 2008a, 395, type 34 A, T. LIII–LIV.

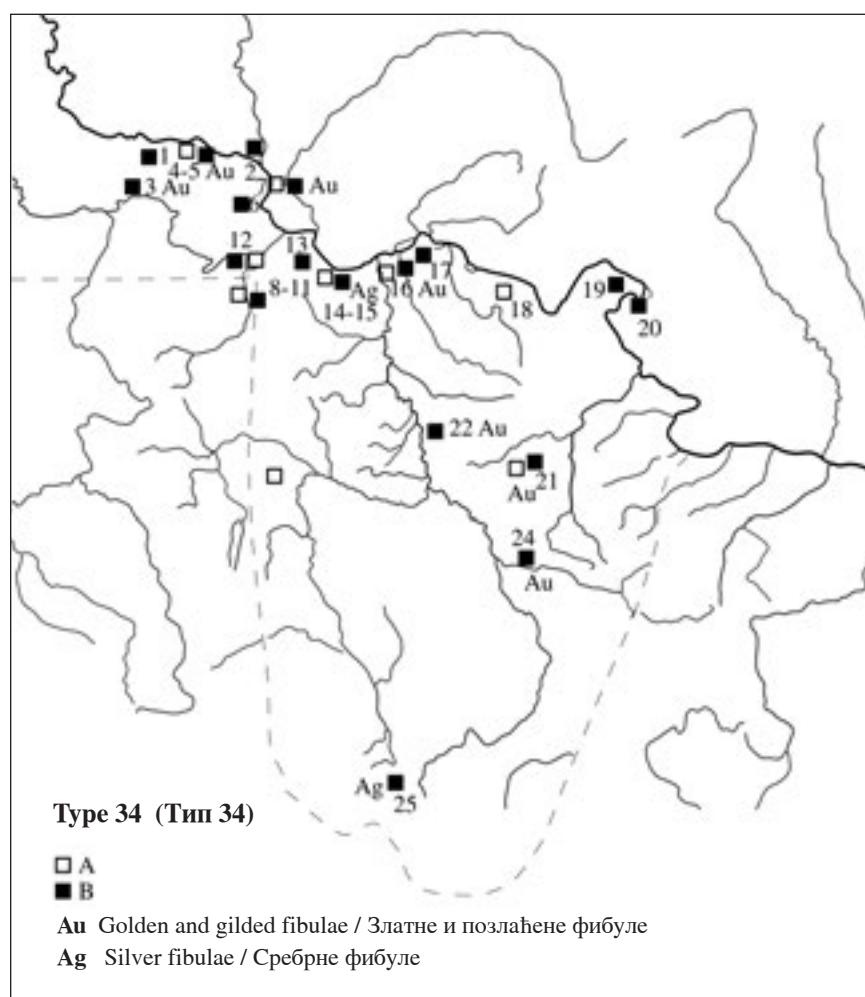
⁶ Petković 2009, 353, Figs. 8–9.

⁷ Keller 1971, 35–37, type 2 A–B, Abb. 11, 3–4; Pröttel 1988, 353–357, type 2 A–C, Abb. 2, 1–5; Petković 2008a, 395–396, type 34 B, T. LV–LVIII.

⁸ Noll 1974, 226 etc.; Ivanovski 1987, 81–90, Fig. 3, 1; Мирковић 1989, 39 etc.; Васић 2001a, 178 etc.; Васић 2001b, 93 etc.

⁹ Keller 1971, 41, Type 5, Abb. 11, 12, Pröttel 1988, 364–369, Type 5, Abb. 6; Petković 2008a, 397, cat. 1420–1432, T. LIX–LX.

¹⁰ Laur-Belart 1959; Иванов 1972; Јовановић 1976; Migotti 2008.

1. Vizić (B)
2. Sremski Karlovci (B)
3. Sirmium (B)
4. Čalma (B)
5. Sviloš (A, B)
6. Surduk – *Rittium* (B)
7. Beška (A, B)
8. Orašac (Šabac) (A, B)
9. Glušci (Šabac) (A)
10. Štitar (Šabac) (A)
11. Pričinovići (Šabac) (B)
12. Ušće (Obrenovac) (A, B)
13. *Singidunum* (B)
14. Ritopek – *Castra Tricornia* (A, B)
15. Brestovik (B)
16. Viminacium (A, B)
17. Sapaja – Translederata (B)
18. Čezava – *Castrum Novae* (A)
19. Donje Butorke (B)
20. Rtkovo (B)
21. Romuliana (A, B)
22. Horreum Margi (B)
23. Braljina (Kruševac) (A)
24. Naissus (B)
25. Zaskok (Uroševac) (B)

Map 1. Distribution of the early crossbow fibulae (type 34, var. A–B) in Serbia

Карта 1. Распространеност раних луничких крситобразних фибула (типа 34, вар. А–Б) у Србији

Ravna–Campsa, Prahovo–Aqua, *Romuliana*, Ćićevac, *Naissus* and *Ulpiana* (Map 2).¹¹

A discovery of three specimens in the hoard of bronze artifacts found in Niš Fortress, stored around 378, as well as finds in graves in Viminacium, from the »Pećine« necropolis, and Late Roman necropolis in Jagodin Mala in Niš, are important for chronological determination of this type of crossbow fibulae in Serbia. Based on the archaeological context, the fibulae can be dated to a period between the second third, and the end of 4th century. In historical context that is the period of dynasties of Roman emperors Constantine I and Valentine I, lasting from the death of Constantine I until the death of Theodosius I, i.e. from 337 to 395.¹²

The largest number of crossbow fibulae from *Romuliana*, eighteen of them (cat. 14–31), belong to type 34 D 2,¹³ characterized by a massive, triangular transversal bar curved on both sides of the bow with volutes or schematized bird protomes, distinct bulb-shaped plastic knobs on the head, a bow of triangular or trapezoid cross-

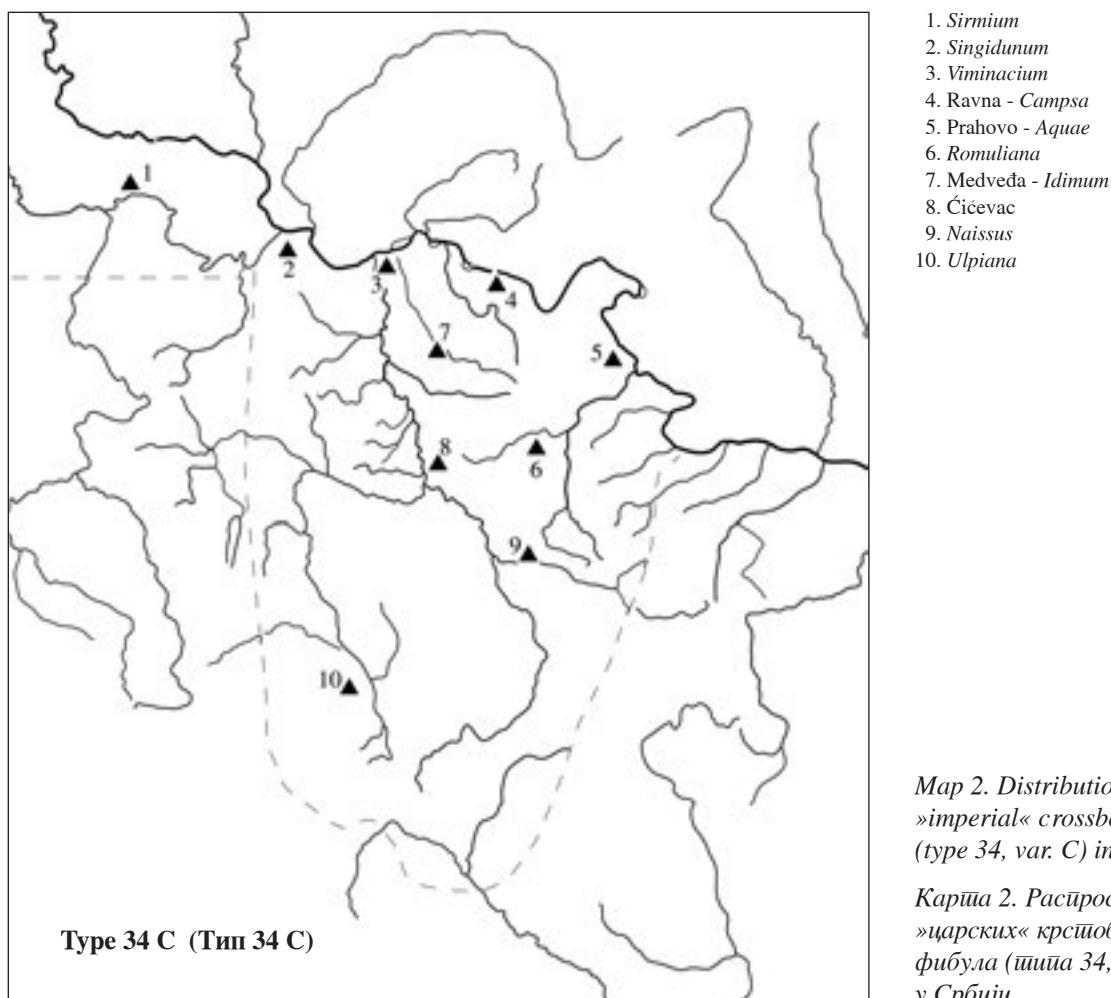
section, decorated along the sides by incisions (Pl. II, 1–7), and a long foot, either trapezoid or rectangular adorned with facets and impressed »eyelets« (Figs. 16–25, Pl. I, 4–8).

Motifs of impressed »eyelets« can be symmetrically distributed along the edge of the foot (Figs. 22–23, Pl. I, 4–5, Pl. II, 11–13) or grouped in pairs at the beginning and the end (Figs. 16–21, Pl. I, 6–8, Pl. II, 8–10). Analysis of different decorative patterns of »eyelets« on feet of this variation of fibulae has not shown any chronological differentiation among them (Table 2). However, there is a possibility that different distribution of »eyelets« had a symbolic value, meaning that the decoration on the

¹¹ Petković 2008a, 397, map 16; Popović 2009a.

¹² Petković 2008a, 397, 517, table 10.

¹³ Keller 1971, 37–41, type 3 B and type 4 A, Abb. 11, 6, 9; Pröttel 1988, 357–364, type 3/4 B, Abb. 4a, 3–5; Petković 2008a, 397, type 34 D 2, T. LXII–LXIII, LXIV, 1–2.

Map 2. Distribution of the «imperial» crossbow fibulae (type 34, var. C) in Serbia

Карта 2. Распространеностът на царски кръстобръзгателни фибула (типа 34, вари. С) в Сърбия

foot marked the rank or branch in the military or administrative hierarchy.

Variant D fibulae stand second in prevalence among crossbow fibulae in Serbia and constitute over a quarter of all type 34 finds, i. e. 23.14%. They are distributed over all Roman provinces in Serbia, both in the Danube limes and further inland. According to analysis of grave units containing finds of this variant of fibulae, mostly from the necropolises in Beška, Svištof and Viminacium, use of type 34 can be limited to a two-decade period: from rise to power of Valentinian I and Valens until the big collapse of the Roman army in the battle of Hadrianopolis, i. e. the start of Theodosius' I rule.¹⁴ Analysis of type 34 D fibulae from Roman provinces on the territory of Bulgaria confirmed the same chronological framework.¹⁵ Crossbow fibulae of this variant from Salona have a somewhat broader chronological framework.¹⁶

According to the typological analysis of type 34 variants of fibulae from Romuliana, two groups of such finds can be identified.

1. Variants A and B fibulae dated to the Tetrarchic period and the time of Flavian dynasty of Constantine I, mainly around the second half of the 3rd – the first half of 4th century.¹⁷

2. Variants C 3 and D 2 fibulae dated to the time of Valentinian dynasty until the battle of Hadrianopolis, or

¹⁴ Petković 2008a, 517, table 10, map 16.

¹⁵ Хараламбиева 1990, pp. 86–88, type 3 A, Figs 3, 4–6, T. I, 4–6, T. II, 1–3, 6; Генчева 2004, 64, type 24d, T. XXIII, 1.

¹⁶ Ivčević 2000, 149–158, cat. 32–36, T. VI–VIII – the author dates crossbow fibulae of this type from Salona according to the typologies of E. Keller (see Keller 1971, 34–36, Typ 3, Abb. 11, 6–8) and F. M. Pröttel (see Pröttel 1988, 357–359, Type 3/4 A–B, Abb. 4a): one in a 310–340 period, five artifacts in 340–390 and nine in 340–360 period. It can be concluded that the most type 34 D fibulae originate from the middle of 4th century.

¹⁷ Finds of type 34 A in Serbia are dated to the time of the First Tetrarchy until the end of joint rule of Lucius and Constantine I, from 293 to 324 AD (Petković 2008a, 395, 517, table 10), a type 34 B to the first half of the 4th century (Petković 2008a, 396, 517, table 10).

Dating of archaeological units	type	Cat. No.	material	preservation	dimensions	Archaeological units	Pes.	total	Chronological groups		
End of the 3 rd –beginning of the 4 th century	34 A 1	1	bronze	whole	7 cm	Western gate?	3	5 (18.52%)	1 st group – end of the 3 rd – beginning of the 4 th century		
		4	bronze	whole	5, 7 cm	Magura					
		5	bronze	fragment	4, 3 cm	Magura					
	34 A 2	8	bronze	damaged	4, 7 cm	Eastern gate extra muros	2				
		9	gold, bronze	whole	5, 9	Tomb, extra muros					
	34 B 2	10	bronze	whole	8 cm	Entrance to the tower XIV	1	3 (11.11%)			
		11	bronze	damaged	5 cm	Sector of the «Big Temple»	1				
		12	bronze	whole	7, 5 cm	Sector of the «Big Temple»»	1				
The last quarter of the 4 th century	34 A 1	2	bronze	whole	6, 2 cm	Tower 19, layer E	2	5 (18.52%)	2. group – last quarter of the 4 th – first half of 5 th century		
		3	bronze	damaged	5 cm	Tower 19, layer E					
	34 D 2	22	bronze	damaged	8, 7 cm	Tower 19, layer E	1				
		23	bronze	fragment	5 cm	Tower 19, layer E	1				
	34 D	31	bronze	fragment	2, 4 cm	Tower 19, layer E	1				
	34 C 3 b	13	bronze, silver, iron, gilding, niello	whole	8 cm	Grave 6/06, extra muros	1				
Last quarter of the 4 th –first half of the 5 th century		25	bronze	whole	8, 3 cm	Sector of Thermae, layer E	2	3 (11.11%)	19 (70.37%)		
		28	bronze, iron	whole	8, 3 cm	Sector of Thermae, layer E					
34 D 2	14	bronze	damaged	8 cm	Between tower XIV and the western rampart of the later fortification	6					
	17	bronze	whole	7 cm	Palace I						
	18	bronze	damaged	7, 5 cm	Sector of the «Big Temple»						
	19	bronze	damaged	8 cm	Sector of the «Big Temple»						
	20	bronze	damaged	6, 7 cm	Sector of the eastern gate						
	21	bronze	damaged	6, 5 cm	Sector of the «Small Temple»						
First half of the 5 th century	34 D	29	bronze	damaged	5, 5 cm	Tower 11	1				
	34 D 2	24	bronze	damaged	5, 1 cm	Tower 19, layer C	3	4 (14.81%)			
		26	bronze	damaged	4 cm	Sector of Thermae, layer D					
		27	bronze	whole	8, 5 cm	Sector of Thermae, layer D					
	34 D	30	bronze	fragment	4, 8 cm	Tower 19, layer C	1				
total							26 (100%)				

Table 1. Chronological table of the types of crossbow fibulae from Gamzigrad (*Romuliana*) accordint to dated archaeological units

Табела 1. Хронолошка табела шипова крстобразних фибула са Гамзиграда (*Romuliana*) према датованим археолошким целинама

the beginning of the reign of Theodosius I, mainly during the last third of the 4th century.¹⁸

1.2. STRATIGRAPHICAL-CHRONOLOGICAL ANALYSIS

Based on the stratigraphy of cultural layers on Gamzigrad and conditions of finds, i. e. archaeological units, the both typological groups of crossbow fibulae from Romuliana have been analyzed (Table 1).

Among the total number of crossbow fibulae (31) only four specimens have not been found in a definite archaeological unit. Those are two type 34 A 1 fibulae, accidental finds from an *extra muros* area of Galerius' fortified palace (cat. 6–7), and two type 34 D 2 fibulae, discovered during initial excavation campaigns in Gamzigrad (cat. 15–16). The rest of twenty-seven fibulae mostly come from systematic archaeological excavations in the fortified imperial palace. Several were found during research of a sacral-memorial complex on Magura (two specimens, cat. 4–5) and trench excavations outside the fort's walls (three specimens, cat. 8–9, 13).

Dating of archaeological units was given in accordance with currently accepted cultural stratigraphy of the archaeological site of Gamzigrad.¹⁹ Archeological units, explored before the 2002 excavations, were incorporated into the existing stratigraphy of cultural layers, based on documented data from archaeological excavations on this site.²⁰ Particularly relevant are the grave finds of two type 34 fibulae, which come from the Late Roman necropolis of Romuliana, explored between 2005 and 2006, south of the fortified palace, because the grave units (the tomb was explored in 2005 and the grave 6/06 in 2006) contained other finds, including money.

The type 34 C 3 specimen decorated with »imperial portraits«, found in grave 6/06,²¹ belongs to the second typological group of crossbow fibulae from Gamzigrad (cat. No. 13, Figs. 12–15, Pl. I, 3).²² A rectangular pit-grave had been dug along the outer side of foundation of the southern rampart of Galerius' palace, in the area between polygonal towers 13 and 15. The grave is oriented in the west to east direction, and its left (northern) longitudinal line is a part of the foundation of the southern rampart. Even though stratigraphical situation of this area is not quite clear,²³ it is certain that the layer from which the grave had been dug was above the foundation zone of the southern rampart, i.e. that the later fortification of Romuliana had already existed at the time of the burial.

An adult man had been buried in an extended position, lying on his back, with arms bent at the elbows and

crossed over the stomach.²⁴ There was a military belt (*cingulum militae*) with a bronze buckle laid by the side of his lower left leg, together with a bag made of organic material, either leather or cloth (decomposed), containing his personal belongings which survived: iron metal, flint and seven bronze coins. One coin belonged to the mintage of Emperor Constans between 340 and 350 AD, whereas the other six were minted during the reign of Emperor Valens, from 357 to 378.²⁵

Analysis of grave finds laid next to the lower left leg of the deceased indicates that the grave should be dated to the last quarter of the 4th century:

The bronze buckle of the military belt had a rectangular plating decorated by faceting, and a spike with the end shaped as a snake's head, which exceeds its frame. The rectangular frame of the buckle, decorated with incised grooves along its edges and notches on the rims, was fastened on the strap by three rivets. This type of buckle is dated to the last quarter of the 4th or the first half of the 5th century.²⁶

¹⁸ Petković 2008a, 397, table 10. Even though type 34 C fibulae cover a wider chronological span, sub-variant 3, which the specimen from Gamzigrad falls under, whose foot-edges are decorated with a line of peltae, is dated to the Valentinian period.

¹⁹ See fn. 3. However, it should be taken into account that not all movable finds from years of systematic research have been processed, most importantly, numerous ceramic materials. Publication of a full archaeological database from Gamzigrad should complete, or perhaps, change the present cultural stratigraphy of this multi-layered site.

²⁰ Documentation of the Archaeological Institute in Belgrade, Documentation of the National Museum in Zajecar.

²¹ Petković 2009, 266–267, Fig. 41–47; Živić 2009, 284–285, Cat. 50, Pl. X.

²² See fn. 18.

²³ In 1996, layers of rubble waste from the outside area of southern rampart were removed to the assumed level from the period of Galerius' palace by construction machines. On that occasion solid layer of crumbed waste, made of stone, tegulae fragments and pestled limestone plaster, was formed against the rampart by bulldozers. This 20 cm thick coating forms a recent layer, which closes the pit of grave 6/06. That recent layer was, inaccurately, associated by dr. Gerda von Bülow with the level of construction of southern rampart and digging of a »fortification trench« along its side, and it was concluded that the burial in grave 6/06 is *terminus post quem* for the construction of later fortification of Romuliana (v. Bülow, Schüler 2009, 236).

²⁴ I am grateful to my colleague Dr. Nataša Miladinović-Radmilović for preliminary anamnesis of the deceased.

²⁵ Vasić 2009, 313.

²⁶ Sommer 1984, 23, Taf. 61, Anm. 55; Gomolka-Fuchs 1982, 174, cat. 230; Gomolka-Fuchs 1991, 187, cat. 773; Gomolka-Fuchs 1995, 85, Taf. 1, 16–17; Uenze 1992, 175, Taf. 9, 24; Tejral 1997, 323, Abb. 1, 1, 8.

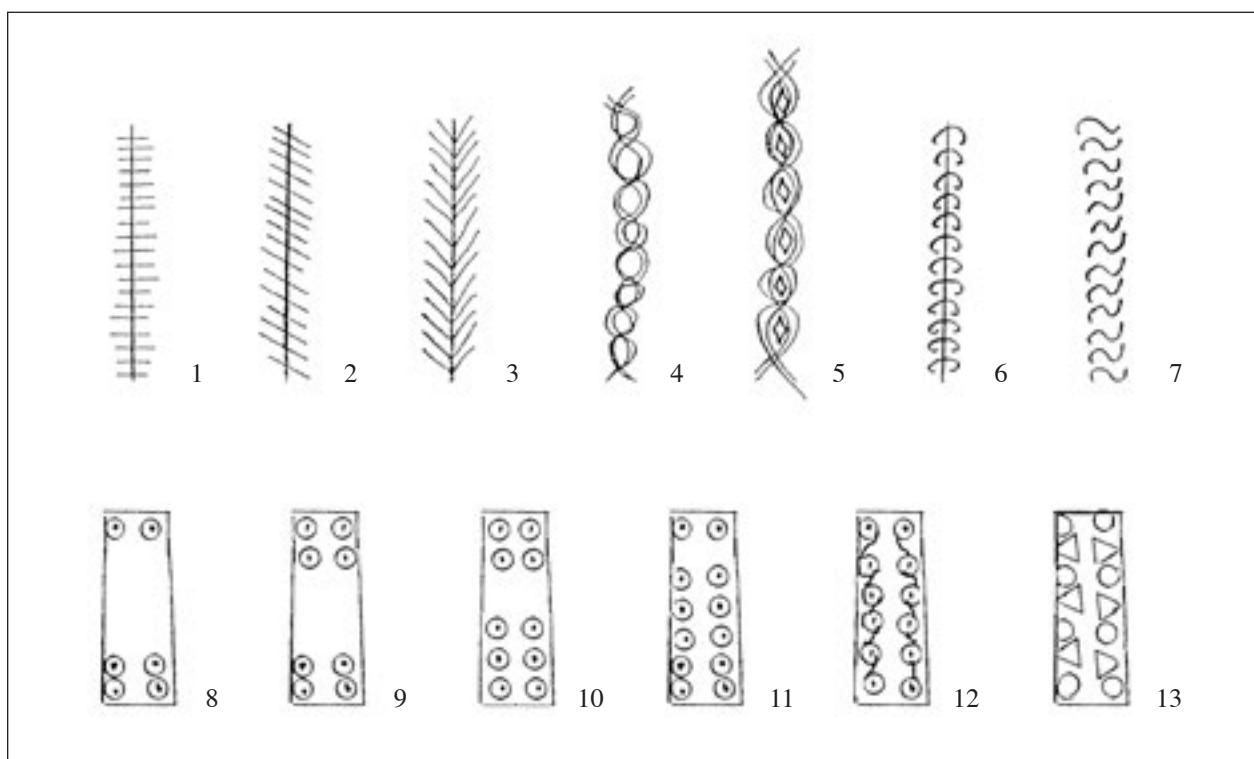

Plate II – Ornamental motives on fibulae of type 34 D 2 from Gamzigrad (Romuliana):

- 1) motive 1 on the bow; 2) motive 2 on the bow; 3) motive 3 on the bow; 4) motive 4a on the bow;
 5) motive 4b on the bow; 6) motive 5 on the bow; 7) motive 6 on the bow; 8) motive 1 on the foot; 9) motive 2 on the foot;
 10) motive 3 on the foot; 11) motive 4a on the foot; 12) motive 4b on the foot; 13) motive 5 on the foot

Табла II – Украсни мотиви на фибулата 34 D 2 са Гамзиграда (Romuliana):

- 1) мотив 1 на луку; 2) мотив 2 на луку; 3) мотив 3 на луку; 4) мотив 4а на луку;
 5) мотив 4b на луку; 6) мотив 5 на луку; 7) мотив 6 на луку; 8) мотив 1 на стопи; 9) мотив 2 на стопи;
 10) мотив 3 на стопи; 11) мотив 4а на стопи; 12) мотив 4b на стопи; 13) мотив 5 на стопи

The rectangular iron metal was not sufficiently preserved for its type to be precisely established, but together with the flint pointed to the »barbarian« East-German population, whose presence in Dacia Ripensis should not have been expected before the end of the 4th century.²⁷

The numismatic finds suggest the year 367 as *terminus ante quem non* for the burial in grave 6/06. However, the money was not laid in the grave as a tribute; it was the property of the deceased, which he had carried along in the bag on his belt. Therefore, the last year of mintage is the most probable approximate time of death.²⁸

A crossbow fibula was found on the right shoulder of the deceased, foot pointing upwards, in a position used for fastening a military cloak (*paludamentum*), made of white woolen cloth, judging by the threads preserved on the inner side of the bow and on the corroded iron pin of this brooch. A long rectangular foot was dec-

orated along its rims by an incised string of three pairs of peltae and volutes, on the beginning and the end, and along the middle by an inlaid strip of tin silver with a decoration in niello technique. The entire fibula was gilded except for the silver strip on the foot. In the centre of the decoration on this strip there was a square metope with an »imperial portrait« surrounded by a multiple »fir branch« motif. On the beginning and the end of the bow there were incised rectangular metopes with »imperial portraits«, which might have been filled with

²⁷ During the period after the battle of Hadrianopolis 379–381, no later than 383, Theodosius I gave *receptio* to groups of »barbarians«, Goths, Huns, Alans in diocese of Dacia (Burns 1994, 43–72).

²⁸ Burial in the grave 6/06 along the southern rampart can be dated to a period after the battle of Hadrianopolis, in time of conflict with »barbarians« on the territory of *Dacia Ripensis* (see fn. 27).

niello. The iron pin, which was damaged and corroded, had been additionally applied.²⁹

Crossbow fibulae, embellished with portraits were a sign of military and official honor. They were presented personally by the emperor during the state holydays (*dies imperii*) and the ruler's anniversaries (*vota*).³⁰ They were manufactured in imperial workshops, which traveled throughout the empire together with the emperor.³¹

Earlier, the fibulae of this type had been interpreted as means of propaganda for the Flavian dynasty of Constantine I and his heirs.³² Dr. Branka Migotti concluded, in her monography dedicated to these types of finds, that after considering all known theories of portrait interpreting on type 34 C fibulae, it was impossible to give their definite interpretation.³³ In a new study of these fibulae, after analyzing their ornaments, Dr. Ivana Popović asserts that medallions with portraits (*imagines clipeatae*) represent one of the favorite motifs of the Late Roman style, witnessed in mosaics, frescos, silverware and glassware, luxurious belt sets, and objects made of ivory. According to the author, the portraits represent allegories and lesser deities.³⁴ However, it is unlikely that the portraits on the official fibulae, manufactured at imperial workshops, had a simple decorative character; especially if other decorative motifs, connected with the cult of Dionysus (fir branch, vine, ivy leaf), or early Christian symbols (cross and Christogram) are taken into account. I assume that ornaments on type 34 C 3 fibulae carried an explicit ideological and political message of their time, the meaning of which eludes us over a distance of millennium and a half.

A specimen from the village of Kolarci in Bulgaria is interesting in terms of portrait interpretation. On the end of a foot, whose edges have been lined with peltae, or more precisely on the pin holder of trapezoidal cross-section, there was only one engraved portrait.³⁵ A ¾ profile of a man was shown, turned to his left, wearing a pageboy haircut and an military overcoat (*paludamentum*), fastened by a flat, discoid fibula on the right shoulder, framed on both sides by leafy vines. As mentioned before, the decoration in form of incised pairs of peltae on of the foot on this fibula, as well as on the specimen found in Gamzigrad, is no older than the last third of the 4th century.³⁶ It can be concluded that the individual was an emperor considering the circular, plate fibula shown on his right shoulder.³⁷ In that case, »the emperor« shown on the fibula from Kolarci ruled alone. That could have been the depiction of Julian the Apostate (361–36.), from the second half of the 4th century, whereas the Dionysian motif of vine is understandable in the context of pagan restoration attempt during his short rule. An

almost identical portrait was shown in a rectangular metope on the foot of the fibula from Gamzigrad, decorated along its length by a motif of a double »fir branch«. On the beginning and the end of the bow there were two more portraits in rectangular metopes, and there were three visible circular medallions with crossing lines (Christograms?), which further complicate the interpretation by suggesting Christian symbolism.³⁸

Finally, it is possible that portraits on type 34 C 3 fibulae are cult depictions (Dionysus, allegories and/or personification, Christ, the Apostles). Combinations of pagan and Christian iconographic symbols that appear on this type of fibulae are common in the 4th century, during the establishment of Christianity and intensive Christological debates. Equally, medallions and metopes with portraits on these fibulae represent divinized portraits of reigning emperors or deceased rulers of the same dynasty. That is suggested by nimbus on some of the portraits.³⁹ Dionysus shown on the mosaic floor of Triclinium of Palace I of Romuliana, who can probably be identified with a divinized emperor, also has a blue nimbus, as well as analog depictions on third-century mosaics that could have been a model for this motif.⁴⁰ Likewise, Constantine I solidi, minted in 316/317 in Ticinum and Siscia, show an emperor with nimbus as *Sol Invictus*.⁴¹ In any case, a nimbus can be understood as

²⁹ Pins on the crossbow fibulae made of non-ferrous metals, gold, silver or bronze, were often replaced due to bending and breaking caused by tightening of heavy military coats.

³⁰ Laur-Belart 1959, 68; Keller 1971, 44; Јовановић 1976, 48–49; Migotti 2008, 61–67.

³¹ Bacuň 2001a, 195–197; Migotti 2008, 69–71.

³² Laur-Belart 1959, 64 etc.; Иванов 1972, p. 9 etc.; Јовановић 1976, 2 etc.

³³ Migotti 2008, 16–22.

³⁴ Popović 2009a, 108–106.

³⁵ Иванов 1972, 21, Fig. 15 – author regards this portrait as divinized representation of Constantine I.

³⁶ Crossbow fibulae of late type 34 F variant, which can be dated in the end of 4th and the first half of the 5th century, have a foot with this kind of decoration (Petković 2008a, p. 400, T. LXII, 1–2).

³⁷ Janes 1998, 388–391.

³⁸ Dr. Branka Migotti notices strong Christian symbolism in later specimens of fibulae type 34 C (Migotti 2008, 38–39).

³⁹ Portrait of a male in toga (*togatus*) at the beginning of the bow of the fibula from Romuliana has a nimbus, undoubtedly just like the portrait at the end of bow of the fibula from Drnovo (Петру, Петру 1978, Т. IV, 3) as well as the one on the elevated end of the foot of the specimen from the British Museum (Laur-Belart, Abb. 44, 2 a–b; Migotti 2008, T. 4, E 14).

⁴⁰ Jeremić 2006, 52, Abb. 8–9.

⁴¹ Поповић 2010а, 150–151, Fig. 3.

a sign of divinization. Furthermore, the *imitatio deorum* motif is frequent on portraits of Roman emperors shown on objects used as means of political propaganda, such as money and jewelry.⁴²

Judging by the manner of production of fibula from grave 6/06 from Gamzigrad, decorations with multiple, incised peltae on the foot, as well as the style of depicted »imperial portraits«, I assume that it was made during the last third of the 4th century.⁴³ In case the fibula was made in one of the imperial workshops so that it would be presented during a special occasion, and if the portraits represented emperors of the Valentinian dynasty, two possibilities occur: that the depicted emperors were Valentinian I, Valens and Gratian, if the fibula was made in honor of Gratian's ascension to the throne in 367, or that it was Valens, Gratian and Valentinian II shown in the metopes, if the reason was that the latter was promoted to Caesar.

Two typological groups of crossbow fibulae from Romuliana generally fit into two chronological groups of these finds, determined by analysis of archaeological context they were found in (Table 1).⁴⁴

Two chronological groups of type 34 fibulae in Gamzigrad are:

- a group of crossbow fibulae dated between the end of 3rd to the beginning of the 4th century;
- a group of crossbow fibulae dated between the last quarter of the 4th to the first half of the 5th century.

The first chronological group is made from fibulae of the first typological group, discovered in the archaeological units dated between the last decades of the 3rd and the first quarter of the 4th century: types 34 A 1, 34 A 2, 34 B 2 and 34 B 3 (cat. 1, 4–5, 8–12).

The second chronological group contains fibulae of type 34 D 2 (cat. 14–28), i. e. type 34 D (cat. 29–31), dated to the last third of the 4th century, one type 34 C 3 b fibula from a grave dating between the end of 4th to the beginning of the 5th century (cat. 13), and two earlier specimens of type 34 A 1, discovered in Tower 19 (cat. 2–3). It is possible that a certain percentage of earlier types of crossbow fibulae (11.11% in Gamzigrad) were found in later archaeological units, because those objects symbolized status in the public service, army or administration, and they were awarded for certain merits,⁴⁵ so their owners kept and worn them for years. It was common to be buried with them,⁴⁶ as well as showing them on sarcophagi, stelas or frescoes in tombs, wearing a crossbow fibula on the right shoulder (Fig. 26).⁴⁷ Likewise, high-ranking officials and military leaders were shown on artistic depictions wearing crossbow fibulae on the right shoulder, like on Teodosius' obelisk in Constantinople,

or on ivory diptychs, like The Diptych of Stilicho from Monza and diptychs from Louvre and Berlin.⁴⁸

The prevalence of fibulae of second chronological group in relation to dated archaeological units is interesting. In archaeological units dated to the last quarter of the 4th century, five fibulae were discovered (18.52%), three fibulae in units dated between the end of the 5th century and the beginning of the 5th century (11.11%), 7 fibulae from units from between last quarter of the 4th to the first half of the 5th century (25.93%) and four fibulae in units from the first half of the 5th century (18.81%). This ratio points to the fact that the largest number of crossbow fibulae from Romuliana belong to the horizon of settlements which appeared after the abandonment of construction of the imperial palace, in the last third of the 4th century, and that they were equally discovered in units from the last quarter of the 4th and first half of the 5th century. I stress that fibulae of the second chronological group are absent in archaeological units from the end of the 3rd to the beginning of the 4th century (Table 1).

Until today, no crossbow fibulae have been found in archaeological units dating from the 6th and the beginning of the 7th century in Gamzigrad. In addition to that, I emphasize that the Early Byzantine horizon of Romuliana, which spans between the end of the 5th and the end of the 6th/beginning of the 7th century, contains ample archaeological finds, including bronze and iron fibulae.

⁴² Поповић 2001, 377 etc.

⁴³ For the way of manufacturing see: Petković 2008a, 394–395, 511; for decoration on the long foot in form of a line of incised peltae, see: Buora 1997, 249; for stylistic analysis of portraits and »haircut« see: Migotti 2008, 54–56.

⁴⁴ By archaeological context I imply stratigraphy of cultural layers and layers of life, which refers to a location of each fibula, possible closed unit (grave, pit, stove etc.) and analysis of other archaeological finds from that unit. In horizons of Late Roman Romuliana, most of the cultural layers also represent closed units, because they are situated between two undisturbed levels (floors of limestone plaster or firmly packed earth). Besides that, the majority of layers of life perished in fire, so they are sealed with conflagration layer of burned soil, carbonated wood, soot and ash (Петковић 2004, 127–153; Petković 2006, 29–45; Петковић 2008c, 61–63; Петковић 2008d, 64–67).

⁴⁵ Zahbelicky 1980, 1099–1101; Theune-Grosskopf 1995, 84–89; Janes 1998, 387–388.

⁴⁶ Hence the most of known crossbow fibulae from Serbia comes from necropolises (see fn. 2 and 4).

⁴⁷ Zahbelicky 1980, 1101–1103, cat. 1, cat. 4, cat. 5; Theune-Grosskopf 1995, 83–87; Abb. 55, Abb. 59; Ivčić 2001, 165, Fig. 1; Јовановић 2007, 112–113, Figs. 15, 6; Pop-Lazić, 166–167, Fig. 7.

⁴⁸ Zahbelicky 1980, 101, 103–104, cat. 1, cat. 7–8; Pröttel 1988, 369, Abb. 9, 1; Theune-Grosskopf 1995, 91, Abb. 57, Abb. 60, Abb. 64–65.

2. CONCLUSION: FUNCTION, PRODUCTION AND WORKSHOPS

The collection of crossbow fibulae from Romuliana facilitates the functional determination of these kinds of finds. Due to uniqueness of the multi layer settlement on Gamzigrad it was possible to follow the development of this type of fibulae.

The earliest specimen belongs to the early 34 A 1 variant, which developed from hinge T-fibulae. They were discovered in appropriate archaeological units of the Tetrarchic period: in the area of a consecrative-memorial complex on Magura (cat. 4–5), in a tomb explored in 2005 south of the fortified palace (cat. 9) as well as in the earliest layers at the location of eastern and western gate of the later fortification (cat. 1 and 8).

The fibulae from Magura and the golden specimen from the tomb are of special importance, because they were discovered together with money and other artifacts, precisely dated between the end of the 3rd and the beginning of the 4th century.⁴⁹ Since no type 34 fibulae had been found in archaeological units of the horizon of the earlier Roman settlement, which had existed before construction of the imperial palace in the 3rd century,⁵⁰ I assume that the beginning of their use can be dated to the transition from the 3rd to the 4th century. Historically speaking, it is a time of the First Tetrarchy (293–305), when administrative and military reforms took place besides other Diocletian's reforms of the Roman Empire. The collection of crossbow fibulae from Romuliana clearly indicates the connection with the reforms mentioned previously. This type of fibulae had been carried by the members of imperial administration and military as a sign of rank and status.⁵¹ Golden and silver specimens of crossbow fibulae, characteristic for the period of the First Tetrarchy, had been presented by the emperor personally, and had been a sign of high-ranking in military and administrative hierarchy.⁵² At this time the emperors also wear crossbow fibulae as a sign of rank, as can be seen on the depiction of Galerius on a relief on a triumphal arch in Salonika, and some sculptural depictions of Tetrarchs.⁵³

In archaeological units dated to the beginning of the 4th century, which originate from the time of construction of the imperial palace,⁵⁴ three bronze type 34 B fibulae, characteristic for the first half of the 4th century (cat. 10–12) were found. This type of crossbow fibulae had been manufactured during the reign of Constantine I and his dynasty.⁵⁵ Specimens from Gamzigrad show that their production could have begun during the first decade of the 4th century, at the time of the Second Tetrarchy

and civil wars between Constantine and Maxentius. A find which speaks in favor of this theory comes from a burial in a tomb in Generala Ždanova street No. 11 in Belgrade (*Singidunum*). An adult man was buried with a type 34 B 1 fibula, together with Maximianus Herculius' and Galerius' money from 295–296, and six Diocletian's coins minted between 295–298.⁵⁶

Even though type 34 B fibulae from Romuliana are of modest design, similar crossbow fibulae of luxurious design appear in Serbia, gilded, silver or decorated with niello, especially a sub-variant with an ornament on the foot which consists of two or three pairs of punched peltae (Type 34 B 3). Luxurious specimens of type 34 B were mostly found in provinces of *Pannonia II* and *Moesia I* in *Dardania*, one gilded fibula, which originated from Naissus, and a silver one from a burial of Late Roman necropolis on the site of Zaskok near Uroševac (Map 1).⁵⁷ They could have been produced at the imperial workshop in Trier, considering that this type of luxurious fibulae had been the means of Constantine's political propaganda since 306 when he was declared emperor.⁵⁸ In that case, the number of them found in *Pannonia Secunda* and *Moesia Prima* could testify about Constantine's territorial ambitions towards *Illyricum*, until the decisive victory over Licinius at *Cibalae* in 316. At the same time, early type 34 A–B of crossbow fibulae, as well as other artifacts from precious metal had

⁴⁹ Petković 2009, 253–261, Figs. 8–9, 12; Vasić 2009, 309; Поповић 2009b; Борић-Брешковић 2009; Поповић 2010b, 156–158, Fig. 131.

⁵⁰ Петковић 2010а.

⁵¹ Theune-Grosskopf 1995, 84–89; Janes 1998, 388–390.

⁵² Diaconescu 1999, 205–217, Abb. 1, 1–2, Abb. 2, 1, Abb. 4, 3, etc.

⁵³ Theune-Grosskopf 1995, 86, Abb. 58; Томовић 1997, 420–421, Figs. 1–2, 5–6.

⁵⁴ The later fortification of Romuliana, or representative ramparts and towers of Galerius' palace, were erected at the beginning of the 4th century, but they were not finished (Петковић 2004, 138–140, Fig. 8, T. IX, 1–2; Petković 2006, 32, 40, Fig. 4). Construction of the imperial palace was abandoned no later than 316, when Constantine I won the battle over Licinius on the *Cibalae* and overtook his territory in the western *Illyricum* (Vasić 2008, 12–13).

⁵⁵ Petković 2008a, 396, 517, table 10.

⁵⁶ Simić 1997, 36, T. II, G. 32, 1.

⁵⁷ Petković 2008a, 396–397, cat. 1409–1410, 1412–1415, T. LVII, 1–2, T. LVIII, 1–2.

⁵⁸ This type of luxurious fibulae, decorated with pairs of peltae on the foot, were dated between 308/9 and 321/2 by Dr. Miloje Vasić (Васић 2001a, 180–191). The same author thinks that this type of fibulae of luxurious design, with inscriptions dedicated to Maximian Hercules and Constantine I, was manufactured in short period between years 306 and 316 (Васић 2001b, 93–105).

cat. No.	Decorative motif on the bow of fibula	Decorative motif on the foot of fibula	Archaeological unit	dating
22	-	4 a	Tower 19, segment III, layer E	Last quarter of the 4 th century
23	-	2	Tower 19, segment III, layer E	
14	3	1	Between tower XIV and the western rampart of the later fortification	Last quarter of the 4 th – first half of the 5 th century
17	3	1	sektor palate I.	
18	4 a	3	Sector of the «Big Temple»	
19	1	2	Sector of the «Big Temple»	
20	1	5	Sector of the eastern gate	
21	1	4 a	Sector of the «Small Temple»	
24	5	4 b	Tower 19, segment II, layer c	
25	1	3	Sector of Thermae, layer E	End of the 4 th – beginning of the 5 th century
28	6	3	Sector of Thermae, layer E	
27	4 b	3	Sector of Thermae, layer D, house 1/07	First half of the 5 th century
15	2	1	No data on archaeological unit	No data on dating
16	2	3		

**Decorative motifs on bows
of type 34 D crossbow fibulae:**

1. Longitudinal groove with transverse notches (T. II, 1)
2. Longitudinal groove with diagonal notches (T. II, 2)
3. »Fir branch« (T. II, 3)
- 4a. Braid (T. II, 4)
- 4b. Braid with a longitudinal line of impressed rhombs (T. II, 5)
5. Longitudinal groove with a line of impressed peltae (T. II, 6)
6. Longitudinal line of lying S spirals (T. II, 7)

**Decorative motifs on feet
of type 34 D crossbow fibulae:**

1. At the beginning of the foot 1, – at the end 2 pairs of »eyelets« (T. II, 8)
2. At the beginning and the end 2 pairs of »eyelets« (T. II, 9)
3. At the beginning the foot 2 – at the end 3 pairs of »eyelets« (T. II, 10)
- 4a. Along each rim of the foot a line of »eyelets« (T. II, 11)
- 4b. Along each rim of the foot a line of »eyelets« connected by a tangent into a flowing spiral (T. II, 12)
5. Along each rim of the foot a line of alternately impressed circles and triangles (T. II, 13)

Table 2. Table of the ornamental motives of crossbow fibulae of type 34 D 2 from Gamzigrad (*Romuliana*)

Табела 2. Табела накрасних мотива крстобобразних фибула тип II 34 D 2 са Гамзиграда (*Romuliana*)

been produced in workshops in *Sirmium* and *Naissus*, for the sake of Licinius' propaganda.⁵⁹

Based on all cited examples, I assume that type 34 A and 34 B fibulae had been worn by members of the imperial army and administration, according to clearly established rules that resulted from Diocletian's reforms.

On the other hand, that is not the case for the most numerous group of crossbow fibulae from Gamzigrad, type 34 D 2. The archaeological context, a broad chronological span, ranging from the end of the 4th until the end of the 5th century, of units where different decorative motifs were discovered, do not suggest a clearly defined official character of these fibulae. The attempt of classification and analysis of decorations incised on the bow or foot of type 34 D 2 specimens from Romuliana, do not lead to specific conclusions about their function (Pl. II, Table 2). They had been worn probably by members of military units stationed at the fortification of Romuliana. I assume that those were smaller squads of light cavalry auxiliary units.⁶⁰ A question remains whether these fibulae were a mark of army rank, or an army branch, or were they awarded for special merits. The already mentioned, luxurious type 34 C 3 fibula from grave 6/06 represents an antithesis to numerous specimens of type 34 D 2. Crafted at an imperial workshop in the last third of the 4th century, and presented on a special occasion, it definitely testifies to a promotion of a person it had been given to. In that sense, this fibula represents the *ornatus*, but from the moment of donation it also marks a high status of its owner (*ornamentum dignitatis*). The owner of this fibula, symbolically buried along the foundation of the southern rampart of Romuliana, was a high-ranking official of the Roman Army, or perhaps a commander of the squad stationed in Gamzigrad.

Workshops in which crossbow fibulae from Romuliana were crafted can be identified according to their official character. Luxurious specimens (cat. 9 and 13) were manufactured at imperial workshops, most likely in *Naissus* or *Sirmium*.⁶¹ Early type 34 A and 34 B fibulae are also presumed to have been produced in imperial workshops, which were state controlled production facilities, like weapons production factories, *fabricae*. Except in *Horreum Margi*,⁶² such workshops had to have existed in cities near legionary camps, Singidunum and Viminacium.

Comparison of finds of the first and second chronological group of crossbow fibulae from Romuliana leads to the conclusion that their function evolved from a role of strictly established marks of rank in the army and administration, to decorations awarded on different occasions

for contributions to the imperial service. In those terms, it is interesting to consider the possibility of forging type 34 D crossbow fibulae, suggested by the poor production of some specimens from Romuliana (Figs. 18–20, Figs. 23–24),⁶³ as well as exuberant decorations on others, which is a sign of »barbarian taste« (Fig. 20, Fig. 24, T. I, 7–8, PL. II, 4–6, 12).⁶⁴ This begs the thought that type 34 D 2 crossbow fibulae were manufactured at local workshops, perhaps within a local army unit, exclusively for its needs. It explains the poor design quality of some artifacts, or too many decorations on others, with use of a large number of techniques and motifs (incising, punching, impressing). Namely, the craftsman was a member of a local army unit, probably of »barbarian« origin, with a limited skill and knowledge of metallurgy. However, the meaning of crossbow fibulae remains the same from the end of the 3rd to the middle of the 5th century: they are symbols of engagement in state, i.e. imperial service. The person carrying a crossbow fibula works in service and under the patronage of the Roman Empire and the emperor himself, regardless of whether they are a member of administration, the army, or a group of »barbarians« bound to the Empire by a contract. (*reception, foedus*).⁶⁵

The lack of type 34 fibulae in the sixth-century Romuliana contradicts the opinion that crossbow fibulae had been worn by members of the army, and administrative elite of Justinian's era.⁶⁶ This view is based on artistic depictions of Emperor Justinian I and Empress Theodora with their escort, on mosaics in the San Vitale basilica in Ravenna, in which dignitaries wear robes (*chlamys*) fastened on the right shoulder by this type of

⁵⁹ Мирковић 1989; Popović 1997; Popović 2002; Popović 2004, 232–235.

⁶⁰ Petković 1999, 227–228; Petković 2008b, 361–363; Петковић 2010b, 195, Fig. 168.

⁶¹ About the official character of workshops for manufacturing items from precious metals see: Popović 1997; Popović 2002; Popović 2008.

⁶² Weapon workshop in *Horreum Margi*, present-day Čuprija, was listed in document *Notitia dignitatum* (*Not. dign.*, or. XI, 39.)

⁶³ It appears as if some fibulae were cast in molds, made by according to the »original« such as cat. nos. 16–18, 24–25, 27–28.

⁶⁴ Bows of some fibulae were extensively decorated by combinations of different geometrical motifs: grooves with transverse and slanting notches, wave patterns, braids, spirals, circles, »eyelets«, rhombs. This crowded decoration fills the entire visible surface of the bow (*horror vacui*) and has the same attributes of the rustic, »barbarian« style, most likely transferred from textile.

⁶⁵ About luxurious specimens of early crossbow fibulae, as a status symbols of members of local elite outside the territory of Roman empire see: Werner 1989; Diaconescu 1999, 203–217.

fibulae. On the mosaic of the basilica of San Apollinare Nuovo in Ravenna from the first quarter of the 6th century, in the scene of Trial of Christ, Pilate was depicted with an army cloak fastened by a crossbow fibula on the right shoulder.⁶⁷ Crossbow fibula also appears on the depiction of St. Theodore on a mosaic in the church of St. Cosmas and Damian in Rome, which dates to the first half of the 6th century.⁶⁸ Likewise, on a fresco in the catacombs of San Gennaro in Naples, dated according to stylistic characteristics to the beginning of the 6th century, an individual by the name of *Theotecnus* is shown with a type 34 fibula on his right shoulder.⁶⁹

Later depictions of crossbow fibulae from the 7th century are also well known. On the Mother of God icon from the Monastery of St. Catherine on the Sinai, dated between the end of the 6th and the beginning of the 7th century, St. Theodore and St. George are shown in *chlamys* with crossbow fibulae on the right shoulders.⁷⁰ In one 6th–7th century Sinai icon, kept in the Kiev Lavra, Sts. Sergius and Bacchus are shown with robes fastened on the right shoulder with rudimentary crossbow fibulae, reduced to three »bulbs«.⁷¹ At the 7th century basilica of St. Dimitrius in Salonika, this saint was depicted as a »holly warrior«, with a cloak fastened on the right shoulder with a crossbow fibula.⁷²

I regard the artistic representation of crossbow fibulae on Early Byzantine monuments of the 6th and 7th centuries as a mere traditional depiction of clothing of emperors, court and army dignitaries, as well as Christian saints during the Late Roman period, in the 4th and the 5th century. This traditionalism in the Late Roman art had been canonized in Early Byzantine period, in the 6th and 7th centuries. Besides that, the above mentioned artistic testimonies display massive gold plated fibulae with a long foot, decorated with incised pairs of peltae, known as fibulae type Keller/Pröttel 6,⁷³ or luxurious golden crossbow fibulae with a long foot ornamented by Christian symbols in *opus interrasile* technique, type Pröttel 7.⁷⁴ Both types are dated to the 5th century and rarely appeared on the territory of the Eastern Roman Empire.⁷⁵

Five fibulae type Keller/Pröttel 6 are known to have been found on the territory of Serbia (Petković type 34 F), in three sites; one in *Singidunum*, three from *Viminacium* and one from the fortification Ravna (*Campsa*) on the Danube.⁷⁶ Two of them are particularly important for the chronology of this type in Serbia. They come from graves G–851 and G–1033 from the Viminacium necropolis of Pecine.⁷⁷ In the first grave (G–851), which contained dislocated bones of two deceased,⁷⁸ besides a type 34 F fibula, a bronze military belt buckle was discovered,

with a rectangular plating and a B-shaped frame with a spike that exceeds it, and money from the Constantine I, Constantine II and Constancius II period, minted between 335/6 and 361.⁷⁹ In the other grave (G–1033) a type 34 F crossbow fibula was found on the right shoulder of a (male ?) deceased; parts of a silver military belt were found near the pelvis, with a buckle of the same type as in the previous grave, rectangular plating and a glass cup placed above the head as a tribute.⁸⁰ A bow and foot of this fibula are decorated longitudinally with a »fir branch« motif, and circles with crosses inscribed, whereas at the end of the foot, or more exactly on the trapezoid pin holder, there was a ¾ male portrait, facing to his right, incised in the circular medallion.⁸¹ Even though it belongs to the 5th century variant, the fibula from grave G–1033 resembles the find from the Bulgarian village of Kolarci in regards of decoration, it can be concluded that it is an early specimen of type 34 F.⁸² According to the analyses of money and parts of belt sets,⁸³ burials in graves G–851 and G–1033 can be dated to the last third of the 4th – first half of the 5th century.⁸⁴ Therefore, I assume that crossbow fibulae in Roman provinces in present-day Serbia had been in use until no later than mid-5th century, i.e. until the fall of the Danube limes between 441 and 443.

⁶⁶ Zahbelicky 1980, 1107–1108.

⁶⁷ Zahbelicky 1980, 1105, cat. 11.

⁶⁸ Zahbelicky 1980, 1105–1106, cat. 13; Theune-Grosskopf 1995, 93, Abb. 66, 102, Abb. 74.

⁶⁹ Zahbelicky 1980, 1108, cat. 10; Pröttel 1988, 370, Abb. 9.

⁷⁰ Theune-Grosskopf 1995, 105, Abb. 76.

⁷¹ Zahbelicky 1980, 1106, Kat. 16; Theune-Grosskopf 1995, 105.

⁷² Zahbelicky 1980, 1106, Kat. 15.

⁷³ Keller 1971, 52, Abb. 11, 13; Pröttel 1988, 369–371, Abb. 8, 2–4.

⁷⁴ Pröttel 1988, 370, Anm. 166, Abb. 8, 6; Theune-Grosskopf 1995, 95–101, Abb. 69, Abb. 75.

⁷⁵ Pröttel 1988, 370–371, Abb. 11; Buora 1997, 354–368.

⁷⁶ Bojović 1983, kat. 453, T. LV, 453; Petković 2008, 399, T. LXXI, 1–2.

⁷⁷ Petković 2008a, 465, kat. 1676–1677, T. LXXI, 1–2; Спасић-Бурић 2008, 419–423, Сл. 8–9, Т. I, 5–6.

⁷⁸ Спасић-Бурић 2008, 422.

⁷⁹ I am grateful to dr. Mirjana Arsenijevic, who processed the numismatic material from the necropolises of Viminacium when she was working in the Archaeological institute in Belgrade.

⁸⁰ Спасић-Бурић 2008, 419–421.

⁸¹ Спасић-Бурић 2008, Сл. 8. 1.

⁸² See fns. 35 and 36.

⁸³ Спасић-Бурић 2008, Сл. 8. 2, Сл. 9. 2.

⁸⁴ Tejral 1997, 323–328, Abb. 1.2, 6, 11, 7, Abb. 2.3–5, 10–11.

The question arises as to whether some other types had overtaken the official role, or the function of crossbow fibulae, after the restoration of the Danube limes and border provinces in Lower Danube in the 5th century (*Moesia I, Dacia Ripensis, Moesia II*). For now, without the typological, chronological and functional analysis of Early Byzantine crossbow fibulae from the region mentioned above, it is impossible to give an answer to this question, despite the indications that that some types with an incised cross, Christian inscriptions and schematic portraits of emperors and saints, could have marked the status in the clerical hierarchy or the Roman army.⁸⁵ I observe that the Early Byzantine fibulae decorated in such a way have been found in horizon of life from the 6th – the beginning of the 7th century in Romuliana.

3. CATALOGUE

3.1 Type 34, variant A

1. The western gate (?). National Museum in Zaječar, inv. G/272. Type 34 A 1. Bronze. Dim: 7 cm. Pin is missing. Fluted bar. Pine-shaped knobs on an annular base. Bow of trapezoidal cross section. Faceted, rectangular foot narrows at the end. Published: Јанковић 1983 a, cat. 84. DD: the last quarter of the 4th century. (Fig. 1)

Fig. 1. Cat. 1, type 34 A 1

Сл. 1. Кат. 1, тип 34 А 1

2. Tower 19, segment II, layer E. National Museum in Zaječar, C 672/02. Type 34 A 1. Bronze. Dim: 6.2 cm. Whole. Fluted bar, pine-shaped knobs. Bow of trapezoidal cross-section longitudinally decorated with a groove with transverse notches. A rectangular foot narrows at the end, faceted. Published: Petković 2006, p. 35, Pl. III, 2. DD: last quarter of 4th century. (Fig. 2)

Fig. 2. Cat. 2, type 34 A 1

Сл. 2. Кат. 2, тип 34 А 1

3. Tower 19, segment II, layer E. National Museum in Zaječar, C 733/02. Type 34 A 1. Bronze. Dim: 5 cm. Pin is missing, and the foot is damaged. Fluted bar. Fluted pine shaped knobs on a double annular shaped base. Bow of trapezoidal cross-section longitudinally decorated with an incised wave pattern. A rectangular foot narrows at the end, faceted. Unpublished. DD: last quarter of 4th century. (Fig. 3)

Fig. 3. Cat. 3, type 34 A 1

Сл. 3. Кат. 3, тип 34 А 1

4. Magura. National Museum in Zaječar, inv. G/1575. Type 34 A 1. Bronze. Dim: 5.7 cm. Whole. Fluted bar. Pine-shaped knobs on a double annular base. Bow of trapezoidal cross-section. Short, rectangular foot narrows at the end, faceted. Published: Živić 2003, cat. 413. DD: the end of 3rd and the beginning of the 4th century. (Fig. 4, T. I, 1)

⁸⁵ Haralambieva 1998, 368–370, Abb. 1–5; Јовановић 2007, 68–70, Сл. 7.4.

Fig. 4. Cat. 4, type 34 A 1

Сл. 4. Кат. 4, тип 34 А 1

Fig. 6. Cat. 7, type 34 A 1

Сл. 6. Кат. 7, тип 34 А 1

5. Magura. National Museum in Zaječar, inv. G/1654. Type 34 A 1. Bronze. Dim: 4.3 cm. Part of the bow with a foot. Bow of trapezoidal cross-section. Rectangular foot narrows at the end, faceted. Unpublished. DD: End of the 3rd – beginning of the 4th century.

6. *Extra muros*, accidental find (field of Dimitrije Ilić from the village Gamzigrad). National Museum in Zaječar, inv. G/254 Type 34 A 1. Bronze. Dim: 7 cm. Pin missing Fluted bar. Pine-shaped knobs. Bow of trapezoidal cross-section. Rectangular foot narrows at the end, faceted. Unpublished. (Fig. 5)

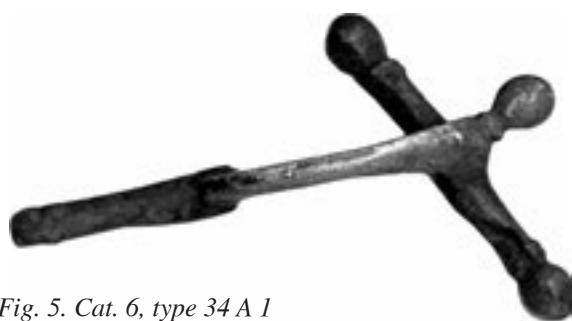

Fig. 5. Cat. 6, type 34 A 1

Сл. 5. Кат. 6, тип 34 А 1

Dim: 4.7 cm. Pin and middle bulb missing. Fluted bar. Spherical knobs on an annular base. Bow of trapezoidal cross-section. Short, rectangular foot narrows at the end, faceted. Unpublished. DD: the end of 3rd and the beginning of the 4th century. (Fig. 7)

Fig. 7. Cat. 8, type 34 A 2

Сл. 7. Кат. 8, тип 34 А 2

7. *Extra muros*, accidental find (Petar Božanović from the village Gamzigrad). National Museum in Zaječar, inv. G/1603. Type 34 A 1. Bronze. Dim: 5 cm. Pin and foot missing. Fluted bar. Pine-shaped knobs on an annular base. Bow of trapezoidal cross-section. Published: Живић 2003. cat. 421. (Fig. 6)

8. *Extra muros*, east of the eastern gate. National Museum in Zaječar, inv. G/1027. Type 34 A 2. Bronze.

9. *Extra muros*, tomb east of fortification. National Museum in Zaječar, C 1137/05. Type 34 A 2. Gold, bronze. Dim: 5.9 cm. Bronze pin missing. Fluted bar. Pine-shaped knobs with a groove in the middle fitted with a ring made of granulated gold wire. Bow of trapezoidal cross-section longitudinally decorated with a strip with transverse notches. There is a groove between the foot and the bow fitted with a ring made of granulated gold wire. Rectangular foot narrows at the end, longitudinally decorated similarly as the bow and faceted at the beginning and the end. DD: the end of 3rd and the beginning of the 4th century. Published: Petković 2009, p. 253, Figs. 8–9; Živić 2009, p. 278, Cat. 4, Pl. IIa. (Fig. 8, T. I, 2)

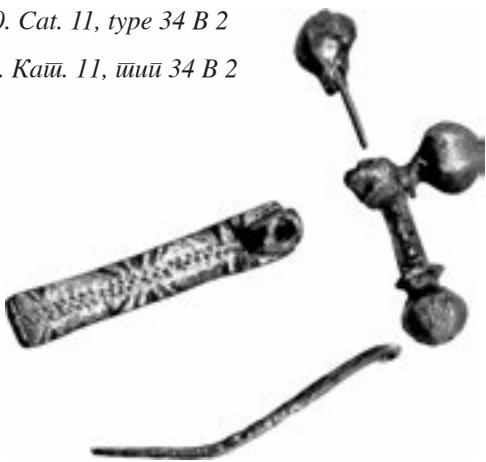

Fig. 8. Cat. 9, type 34 A 2

Сл. 8. Кат. 9, тип 34 А 2

Fig. 10. Cat. 11, type 34 B 2

Сл. 10. Кат. 11, тип 34 В 2

3.2. Type 34, Variant B

10. Entrance to tower XIV. National Museum in Zaječar, inv. G/581. Type 34 B 2. Bronze. Dim: 8 cm. Pin is missing, foot is broken. Large knobs shaped like poppy pods on an annular base. Bow of trapezoidal cross-section. Long rectangular foot faceted and decorated with one or two pairs of circles. Published: Jankovic 1983 a, 114. cat. 83, DD: the beginning of the 4th century (Fig. 9)

Fig. 9. Cat. 10, type 34 B 2

Сл. 9. Кат. 10, тип 34 В 2

11. Sector of »the Big temple«. National Museum in Zaječar, inv. G/689. Type 34 B 2. Bronze. Dim: 5 cm. The head is damaged, and a large portion of the bow is missing. Large fluted bulbs on an annular base. Bow of trapezoidal cross-section. Long rectangular foot narrows at the end, faceted and longitudinally decorated with a strip with reticulated and punched decorations. Unpublished. DD: the beginning of 4th century. (Fig. 10)

12. Sector of »the Big temple«. National Museum in Zaječar, inv. G/599. Type 34 B 3. Bronze. Dim: 7.5 cm. Pin is missing as well as part of the bar with one bulb. Large fluted bulbs on an annular base. Bow of trapezoidal cross-section decorated with transverse incisions. Long rectangular foot faceted and decorated with a pair of peltae at the beginning and the end. The end of foot is curved. Published: Živić 2003, cat. 416. DD: the beginning of the 4th century. (Fig. 11)

Fig. 11. Cat. 12, type 34 B 3

Сл. 11. Кат. 12, тип 34 В 3

3.3. Type 34, Variant C

13. *Extra muros*, grave 6/06. National Museum in Zaječar, C 81 e/06. Type 34 C 3 b. Bronze, gold, silver, iron. Dim: 8 cm. Iron pin and bulbs of tin bronze are damaged. Large, distinct bulbs shaped by hammering from thin tin bronze. Wide, hollow cast, short bow of trapezoidal cross-section, with a massive curved traverse bar. Longitudinally decorated with a strip done in niello technique: alternately placed circles with inscribed crossing lines (christogram?), and rhombs with vines; at the beginning and the end of the bow there are square spaces, metopes with depictions of male busts. At the beginning of the bow, a face in *en face* position was de-

picted, dressed in furnished clothes (a toga?), with a wide hat or a nimbus around their head. A person's $\frac{3}{4}$ profile facing to his left is shown at the end of the bow, wearing pageboy hairstyle and a paludamentum fastened by a circular plate fibula on the right shoulder. A long rectangular foot, with edges cut (hemstitched) with three pairs of carved peltae and volutes (at the beginning and the end), is longitudinally decorated with an inserted tin silver strip, with a double motif of fir branch in niello technique. There is a square metope in the middle of the foot, with a male $\frac{3}{4}$ portrait facing to his left crafted in niello technique. The depiction is the same as the one at the beginning of the bow, only better crafted. Cylindrical pin holder of trapezoidal cross-section is made of tin silver. Published: Petković 2009, 266–267, Figs. 46–47; Živić 2009, 285, Cat. 50e, Pl. X, 50e. DD: the end of 4th – beginning of 5th century. (Fig. 12–15, Pl. I, 3)

Fig. 12. Cat. 13, type 34 C 3 b

Сл. 12. Кат. 13, тип 34 С 3 б

3.4. Variant 34 D

14. Between Tower 14 and western rampart of the younger fortification. National Museum in Zaječar, inv. G/206. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 8 cm. A pin and part of the bar with one bulb is missing. Large, distinct bulbs. Bow of trapezoidal cross-section longitudinally decorated with a »fir branch« motif, and with a pseudo filigree on the border with the foot. A rectangular foot longitudinally decorated with two grooves, faceted on the beginning and the end with one and two pairs of »eyelets«. Unpublished. DD: the last quarter of the 4th – the first half of 5th century. (Fig. 16)

Fig. 16. Cat. 14, type 34 D 2

Сл. 16. Кат. 14, тип 34 D 2

15. National Museum in Zaječar, inv. G/462. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 5 cm. A pin is missing together with a part of the bar with a bulb and the middle bulb, the foot is damaged. Large, distinct bulbs on an annular base. Bow of trapezoidal cross-section longitudinally decorated with

Fig. 13. Cat. 13, the detail of »imperial« portrait on the foot of fibula

Fig. 14 and 15. Cat. 13, the detail of »imperial« portrait on the beginning and on the end of fibula's bow

Сл. 13. Кат. 13, детаљ стопе са »царским« портретом

Сл. 14 и 15. Кат. 13, детаљ »царског« портрета на почетку и на крају лука фибуле

a strip with slanting incisions. Long trapezoidal foot longitudinally decorated similarly as the bow, faceted and embellished at the beginning and the end with one and two (?) pairs of »eyelets«. Unpublished. (Fig. 17)

Fig. 17. Cat. 15, type 34 D 2

Сл. 17. Кат. 15, илуу 34 D 2

16. National Museum in Zaječar, inv. G/480. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 7.8 cm. Head and pin missing. Bow of trapezoidal cross-section longitudinally decorated with a strip with diagonal incisions, and with pseudo filigree on the border with the foot. Long trapezoidal foot longitudinally decorated similarly as the bow, faceted and decorated at the beginning and the end with two and three pairs of »eyelets«. Unpublished (Fig. 18)

Fig. 18. Cat. 16, type 34 D 2

Сл. 18. Кат. 16, илуу 34 D 2

17. Sector of Palace I. National Museum in Zaječar, inv. G/591. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 7.5 cm. A pin is missing. Large, distinct bulbs. Bow of trapezoidal cross-section longitudinally decorated with a »fir branch« motif. Long trapezoidal foot longitudinally decorated with two grooves, faceted and decorated at the beginning and the end with one and two pairs of »eyelets«. Published: Janković 1983 A, p. 114, cat 82. DD the last quarter of 4th – the first half of 5th century. (Fig. 19)

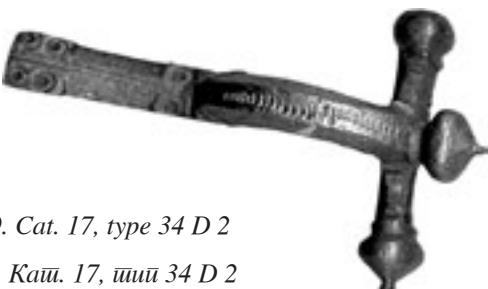

Fig. 19. Cat. 17, type 34 D 2

Сл. 19. Кат. 17, илуу 34 D 2

18. Sector of Palace I. National Museum in Zaječar, inv. G/591. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 7.5 cm. A pin is missing as well as a part of the bar with one bulb and the middle bulb. Large, distinct bulbs on a pseudo filigree base. Bow of trapezoidal cross-section longitudinally decorated with a strip, rimmed by pseudo filigree, with an incised braid, and pseudo filigree on the border with a foot. Long trapezoidal foot longitudinally decorated with a strip with an incised »fir branch« motif. Faceted and decorated on the beginning and the end with two and three pairs of »eyes«. Published: Živić 2003, cat. 425. DD: the last quarter of 4th – the first half of 5th century. (Fig. 20)

Fig. 20. Cat. 18, type 34 D 2

Сл. 20. Кат. 18, илуу 34 D 2

19. Sector of »the Big temple«. National Museum in Zaječar, inv. G/652. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 8 cm. A pin is missing and a middle bulb. Large distinct bulbs. Bow of trapezoidal cross-section longitudinally decorated with a groove with transverse incisions, at the end by pseudo filigree. Long rectangular foot longitudinally decorated with two grooves, at the beginning and the end faceted and decorated with two pairs of circles. Published: Živić 2003, cat. 417. DD: the last quarter of 4th – the first half of 5th century. (Fig. 21)

Fig. 21. Cat. 19, type 34 D 2

Сл. 21. Кат. 19, илуу 34 D 2

20. Sector of eastern gate. National Museum in Zaječar, inv. G/845. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 6.7 cm. Pin and bulbs missing. Bow of trapezoidal cross-section longitudinally decorated with a groove with transverse incisions. Long rectangular foot with rounded end longitudinally decorated in the same way, and along the rims with a line of ten alternating circular and triangular

notches. Unpublished. DD: the last quarter of 4th – the first half of 5th century. (T. I, 4)

21. Sector of »the Small temple«. National Museum in Zaječar, inv. G/1506. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 6.5 cm. Pin and middle bulb missing. Large, distinct bulbs on an annular base. Bow of trapezoidal cross-section longitudinally decorated with three grooves and transverse notches. Long rectangular foot with serrated end longitudinally decorated with a groove, and along its rims with an array of seven »eyelets«. Published: Živić, cat. 419. DD: the last quarter of 4th – the first half of 5th century. (Fig. 22)

Fig. 22. Cat. 21, type 34 D 2

Сл. 22. Кат. 21, тип 34 D 2

22. Tower 19, segment III, layer E. National Museum in Zaječar, inv. G/1756. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 8.7 cm. Pin and bulbs missing. Bow of triangular cross-section. Pseudo filigree on the border with the foot. Rectangular foot longitudinally decorated with a groove, at the beginning and the end faceted and decorated with two pairs of circles. Unpublished. DD: the last quarter of 4th – the first half of 5th century. (T. I, 5)

23. Tower 19, segment I, layer E. National Museum in Zaječar, C87/97. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 5 cm. Foot with a bow fragment. Bow of triangular cross-section. Rectangular foot longitudinally decorated with two grooves, at the beginning and the end faceted and decorated with two pairs of circles. Unpublished. DD: the last quarter of 4th – the first half of 5th century.

24. Tower 19, segment II, layer C. National Museum in Zaječar, C347/02. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 5.1 cm. Pin and middle bulb missing. Large, distinct bulbs. Bow of triangular cross-section longitudinally decorated with a groove and a line of peltae. Long trapezoidal foot longitudinally decorated with two grooves and along the rims with an array of six eyes connected by tangents. Published: Petković 2006, p. 36, PL. III, 6. DD: the last quarter of 4th – the first half of 5th century.

Fig. 23. Cat. 24, type 34 D 2

Сл. 23. Кат. 24, тип 34 D 2

25. Sector of Thermae, layer E. National Museum in Zaječar, C 593/05. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 8.3 cm. Pin is missing. Large, distinct bulbs. Bow of trapezoidal cross-section longitudinally decorated with two punched lines and a groove with transverse lines in the middle. Long trapezoidal foot longitudinally decorated the same way as the bow, faceted at the beginning and the end and ornamented with two and three pairs of »eyelets«. Unpublished. DD: the last quarter of 4th – the first half of 5th century.

Fig. 24. Cat. 25, type 34 D 2

Сл. 24. Кат. 25, тип 34 D 2

26. Sector of Thermae, layer D, house 1/07. National Museum in Zaječar. C 299/07. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 4 cm. Pin and foot are missing. Large, distinct bulbs. Bow of trapezoidal cross-section. Unpublished. DD: the first half of the 5th century.

27. Sector of Thermae, layer D, house 1/07. National Museum in Zaječar. C 357/07. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 8.5 cm. Pin is missing. Large, distinct bulbs. Bow of trapezoidal cross-section longitudinally decorated with an engraved braid with an array of impressed rhombs in the middle. Long trapezoidal foot has two grooves at the middle, and it is faceted at the beginning and the end with two and three pairs of »eyelets«. Unpublished. DD: the first half of the 5th century.

28. Sector of Thermae, layer E. National Museum in Zaječar, C 448/07. Type 34 D 2. Bronze, iron. Dim: 8.3 cm. Iron pin is damaged. Large, distinct bulbs, with base decorated with pseudo filigree. Bow of trapezoidal cross-section, longitudinally decorated with an array of laid S spirals. Long rectangular foot has two grooves along the middle, faceted at the beginning and the end and ornamented with two and three pairs of »eyelets«. Unpublished. DD: the last quarter of 4th – the first half of 5th century

29. National Museum in Zaječar, inv. G/1576, 1995 Type 34 D. Bronze. Dim: 5.5 cm. Middle bulb is missing, foot is broken.⁸⁶ Large, distinct bulbs on an annular base. Bow of trapezoidal cross-section longitudinally decorated with a strip with an engraved »fir branch« motif. Published: Živić 2003, cat. 420. DD: the last quarter of 4th – the first half of 5th century (Fig. 25)

30. Tower 19, segment II, layer C. National Museum in Zaječar, C 147/02. Type 34 D. Dim: 4.8 cm Bronze.

Fig. 25. Cat. 29, type 34 D 2

Сл. 25. Каљ. 29, тип 34 D 2

Fragment of transverse curved bar with two lateral bulbs. Distinct bulbs on an annular base. Unpublished. DD: the last quarter of 4th – the first half of 5th century.

31. Tower 19, segment II, layer E, under the furnace 6. National Museum in Zaječar, C 803/02. Type 34 D 2. Bronze. Dim: 2.4 cm. Fragment of transverse curved bar with one lateral, distinct bulb on a pseudo filigree base. Unpublished. DD: the last quarter of 4th century.

Fig. 26. A part of the funeral monument from the site Tilva roš (Bor, eastern Serbia) with the presentation of deceased persons with crossbow fibulae on their right shoulders, the end of 3rd – beginning of 4th century
(Photo from the documentation of Museum of Mining and Metallurgy in Bor)

Сл. 26. Део надгробног споменика са локалитета Тилва Рош (Бор, источна Србија) на коме су поокојници приказани са крснобразним фибулама на десном рамену, крај III – почетак IV века

⁸⁶ Large portion of the fibula was damaged during conservation, but the drawing in a terrain inventory (C 77/95) shows that the fibula had a long, rectangular, faceted foot with an incised decoration (?).

BIBLIOGRAPHY:

- Bojović 1983** – D. Bojović, *Rimske fibule Singidunuma*, Beograd 1983.
- Борић-Брешковић 2009** – Б. Борић-Брешковић, Нови поглед на нумизматичке налазе са Магуре, *Зборник Народног музеја XIX-I, археологија*, Београд 2009, 343–365.
- Buora 1997** – M. Buora, »Zwiebelkopffibeln« dell tipo Keller 6 da Aquilea, *AV* 48, Ljubljana 1997, 247–260.
- Burns 1994** – Th. S. Burns, *Barbarians within the Gates of Rome, A Study of Roman Military Policy and the Barbarians, ca. 375–425 A.D.*, Bloomington – Indianapolis 1994.
- von Bülow, Schüler 2009** – G. von Bülow, T. Schüler, Geophysical and Archaeological Research at Gamzigrad – Report of the 2004–2007 Campaigns, *Starinar LVII/2007*, Beograd 2009, 231–249.
- Dautova-Ruševljan 2003** – V. Dautova-Ruševljan, *Kasnoantička nekropola kod Sviloša u Sremu*, Novi Sad 2003.
- Diaconescu 1999** – A. Diaconescu, Ornamenta dignitatis: Gradabzeichen und Symbole des sozialen Status bei den lokalen Eliten von Dakien nache dem Aurelianische Rückzug, *Acta MN* 36/I, Cluj – Napoca 1999, 203–243.
- Генчева 2004** – Е. Генчева, *Римски фибули от България от края на I в. пр. н. е. до края на VI в. на н.е.* (E. Genčeva, *Les fibules romaines de Bulgarie de la fin du 1er s. av. J.-C. à la fin du VIe s. ap. J.-C.*), Велико Търново 2004.
- Gomolka-Fuchs 1982** – G. Gomolka-Fuchs, Die Kleinfunde, in: *Iatrus-Krivina II. Ergebnisse der Ausgrabungen 1966–1973*, Berlin 1982, 149–205.
- Gomolka-Fuchs 1991** – G. Gomolka-Fuchs, Die Kleinfunde, in: *Iatrus-Krivina IV. Ergebnisse der Ausgrabungen 1975–1981*, Berlin 1991, 167–205.
- Gomolka-Fuchs 1995** – G. Gomolka-Fuchs, Die Kleinfunde und ihre Aussagen zur Bevölkerung von Iatrus, in: *Iatrus-Krivina V. Studien zur Geschichte des Kastells Iatrus*, Berlin 1995, 81–105.
- Хараламбиева 1990** – А. Хараламбиева, А. Луковични фибули във Варненски музей, *ИНМВ* 26(41), Варна 1990, 29–41.
- Haralambieva 1998** – A. Haralambieva, Darstellungen christlicher Symbole, Inschriften und Heiligen auf Trachtzubehör des 4.–7. Jhs. Aus Heutigem Bulgarien, *Acta XIII Congressus internationalis Archaeologiae Christianae*, vol. III, Split–Vatikan 1998, 367–373.
- Иванов 1972** – Т. Иванов, Образите на Константин и синовете му върху луковичните фибули от България, *Археология* /1972–4, София 1972, 9–29.
- Ivanovski 1987** – M. Ivanovski, The Grave of Warrior from the Period of Licinius I Found at Taraneš, *AI*/24, Ljubljana 1987, 81–90.
- Ivčević 2001** – S. Ivčević, Lukovičaste fibule iz Salone u Arheološkom muzeju u Splitu, *VAHD* 92/2000, Split 2001, 125–187.
- Janes 1998** – D. Janes, Brooches and Insignia and Loyalty to the Late Roman State, *VHAD* 87–89, *Acta XIII Congressus internationalis Archaeologiae Christianae*, vol. III, Split–Vatikan 1998, 387–394.
- Јанковић 1983a** – Ђ. Јанковић, У сутону антике, у: *Гамзиград. Касноантички царски дворац*, ур: Д. Срејовић, Београд 1983, 98–119.
- Јанковић 1983b** – Ђ. Јанковић, Рановизантијски Гамзиград, у: *Гамзиград. Касноантички царски дворац*, ур: Д. Срејовић, Београд 1983, 120–141.
- Јовановић 1975** – А. Јовановић, Крстобразне фибуле из античке збирке Народног музеја у Нишу, *ЗНМ VIII*, Београд 1975, 235–245.
- Јовановић 1976** – А. Јовановић, О проблему фибула са портретима, *ЗРФФ XIII*, 1, Београд 1976, 43–51.
- Јовановић 2007** – А. Јовановић, *Олеги из античкој култи и иконографије*, Београд 2007.
- Keller 1971** – E. Keller, *Die spätromischen Grabfunde in Südbayern*, MBV 14, München 1971.
- Laur-Belart 1959** – R. Laur-Belart, Ein frühchristliche Grab aus Basel, *Ur-Schweiz XXIII*, 4, Basel 1959, 57–71.
- Marijanski-Manojlović 1987** – M. Marijanski-Manojlović, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*, Novi Sad 1987.
- Migotti 2008** – B. Migotti, *Lukovičaste fibule s portretima na području Rimskog carstva (The Crossbow Brooches with Portraits in the Roman Empire)*, Zagreb 2008.
- Мирковић 1989** – М. Мирковић, Натписи на »царским« фиалама и фибулама и Лицинијева пропаганда, 316–322. године, *ЗРФФ XVI*, Београд 1989, 37–44.
- Noll 1974** – R. Noll, Eine goldene »Kaiserfibela« aus Niederemmels vom Jahre 316, *Bonner Jahrbuch* 174/1974, Bonn 1974, 221–244.
- Petković 1999** – S. Petković, Meaning and Provenance of Horses' Protomes Decoration on the Roman

Antler Combs, *Starinar XLIX/1998*, Beograd 1999, 213–228.

Петковић 2004 – С. Петковић, Археолошка ископавања у јужној кули западне капије млађег утврђења на локалитету *Romuliana* – Гамзиград у 2002. години, *Гласник САД 20/2004*, Београд 2004, 127–153.

Petković 2006 – S. Petković, Study of Stratigraphy of Cultural Layers of Late Roman *Romuliana*; Case Study: South Tower of West Gate of Later Fortification, in: *Felix Romuliana. 50 Years of Archaeological Excavations, Papers from the International Conference, Zaječar, 27th–29th October 2003*, ed: M. Vasić, Arheološki institut, Odbor za arheologiju SANU i Narodni muzej u Zaječaru, Beograd 2006, 29–45.

Petković 2008a – S. Petković, *Fibule u rimskim provincijama na tlu Srbije, od I do IV veka n.e.*, Doktorska disertacija одбранета 18. 02. 2008. године на Филозофском факултету, Универзитет у Београду.

Petković 2008b – S. Petković, *Unilateral Antler Combs from Romuliana, Starinar LVI–LVII/2006–2007*, Beograd 2008, 353–366.

Петковић 2008c – С. Петковић, Ископавања на локалитету Гамзиград – *Romuliana*, 2004. године, *Археолошки преглед нова серија 2/3 (2004/2005)*, Београд 2008, 61–63.

Петковић 2008d – С. Петковић, Ископавања на локалитету Гамзиград – *Romuliana*, 2005. године, *Археолошки преглед нова серија 2/3 (2004/2005)*, Београд 2008, 64–67.

Petković 2009 – S. Petković, Late Roman Necropolis of *Romuliana*, Area South of the Fortified Palace (Research 2005–2006), *Starinar LVII/2007*, Beograd 2009, 251–275.

Петковић 2010a – С. Петковић, Римски Гамзиград пре царске палате, in: *Felix Romuliana – Гамзиград*, ed: I. Popović, Beograd, 2010, 33–42.

Петковић 2010b – С. Петковић, Ромулијана у време после царске палате, у: *Felix Romuliana – Гамзиград*, ур: И. Поповић, Београд 2010, 167–200.

Petru, Petru 1978 – S. Petru, P. Petru, *Neviiodunum (Drnovo pri Krškem)*, Ljubljana 1978.

Pop-Lazić 2009 – S. Pop-Lazić, Late Roman Necropolis Beljnjača in Šid, *Старинар LVIII/2008*, Beograd 2009, 163–174.

Popović 1997 – I. Popović, Les production officielles et privées des ateliers d'orféoverie de Naissus et de Sirmium, *Antiquité tardive 5*, 133–144.

Поповић 2001 – И. Поповић, *Imitatio deorum* као мотив на накиту из Горње Мезије (Summary: *Imitatio deorum* as a Motif in Jewelry from Upper Moesia), у:

Vetsigatio vetustatis Александрини Цермановић-Кузмановић ог пријатеља, сарадника и ученика, ур: М. Лазић, Београд 2001, 371–389.

Popović 2002 – I. Popović, The Production of Gold and Silver Workshops in Late Roman Sirmium, in: *The Roman and Late Roman City, The International Conference (Veliko Trnovo 26–30 July 2000)*, ed: L. Ruseva-Slokoska, R. Ivanov, V. Dintchev, Sofia 2002, 383–387.

Popović 2004 – I. Popović, Specific Variants of Gold and Silver Early »Zwiebelknopf« Fibulae from Eastern Serbia, *Starinar LIII–LIV/ 2003–2004*, Beograd 2004, 225–239.

Popović 2008 – I. Popović, Naissus (Niš) – Augusta Trevirorum (Trier) and the reciprocal relationship between late antique imperial workshops, *Trierer Zeitschrift 69/70–2006/2007*, Trier 2008, 191–200.

Popović 2009a – I. Popović, Gilt Fibula with Christogram from Imperial Palace in Sirmium, *Starinar LVII/2007*, Beograd 2009, 101–112.

Поповић 2009b – И. Поповић, Нови поглед на археолошке налазе из консекративног споменика I на Магури, *Зборник Народног музеја XIX–I, археологија*, Београд 2009, 315–342.

Popović 2009c – I. Popović, Silver Belt Garniture from the Tomb outside Romuliana Walls, *Antiquité tardive 17/2009*, Brepols 2009, 317–326.

Поповић 2010a – И. Поповић, Верска политика Константина Великог и његови официјелни портрети на новцу, у: *Ниши и Византија. Зборник радова VIII. Осми научни скуп »Ниши и Византија«, дани Св. Цара Константина и Царице Јелене, Ниши 3–5. јуни 2009*, ур: М. Ракочија, Ниши 2010, 147–162.

Поповић 2010b – И. Поповић, Сакрално-фунерарни комплекс на Магури, у: *Felix Romuliana – Гамзиград*, ур: И. Поповић, Београд 2010, 141–158.

Pröttel 1988 – P. M. Pröttel, Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln, *JRGZM 35/1*, Mainz 1988, 347–372.

Redžić 2007 – S. Redžić, *Nalazi rimske fibulae na nekropolama Viminacijuma*, Beograd 2007.

Реџић, Раичковић, Миловановић 2006 – С. Реџић, А. Раичковић, Б. Миловановић, Крастасте фибуле у гробовима виминацијумских некропола, *Археологија и природне науке 2*, Београд 2006, 24–45.

Simić 1997 – Z. Simić, Rezultati заштитних археолошких истраживања на простору југоисточне некрополе Singidunuma, *Singidunum 1*, Beograd, 21–56.

Sommer 1984 – M. Sommer, Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich, *Bonner Hefte zur Vorgeschichte 22*, Bonn 1994, 1–83.

Спасић-Ђурић 2008 – Д. Спасић-Ђурић, Прилог проучавању позлађених крстобразних фибула из Виминацијума, *Гласник САД* 24/2008, Београд 2008, 401–430.

Срејовић 1983 – Д. Срејовић, Увод, у: *Гамзиград. Касноантички царски двораци*, ур: Д. Срејовић, Београд 1983, 5–16.

Srejović, Vasić 1994 – D. Srejović, Č. Vasić, *Imperial Mausolea and Consecration Memorials in Felix Romuliana (Gamzigrad, East Serbia)*, Belgrade 1994.

Томовић 1997 – М. Томовић, О једној горњомејијској скулпторској представи »тетрапријесног цара« (Summary: An Upper Moesian sculptural representation of the »Tetrachial emperor«), у: *Узгарје Драгославу Срејовићу (Аvtiđorov Dragoslavo Srejović)*, ур: М. Лазић, Београд 1997, 475–482.

Tejral 1997 – J. Tejral, Neu Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum, in: *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*, Hrsg: J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski, Brno 1997, 321–362.

Theune-Grosskopf 1995 – B. Theune-Grosskopf, Zwiebalknöpfchen und ihre Träger-Schmuck und Rangabzeichen, in: *Die Schraube zwischen Macht und Pracht, Das Gewinde in der Antike*, Sigmaringen 1995, 77–112.

Uenze 1992 – S. Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien)*, MBV 43, München 1992.

Васић 2001а – М. Васић, Осврт на налаз IV века из Старчева, *ZHM XVII-1*, Београд 2001, 175–201.

Васић 2001б – М. Васић, Нека питања о фибулама са царским натписима, у: *Vestigatio vetustatis Александрини Цермановић-Кузманић ог пријатеља, сарадника и ученика*, ур: М. Лазић, Београд 2001, 91–107.

Vasić 2008 – M. Vasić, Prolasci i boravci rimskih imperatora kroz Niš krajem III i u IV veku (Roman Emperors Passing through or staying in Niš in Late 3rd and 4th Centuries), in: *Naissus I*, Niš 2008, 7–27.

Vasić 2009 – M. Vasić, Findings of Coins from Romuliana, unearthed in 2005 and 2006, outside the Fortified Palace, *Starinar LVII/2007*, Beograd 2009, 309–314.

Werner 1989 – J. Werner, Zu den römischen Mantelfibeln zweiter Kriegergräber von Leune, *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte* 72/1989, Halle/Saale 1989, 121–134.

Zahbelicky 1980 – H. Zahbelicky, Zwiebelknopffibeln als Kennenzehnchen von Soldaten, in: *Roman Frontier Studies* 1979, ed: W. S. Hanson, L. J. F. Keppie, B. A. R. Int. Ser. 71, Oxford 1980.

Живић 2003 – М. Живић, *Felix Romuliana. 50 година огтонетања (Felix Romuliana. 50 Years of Solving)*, Београд 2003.

Živić 2009 – M. Živić, Catalogue of Small Finds from Excavations outside the Fortified Palace Romuliana (2005–2007), *Starinar LVII/2007*, Beograd 2009, 277–307.

Резиме:

СОФИЈА ПЕТКОВИЋ, Археолошки институт, Београд

КРСТООБРАЗНЕ ФИБУЛЕ СА ГАМЗИГРАДА (*ROMULIANA*)

Кључне речи. – Касна антика, тетрархија, Гамзиград, *Felix Romuliana*, крстообразне фибуле, типологија фибула, функција фибула, производња фибула.

На налазишту Гамзиград – *Felix Romuliana* до сада је откри- вена тридесетједна крстообразна или »луковичаста« фибула (Crossbow Brooches, Zwiebelknopffibeln). Изузимајући на- лазе са великих римских некропола, крстообразне фибуле са Гамзиграда чине обиман узорак са једног налазишта у Србији. Већина ових фибула потиче из јасно стратифицираних археолошких целина, опредељених у два хоризонта живота у Ромулијани: 1. хоризонт изградње Галеријеве палате с почетка IV века и 2. хоризонт касноантичког утврђеног насеља из последњих деценија IV и прве половине V века.

Крстообразне фибуле из Ромулијане анализиране су на два начина: формално-типолошки и стратиграфско-хронолошки. На основу наведене анализе дати су закључци о њи- ховој функцији и производњи. Текст је пропраћен каталогом налаза анализираних у тексту.

Седам фибула типа 34 са Гамзиграда припада раној варијанти А 1 (кат. 1–7, сл. 1–6, Т. I, 1).

Варијанта А 2 (кат. 8–9) разликује се од претходне једно- ставним урезаним украсом на луку и стопи (сл. 7–9, Т. I, 2). Овој варијанти припада и луксузан златан примерак, нађен 2005. године у гробници Галеријевог великодостојника (кат. 9, сл. 8, Т. I, 2).

Фибуле типа 34 А из Србије углавном потичу са локалитета у Другој Панонији и са дунавског лимеса Прве Мезије и Приобалне Дакије (Карта 1).

Три фибуле са Гамзиграда припадају типу 34 В (кат. 10–12): два примерка подваријанти 2, са стопом украшеном утиснутим кружићима или урезима (кат. 10–11, сл. 9–10) и један подваријанта 3, са стопом украшеном утиснутим мотивом пелти (кат. 12, сл. 11).

У Србији су фибуле типа 34 В заступљене у Другој Панонији и Првој Мезији (*Singidunum*, *Viminacium*, *Horreum Margi*), а у Дарданаји један примерак је нађен у Наису и једна сребрна фибула потиче са некрополе Заскок код Урошевца (Карта 1).

На Гамзиграду је нађена једна фибула типа 34 С, подваријанта 3 малобројних »царских фибула«, са луком укraшеним ниело техником геометријским и вегетабилним мотивима и портретним медаљонима и/или метопама, са правоугаоном стопом чији су рубови профилисани (ажури- рани) низом пелти (кат. 13, сл. 12–15, Т. I, 3).

Фибуле типа 34 С нађене су у Србији на локалитетима *Sirmium*, *Singidunum*, *Viminacium*, *Iditum*, Равна–*Campsa*, Прахово–*Aqua*, *Romuliana*, Ђићевац, *Naissus* и *Ulpiana* (Карта 2).

Највећи број крстообразних фибула из Ромулијане (кат. 14–31), припада типу 34 D 2, чија је дуга стопа, трапезоидног или правоугаоног облика, украшена фасетама и утисну-

тим »окцима« (сл. 16–25, Т. I, 4–8). Мотив »окаца« може бити симетрично распоређен дуж рубова стопе (сл. 22–23, Т. I, 4–5) или груписан у паровима на њеном почетку и крају (сл. 16–21, Т. I, 6–8).

Фибуле варијанте D су друге по заступљености међу крстообразним фибулама у Србији и чине готово четвртину свих налаза типа 34, односно 23,14%. Распрострањене су у свим римским провинцијама у нашој земљи, како на дунавском лимесу, тако и у унутрашњости.

Типолошком анализом варијанти фибула типа 34 из Ромулијане уочавају се две групе ових налаза:

1. Фибуле варијанти А и В, које се могу определити у тетрархијски период и време Флавијевске династије Константина I, генерално у крај III – прву половину IV века.

2. Фибуле варијанте С 3 и D 2, које се датују у време Валентинијанске династије до Хадријанопольске битке или до почетка владавине Теодосија I, генерално у последњу трећину IV века.

На основу стратиграфије културних слојева на Гамзиграду анализирани су услови налаза крстообразних фибула обе типолошке групе из Ромулијане (Табела 1).

Од укупног броја крстообразних фибула (31), само четири примерака није имало сигуран археолошки контекст. (кат. 6–7, кат. 15–16) Остале фибуле углавном потичу са систематских археолошких ископавања у утврђеној царској палати. Неколико је пронађено при истраживањима сакрално-меморијалног комплекса на Магури (кат. 4–5) и сондирању ван бедема утврђења (кат. 8–9, 13).

У оквиру друге типолошке групе крстообразних фибула са Гамзиграда је и примерак типа 34 С 3 б нађен у гробу 6/06 (кат.бр. 13). На основу анализе налаза положених уз леву ногу покојника гроб се датује у последњу четвртину IV века. Новац нађен у гробу даје 367. годину за *terminus ante quem non* сахране, а последња година ковања (378.) највероватније је и приближан датум смрти покојника.

На основу начина израде, украса вишеструких изрезаних пелти на стопи и стила представљаних »царских портрета«, фибула из гроба 6/06 се датује у последњу трећину IV века.

Две типолошке групе крстообразних фибула из Ромулијане уклапају се генерално у две хронолошке групе ових налаза (Табела 1):

1. група крстообразних фибула датована у крај III – почетак IV века и

2. група крстообразних фибула датованих у последњу четвртину IV – прву половину V века.

Прву хронолошку групу чине фибуле прве типолошке групе, нађене у археолошком контексту датованом од по-

следњих деценија III до прве четвртине IV века: типови 34 А 1, 34 А 2, 34 В 2 и 34 В 3 (кат. 1, 4–5, 8–12).

Друга хронолошка група садржи фибуле типа 34 D 2 (кат. 14–31), датованог у последњу трећину IV века, фибулу типа 34 С 3 б из гроба с краја IV века (кат. 13) и два ста-рија примерка типа 34 А 1, нађена у Кули 19 (кат. 2–3).

Логично је да се старији типови крстообразних фибула у одређеном проценту (на Гамзиграду 11,11%) јављају и у млађим археолошким целинама, јер се ради о предметима који су означавали статус у војсци или администрацији, те су их власници чували и носили низ година (сл. 26).

Највећи број крстообразних фибула из Ромулијане припада другој хронолошкој групи, хоризонту насеља насталог у последњој трећини IV века после напуштања изградње царске палате, и подједнако су заступљене у целинама последње четвртине IV века и прве половине V века (Табела 1).

Поређење налаза прве и друге хронолошке групе крстообразних фибула из Ромулијане доводи до закључка да је њихова функција еволуирала од стриктно утврђених ознака чина у војсци и администрацији до одликовања за индивидуалне заслуге у царској служби, додељиваних различитим поводом.

Најстарији примерци припадају рано варијанти 34 А, која се развила из зглобних Т – фибула на прелазу III у IV век, у време Прве тетрархије (293–305.) Златан примерак из гробнице (кат. 9) и фибуле са Magure (кат. 3–4) указују на официјелан карактер типа 34 А. У археолошким целинама насталим у време изградње царске палате почетком IV века, нађене су три бронзане фибуле типа 34 В (кат. 10–12), карактеристичне за период владавине Константина I и његове династије. Примерци са Гамзиграда показују да је њихова производња могла почети већ током прве деценије IV века, у време Друге тетрархије и грађанских ратова између Константина и Максенција.

Луксузна фибула типа 34 С из гроба 6/06, израђена у царској радионици у последњој трећини IV века и дарована посебном пригодом, без сумње представља одликовање, а од тренутка донације означава висок статус њеног власника (*ornamentum dignitatis*). Мушкирац сахрањен уз темељ јуж-

ног бедема Ромулијане, са војним огратчам (paludamentum) причвршћеним овом фибулом на десном рамену, имао је висок чин у римској војсци, можда заповедника одреда стационараног у утврђењу.

Археолошки контекст и широко датовање целина у којима су налажени примерци типа 34 D 2, као и разноврсност њиховог орнамента, не указују на јасно издиференциран официјелни карактер ових фибула. На основу класификације и анализе украса на не може се ништа закључити о њиховој функцији (Табела 2). Претпостављам да су их као ознаку чина или рода у римској војсци носили припадници одреда стационарних у утврђењу Ромулијане.

Радионице у којима су израђиване крстообразне фибуле из Ромулијане могу се идентификовати сходно њиховом официјелном карактеру. Луксузни примерци (кат. 9 и 13) израђени су у царским радионицама у Наису или Сирмијуму. Ране крстообразне фибуле, типа 34 А и 34 В, производиле су официјелне радионице у Сирмијуму и Наису, а највероватније и у Сингидунуму, Виминацијуму и *Horreum Margi*.

Крстообразне фибуле типа 34 D су израђиване у локалним радионицама, у оквиру одређене војне јединице искључиво за њене потребе. О томе сведочи лош квалитет израде и пренатрпан украс са великом бројем употребљених мотива и техника.

Смисао крстообразних фибула остаје исти од краја III до средине V века: оне су ознаке ангажмана у царској служби. Особа која носи крстообразну фибулу делује под покровитељством и у служби Римске империје и самог цара, било да је припадник администрације, војске или »варвара« повезаних уговором са Царством.

У хоризонту живота VI века у Ромулијани недостају налази фибула типа 34. Може се претпоставити да је после Јустинијанове обнове дунавског лимеса и пограничних провинција у Доњем Подунављу неки други тип преузео официјелну функцију и значење крстообразних фибула. Постоје индиције да су поједини типови, са ранохришћанским натписима и симболима или портретима светаца или царева, означавали статус у црквеној хијерархији или римској војсци. Овако украшене рановизантијске фибуле налажене у целинама VI до почетка VII века у Ромулијани.

NATAŠA MILADINOVIC-RADMILOVIĆ

Institute of Archaeology, Belgrade

EXOSTOSES OF THE EXTERNAL AUDITORY CANAL

UDC: 904:572.02(497.113)"01/02"; 902.2(497.113)"1996"

DOI: 10.2298/STA1060137M

Original research article

e-mail: miladinovic.radmilovic@gmail.com

Received: October 01, 2010

Accepted: November 30, 2010

Abstract. – The direct motive for this study was the find of exostoses of the external auditory canal on three skulls from ancient period (2nd–3rd century) which were excavated on site No. 80 in 1996 in Sremska Mitrovica (*Sirmium*). Among 37 buried individuals, only nine of them had temporal bones preserved. According to archaeological documentation they were probably part of the urban poor, slaves or freedmen manual laborers. In any case they belonged to the lowest social status of ancient Sirmium, which was confirmed by anthropological analysis. Auditory exostoses are bone masses located in the external auditory canal. Most researches agree that the environment (especially water temperature, but also water salinity, atmospheric temperature and wind action) plays a significant role in the development of this trait.

Key words. – Ancient *Sirmium*, auditory exostoses, low social status.

This benign lesion (i. e. auditory torus, *torus auditivus*, aural exostosis, ear exostosis, auditory exostosis, external auditory exostosis, exostosis of the external auditory meatus, *torus acusticus*, *torus tympanicus*, etc.) is composed of a skin-covered, circumscribed mass of dense bone located at the meatus or within the external auditory canal (Fig. 1).¹

The exostoses in the external auditory canal are generally found on the posterior wall.² They vary from compact bony tissue with some irregular Haversian canals to spongy-centred protuberances.³ The size of these exostoses may vary from small corrugations to large prominences almost filling the meatus. This anomaly should not be confused with complete absence of the meatus which seems to be congenital.⁴ It is recommended that the degree of canal occlusion should be estimated (auditory exostosis 1/3–2/3 canal occluded).⁵ Lesions can be single or multiple.

¹ Aufderheide, Rodríguez-Martín and Langsjoen 1998, 254.

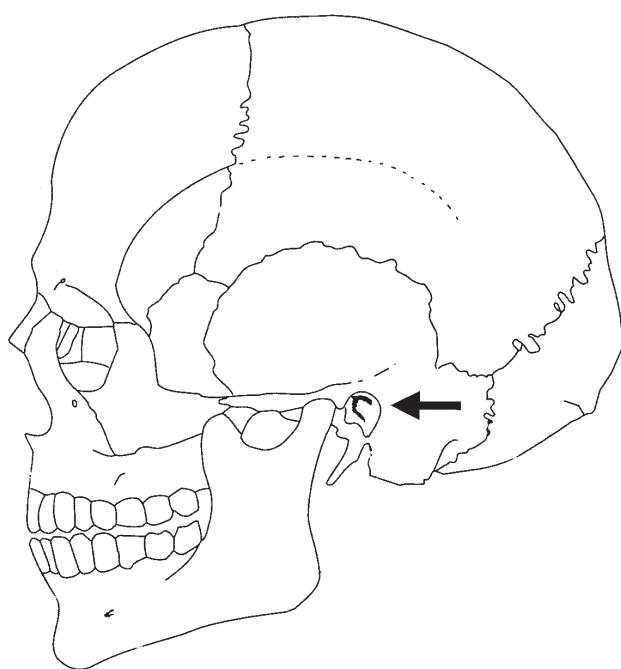
² About 70% of the lesions are found on the posterior wall (Roche 1964; Gregg & Bass 1970; DiBartolomeo 1979; Gregg & Gregg 1987). Most report a high frequency of bilateral lesions (DiBartolomeo 1979, 62%), but Gregg and Gregg (1987, 90, table 4.7) found that only 58% of their upper Missouri river archaeological skulls of Native Americans were bilateral. Of the unilateral lesions, 75% were on the left side. All of DiBartolomeo's clinical cases revealed more than one lesion/meatus (Aufderheide, Rodríguez-Martín and Langsjoen 1998, 255).

³ Broek 1943.

⁴ Hrdlička 1935; Risdon 1939.

⁵ Buikstra and Ubelaker 1994, 91. Auditory torus was included by Berry and Berry (1967), and scored as auditory torus present. Mann (1984) proposed a superficial (osteoma) and a deep meatal type (exostosis). According to Mann only the deep meatal type is caused by cold water while swimming, and he denied any genetic predisposition, which he thinks refers only to the superficial type which has no connection with irritation. Hauser and De Stefano recommended three degrees of expression: weak – a small nodule or ridge; strong

* The article results from the project: *Urbanization and Transformation of the City Centres of Civil, Military and Residential Character in the Region of the Roman Provinces Moesia, Pannonia, Dalmatia* (no 147001) funded by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

*Fig. 1. Exostosis at external auditory canal meatus
(after: Buikstra and Ubelaker 1994, 91, fig. 62)*

*Сл. 1. Езостоза на столовашњем ушном каналу
(према: Buikstra and Ubelaker 1994, 91, fig. 62)*

Whether this lesion is a reactive change or a benign neoplasm is not at all clear. The very early literature refers to its as a benign neoplasm (*osteoma*) while the more recent articles favor the term »exostosis.«⁶ Mingled within these are reports by several authors who feel that both occur and can be differentiated. The custom of referring to these lesions as *osteomas* in the older literature appears to have evolved into terming them exostoses in more recent reports. There appears to be little sense of urgency to distinguish benign neoplasm from reactive exostosis today.⁷

Auditory exostoses have been recorded in skeletal remains worldwide from prehistory until recent history.⁸ Today, this trait is common in individuals who practice aquatic sports, and prevalence of auditory exostoses and degree of canal obstruction are positively correlated with intensity and number of years involved in aquatic sports.⁹

All series identify a high male/female ratio varying from 6/1,¹⁰ to 14/1.¹¹ Both archaeological studies,¹² and clinical studies,¹³ identified either no or only an occasional such structure in individuals under age 20 years, strongly implying that this is an acquired condition.¹⁴

The older literature contains a generous quantity of speculation about the cause of these lesions. DiBartolo-

meo and Kennedy have collected these,¹⁵ and helped Aufderheide *et al.* construct a table from their articles and some other sources.¹⁶ Proposed etiology of external auditory canal exostoses (with references) from this table lists the following: alcoholism, genetic,¹⁷ gout and/or rheumatism, ear piercing, cranial deformation, bathing, chronic infection, canal form, mastication stress, chronic irritation, swimming, and cold water. Racial affinity and »constitutional predisposition« are general terms that assume the effect of some type of genetic population difference leading to this condition, but its virtual absence under age 20 years suggests an environmental mechanism instead.¹⁸

— one or more well developed protrusions and excessive — the torus or tori are so big that they almost or totally occlude the meatus (1989, 187). It is assumed that the size is directly related to the time expenditure in the water (Standen, Arriaza and Santoro 1997, 126).

⁶ »Another common type of tumor seen in archeological specimens is the small bony growth, which may partially to completely fill the external auditory meatus. Hrdlicka (1935) was unable to reach any firm conclusion regarding the cause of these ear exostoses. He did not feel that they were the result of infectious or malignant diseases and suggested chemical or mechanical irritation as a possibility... His report of racial variation suggests a genetic component but environmental or cultural conditions cannot be ruled out« (Ortner and Putschar 1985, 379, 380).

⁷ Aufderheide, Rodríguez-Martín and Langsjoen 1998, 254.

⁸ Hauser and De Stefano 1989, 187; Aufderheide, Rodríguez-Martín and Langsjoen 1998, 255.; Okumura, Boyadjian and Eggers 2007, 558.

⁹ Kroon *et al.* 2002.

¹⁰ Gregg and Gregg 1987.

¹¹ Roche 1964. Many authors agree with that (Manzi, Sperduto and Passarello 1991; Standen, Arriaza and Santoro 1997; Hanihara and Ishida 2001, 264; Okumura and Eggers 2005, 275).

¹² Hrdlicka 1935; DiBartolomeo 1979; Gregg and Gregg 1987; Manzi *et al.* 1991.

¹³ Di Bartolomeo 1979; Gregg and Gregg 1987.

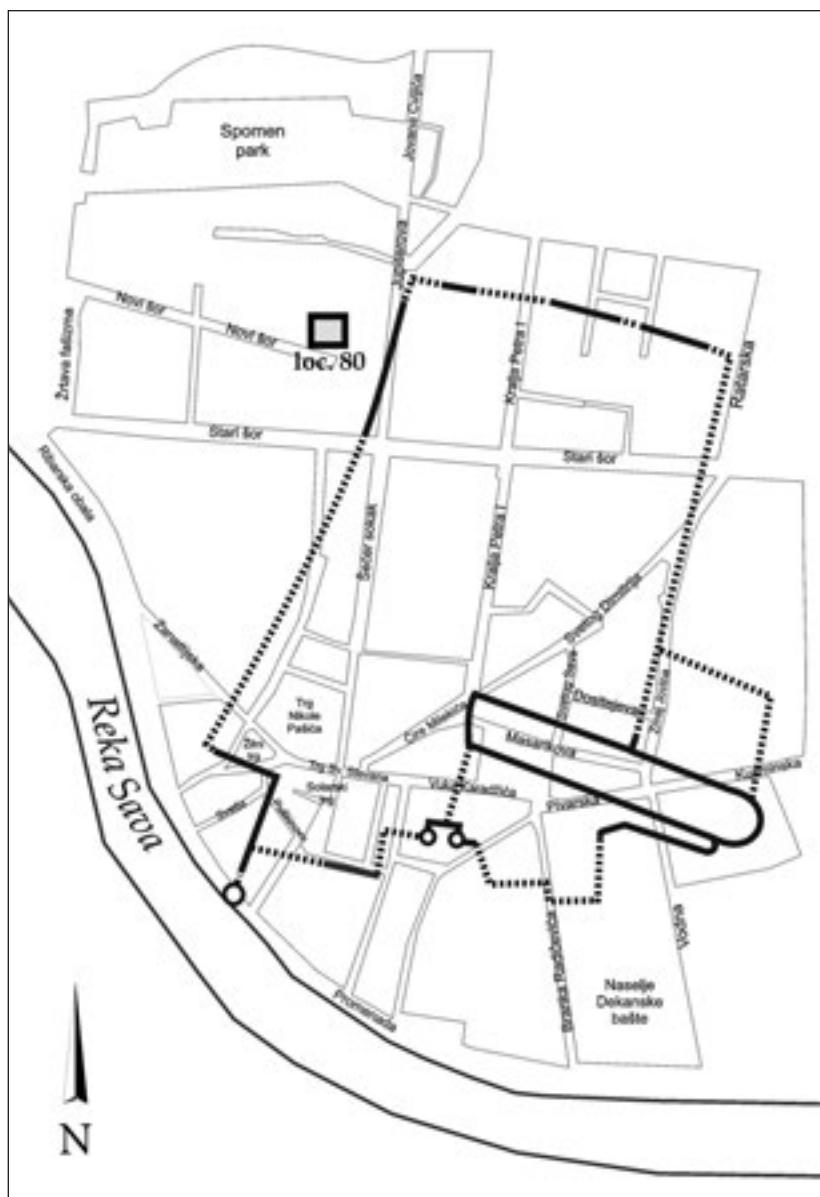
¹⁴ Aufderheide, Rodríguez-Martín and Langsjoen 1998, 255.

¹⁵ DiBartolomeo (1979) and Kennedy (1986).

¹⁶ Aufderheide, Rodríguez-Martín and Langsjoen 1998, 255, Table 8.1.

¹⁷ According to Hrdlicka (1935) auditory tori are caused by genetic derangement of neurovascular control of the parts involved, i.e. a changed hereditary endowment of the trophic nervous centres that control the normal status of the external bony meatus. The causes that trigger tumorigenesis may be either mechanical or chemical, leading to prolonged irritation, with consequent hyperaemia and inflammation. The opinion predominating in the literature thus favours prolonged irritation (e.g. through cold or salt water, Belgraver 1938, Van den Broek 1943). Likewise, Brothwell thinks that etiology of external auditory canal exostoses is associated with a hereditary neurovascular derangement (Brothwell 1981, 95).

¹⁸ Aufderheide, Rodríguez-Martín and Langsjoen 1998, 255.

Fig. 2. Map of Sremska Mitrovica, site No. 80 (this map was originally made by M. Radmilović)

Сл. 2. Карта Сремске Митровице, локалитет 80 (карту је израдио М. Радмиловић)

Chronic infections involving the periosteum are known to provide a powerful stimulus to new bone formation;¹⁹ however, DiBartolomeo found that while as many as 30% of his patients admitted to a history of an acute ear infection in childhood, none had chronic infections.²⁰

From the 19th century until recently, the cause of auditory exostoses was thought to be genetic.²¹ However, an exclusively genetic origin of this trait has recently been rejected because ancestry has not been shown to be significantly related to the prevalence of auditory exostoses. Furthermore, several researches who supported the genetic hypothesis have also cited chemical or mechanical stimuli that lead to irritation of the auditory

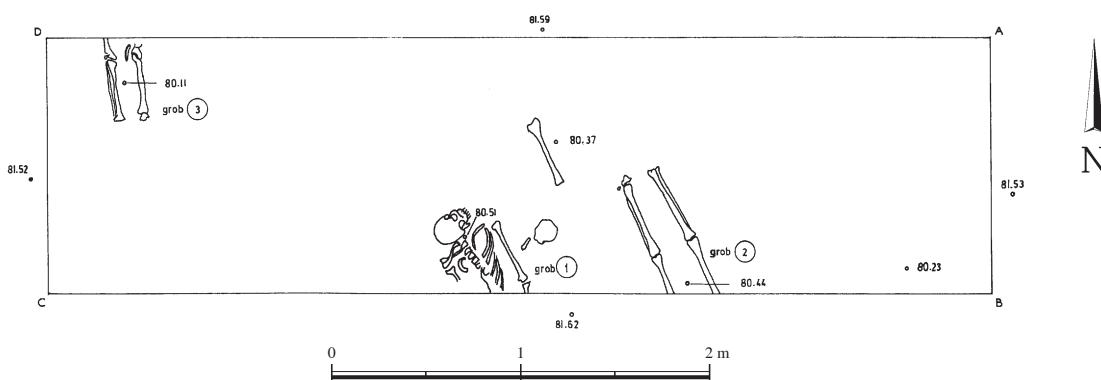
canal as possible underlying causes of the development of auditory exostoses. Currently, most researches agree that auditory exostoses are probably caused by environmental factors, and genetic predisposition has only a minor role in the development of this trait.²²

¹⁹ Pérez, Gracia, Martínez and Arsuaga 1997, 411, 413.

²⁰ DiBartolomeo 1979.

²¹ According to Ascenzi and Balistreri (1975) auditory tori are absent in fetal and newborn, and show a low frequency in children (Hrdlicka 1935). The incidence of the trait is highest in middle age (Hrdlicka 1935, Roche 1964).

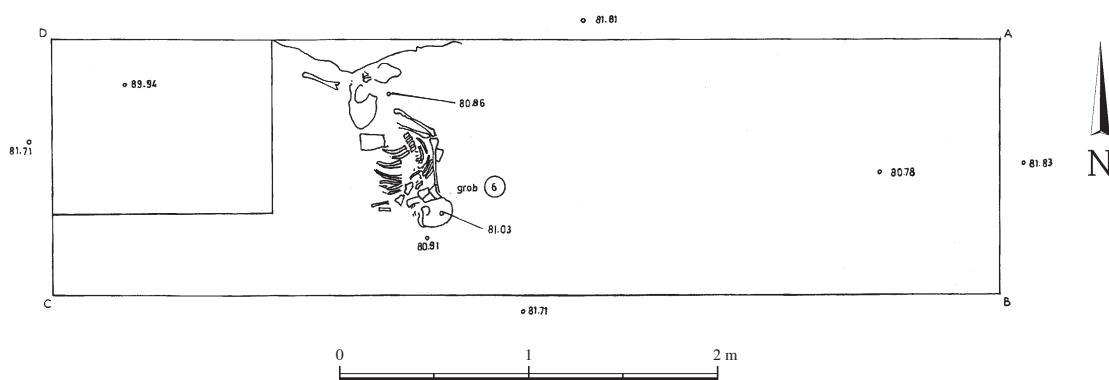
²² Okumura, Boyadjian and Eggers 2007, 558, 559.

*Fig. 3. Site No. 80, grave 1, situation plan
(Archaeological documentation of site No. 80 (1996) from Institute of Archaeology, Belgrade)*

Сл. 3. Локалитет 80, ћроб 1, ситуациони ћлан

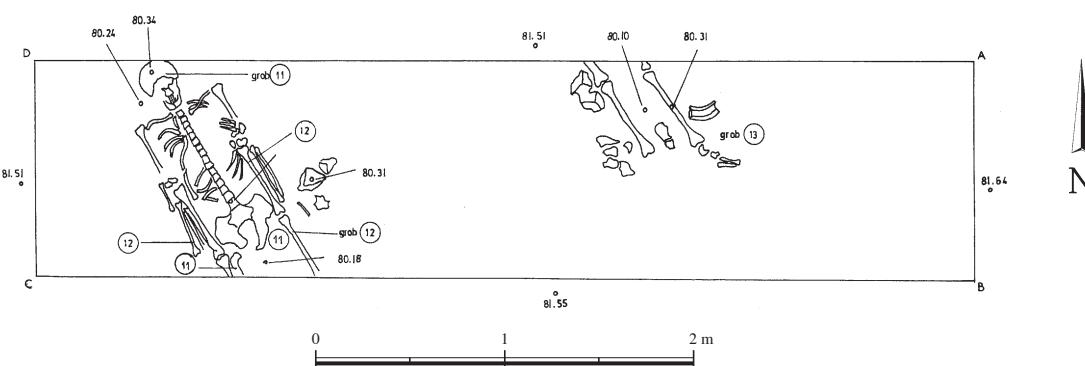
(Археолошка документација, локалитет 80, Археолошки институт у Београду)

*Fig. 4. Site No. 80, grave 6, situation plan
(Archaeological documentation of site No. 80 (1996) from Institute of Archaeology, Belgrade)*

Сл. 4. Локалитет 80, ћроб 6, ситуациони ћлан

(Археолошка документација, локалитет 80, Археолошки институт у Београду)

*Fig. 5. Site No. 80, grave 11, situation plan
(Archaeological documentation of site No. 80 (1996) from Institute of Archaeology, Belgrade)*

Сл. 5. Локалитет 80, ћроб 11, ситуациони ћлан

(Археолошка документација, локалитет 80, Археолошки институт у Београду)

Velasco-Vazquez *et al.* say that it is generally believed that habitual exposure of the ear canal to cold water triggers an inflammatory reaction in the soft tissue, ultimately leading to osteogenic activity, but the mechanism(s) by which bone formation takes place remains speculative. Using many other references, these authors explain that several cytokines and growth factors, such as interleukin 1 and 6, tumor necrosis factors α and β , transforming growth factor β , and interferon γ , among others, modulate the activity and function of osteoblasts and osteoclasts. In this sense, cytokines released by sensitized T-lymphocytes, macrophages, and epithelial cells are involved in the bone destruction observed in periodontal disease. Several growth factors, also released during the inflammatory response, counteract bone resorption and lead in fact to new bone formation, playing a key role in fracture repair. It is possible that an imbalance between the local effect of osteogenic growth factors and bone-resorptive cytokines during repeated episodes of otitis externa acquired during exposure to cold water may lead to the formation of auditory exostoses.²³

The origin of this little bony projection has been discussed in detail by Kennedy.²⁴ She considered the supposed correlation between auditory exostoses and immersion in cold water in populations from different geographic regions.²⁵

The skin in the ear canal is very thin, so the periosteum here is very near the surface. Irrigation of the ear canal with cold (below about 19°) water has been shown to cause prolonged local redness, blood congestion (*hyperaemia*) and inflammation which may traumatised the periosteum, stimulating it to lay down new bone. In this way auditory tori may be produced. Consistent with this, cases of auditory tori in man are generally associated with a history of cold water exposure over a long period of time, and auditory tori have been produced experimentally in guinea pigs by irrigating their ears with cold water.²⁶

The Kennedy's hypothesis was that low frequencies would be expected in polar and subpolar areas (i.e. avoidance of cold water because of the potential problem of hypothermia) and the tropical latitudes, where people were accustomed to warmer water.²⁷ Higher frequencies were expected in people who exploited either marine or freshwater resources through diving.²⁸ In another words, she hypothesised that at low latitudes (30°S–30°N), where sea surface temperatures are rarely below about 21°C, the frequency of tori should be low, as the water would generally be insufficiently cold to produce them. At high latitudes (above about 45°N), water should be too cold for prolonged full body immersion so here too tori should be rare. However, between 30 and 45 degrees of lati-

tude, water temperatures should be cold enough to have the potential to produce tori, but not so cold as rapidly to produce lethal hypothermia.²⁹ At middle latitudes we might expect auditory tori to be more frequent than as high or low latitudes if the cold-water-in-the-ears hypothesis is valid.³⁰ These hypotheses were substantiated and the genetic predisposition for these abnormalities could not be sustained.³¹ In fact, it is now suggested that many of the non-metric, epigenetic skeletal traits described in the literature may be culturally and not genetically induced.³² For example, auditory torus has already been used to give clues to ancient activity patterns.³³

Building upon Kennedy's work, D. Frayer, studied auditory tori in a group of Mesolithic skeletons from Vlasac.³⁴ Vlasac lies on a terrace overlooking the river Danube. The skeletons from this site showed a high frequency of tori (34%) – similar to that observed by Kennedy in her Australian and Tasmanian groups known to dive for aquatic resources.³⁵ There was no difference between the sexes in terms of frequencies of exostoses, but the tori tended to be larger in males, perhaps indicating greater exposure to cold water.³⁶ Examination of the animal bones excavated from Vlasac, showed that

²³ Velasco-Vazquez, Betacor-Rodriguez, Arnay-de-la-Rosa and Gonzalez-Reimers 2000, 49, 50.

²⁴ Kennedy 1986.

²⁵ Many agree with that (Manzi, Sperduti and Passarello 1991; Standen, Arriaza and Santoro 1997; Aufderheide, Rodríguez-Martín and Langsjoen 1998, 255; Hanihara and Ishida 2001, 264; Okumura and Eggers 2005). Some suggest that they could be associated to low temperatures of the water – diving – or the air – exposure to strong cold winds, water salinity, etc. (Mendonça de Souza, Wesołowski and Rodrigues-Carvalho 2009, 34; Okumura, Boyadjian and Eggers 2007).

²⁶ Mays 1998, 119 and 120.

²⁷ Roberts and Manchester 1995, 113.

²⁸ Kennedy 1986, 407.

²⁹ One research indicates that external auditory exostosis was also present in lower latitudes (17° to 26 °south) (Standen, Arriaza and Santoro 1997, 125).

³⁰ Mays 1998, 120.

³¹ Berry and Berry 1967.

³² Saunders 1989.

³³ Mays 1998, 119.

³⁴ Frayer 1988.

³⁵ Kennedy 1986.

³⁶ In Australia, where data on tori are particularly plentiful, frequencies of tori in male skulls were high, but frequencies in females were low. On the other hand, in Tasmania ethnographic evidence shows that diving into the cold waters surrounding the island for shellfish was a female activity. In skulls from Tasmania, Kennedy found tori only in females (taken from Mays 1998, 121).

60% of the vertebrate fauna were fish.³⁷ Although a few fish spears were found among the artifacts from the site, there was no evidence for fish-hooks or other fishing equipment. Frayer suggests that the high prevalence of auditory tori may indicate that the fish were obtained by diving into the Danube, where the water would easily have been cold enough to elicit their formation. Another possible explanation for the tori is bathing, but Frayer points out that if bathing were a general cause of tori then they would be expected to occur regularly in European prehistoric skeletons, whereas in fact in most European collections they are rare.³⁸

SKELETAL REMAINS FROM SITE NO. 80 IN SREMSKA MITROVICA (SIRMIUM)

During an archaeological excavation on site No. 80 in 1996, 37 individuals from the ancient period, dating

tion, joint diseases (osteoarthritis), circulatory disorders, tumors, osteomyelitis, *sinusitis*, dental diseases and considerable traces of skeletal markers of occupational stress), one can conclude that people buried here didn't lead a wealthy life. They were probably part of urban poor, slaves or freedmen manual laborers.

EXOSTOSES OF THE EXTERNAL AUDITORY CANAL

Unfortunately, only nine of these 37 individuals had temporal bones preserved. The external auditory canal was examined with the naked eye, looking for the presence and location (superior, inferior, anterior wall, or posterior wall) of exostoses. Likewise, it was recorded whether these exostoses were uni- or bilateral, and to what extent they occluded the auditory canal (less than 1/3, 1/3–2/3, and more than 2/3).

Fig. 6. Grave 1, exostosis at external auditory canal meatus (right and left side); male, 35–45 years old

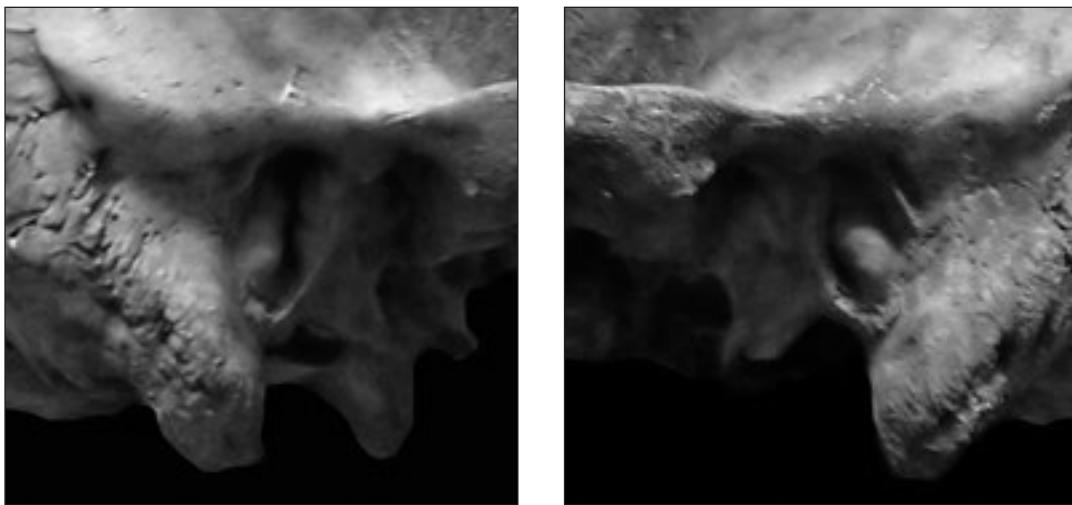
Сл. 6. Гроб 1, етозостоза на стапљашњем ушином каналу (десна и лева страна); индивидуа мушкиј пола, ствара 35–45 година

2nd–3rd century were excavated (Figs. 2–5). Considering all existing conditions such as the location of their burial (next to the marsh (Majurska bara) and city dump (many bones had traces of cut-marks); the way they were buried (some were just »thrown away«), paleodemographic situation (23 males, age between 25 and 50 years old), presence of bone injuries (two of them were fatal!), all kinds of fractures and bone splits, subperiostal and superiostal hematomas, unsuccessful attempts of manual strangula-

Auricular exostoses were discovered in three out of the nine individuals (30%). They were all males (35–45 years old; 35–45 years old; 20–25 years old). Exostoses appeared on the posterior walls, posteroinferior and on

³⁷ Bökonyi 1978.

³⁸ Mays 1998, 121.

Fig 7. Grave 1, exostosis at external auditory canal meatus: a) right side (detail); b) left side (detail)

Сл. 7. Гроб 1, етзостоза на съръдният ушина канал: а) десна страна (детайл); б) лява страна (детайл)

anterior wall. They were bilateral and occluded 2/3 (on the left side) and more than 2/3 (on the right side) of the auditory canal in the case of individual from grave 1 (Figs. 6 and 7) – who possibly became deaf, and 1/3 of the auditory canal in the cases of individuals from grave 6 and 11.

CONCLUSION

Presence and features of auditory exostoses were investigated in nine individuals of Roman imperial age (2nd–3rd century A.D.) in *Sirmium* (site No. 80). The results show a high frequency in the male sample (30%). Auditory exostoses are commonly recognized as localized hyperplastic growths of predominantly acquired origin.

As mentioned before, several clinical and anthropological studies have pointed out close links between the occurrence of auditory exostoses and prolonged cold water exposure, generally due to the practice of aquatic sports, or to working activities involving water contact or diving. In this perspective, people that belonged to the lowest social status of ancient *Sirmium* in 2nd and 3rd century, had specific social habits; they worked very hard.³⁹ In the 2nd century *Sirmium* was the seat of the river fleet command (*Classis prima Flavia Augusta*).⁴⁰ As an important communicative center, *Sirmium* had a port and bridges. These people could have worked in the port (or built bridges?), made breakwaters or joined ships, and could have been in direct contact with water. It is more likely, that they were included in making canals and draining marshes that Prob organized in this area in the 3rd century.⁴¹

³⁹ Recently a high frequency of exostoses found among wealthy, male, imperial Romans (in contrast to none in nearby slaves and laborers) was attributed to their use of daily baths and the absence of lesion in their women was associated with the men's traditional use of cold water baths in the frigidarium (Manzi *et al.* 1991).

⁴⁰ Булић 1929, 154.

⁴¹ Mirković 1971, 35.

BIBLIOGRAPHY:

- Ascenzi and Balistreri 1975** – A. Ascenzi and P. Balistreri, Aural exostoses in a roman skull excavated at the »baths of the swimmer« in the ancient town of Ostia. *Journal of Human Evolution* 4, 579 – 584.
- Aufderheide, Rodríguez-Martín and Langsjoen 1998** – A. C. Aufderheide, C. Rodríguez-Martín and O. Langsjoen, *The Cambridge Encyclopaedia of Human Paleopathology*, Cambridge: University Press 1998.
- Belgraver 1938** – P. Belgraver, *Over exostoses van de uitwendige gohoorgang*. Doc. Diss. Univ. Leiden.
- Berry and Berry 1967** – A. C. Berry, and R. J. Berry, Epigenetic variation in the human cranium. *J. Anat.* 101 (2), 361–379.
- Bökönyi 1978** – S. Bökönyi, The Vertebrate Fauna of Vlasac, pp. 35–65 in D. Srejović & Z. Letica (eds) *Vlasac: A Mesolithic Settlement in the Iron Gates*. Serbian Academy of Sciences, Belgrade.
- Broek 1943** – A. J. P. van den Broek, On exostoses in the human skull. *Acta Neerl. Morph.* 5, 95–118, Utrecht.
- Brothwell 1981** – D. R. Brothwell, *Digging up bones*. London: British Museum (Natural History) and Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Buikstra and Ubelaker 1994** – J. E., Buikstra and D. H., Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains*. Arkansas Archeological Survey Research Series, No 44. Fayetteville, Arkansas: Arkansas Archeological Survey 1994.
- DiBartolomeo 1979** – J. R. DiBartolomeo, Exostoses of the external auditory canal. *Annals of Otology, Rhinology and Laryngology* 88(6) (Supplement 61), 2–20.
- Frayer 1988** – D. W. Frayer, Auditory Exostoses and Evidence for Fishing at Vlasac. *Current Anthropology* 29, 346–349.
- Gregg and Bass 1970** – J. B. Gregg and W. H. Bass, Exostoses in the external auditory canals. *Annals of Otology, Rhinology and Laryngology* 79, 834–839.
- Gregg and Gregg 1987** – I. Gregg and P. Gregg, *Dry bones. Dakot Territory Reflected*. South Dakota: Sioux Printing Inc., Sioux Falls.
- Hanihara and Ishida 2001** – T. Hanihara and H. Ishida, Frequency variations of discrete cranial traits in major human populations. III. Hyperostotic variations. *J. Anat.* 199, 251 – 272.
- Hauser and De Stefano 1989** – G. Hauser and G. F. De Stefano, *Epigenetic Variants of Human Skull*. Stuttgart: E. Schweizerbart'sche Verlagsbuchhandlung, 1989.
- Hrdlička 1935** – A. Hrdlička, Ear exostoses. *American Journal of Physical Anthropology* 20, 489–490.
- Kennedy 1986** – G. F. Kennedy, The relationship between auditory exostoses and cold water: a latitudinal analysis. *American Journal of Physical Anthropology* 71, 401–415.
- Kroon, Lawson, Derkay, Hoffman and McCook 2002** – D. F. Kroon, M. L. Lawson, C. S. Derkay, K. Hoffman and J. McCook, Surfer's ear: external auditory exostoses are more prevalent in cold water surfers. *Otolaryngol Head Neck Surg.* 126, 499–504.
- Mann 1984** – G. E. Mann, *The torus auditivus; a re-appraisal and its application to a series of ancient Egyptian Skulls*. M. Phil. Diss. Cambrigde University, 1984.
- Manzi, Sperduti and Passarello 1991** – G. Manzi, A. Sperduti, and P. Passarello, Behavior-induced auditory exostoses in imperial Roman society: evidence from coeval urban and rural communities near Rome. *American Journal of Physical Anthropology* 85, 253–260.
- Mays 1998** – S. Mays, *The Archaeology of Human Bone*. London and New York: Routledge 1998.
- Mendonça de Souza, Wesolowski and Rodrigues-Carvalho 2009** – S. Mendonça de Souza, V. Wesolowski and C. Rodrigues-Carvalho, Teeth, Nutrition, Anemia, Infection, Mortality: Costs of Lifestyle at the Coastal Brasilian Sombaquis. Human Evolution and Environment, C08 – Bioarchaeology from the Midst of Shells, International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences, Proceedings of the XV World Congress (Lisbon, 4–9 Septembre 2006), Series editor: L. Oosterbeek, Edited by: S. Mendonēa de Souza, E. Cunha and S. Eggers (C08), Vol. 22, 2009, 33–40.
- Mirković 1971** – M. Mirković, Sirmium – its History from the I Century A. D. to 582 A. D. *Sirmium* I, 5–94.
- Okumura and Eggers 2005** – M. M. M. Okumura and S. Eggers, The peple of Jabuticabeira II: reconstruction of the way of life a Brazilian shellmound. *Homo – Journal of Comparative Human Biology* 55, 263–281.
- Okumura, Boyadjian and Eggers 2007** – M. M. M. Okumura, C. H. C. Boyadjian and S. Eggers, Auditory Eostoses as an Aquatic Activity Marker: A Comparison of Coastal and Inland Skeletal Remains From Tropic and Subtropical Regions of Brazil. *American Journal of Physical Anthropology* 132, 558–567.

Ortner and Putschar 1985 – D. J. Ortner and W. G. J. Putschar, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Smithsonian contributions to anthropology, number 28. City of Washington: Smithsonian institution press 1985.

Pérez, Gracia, Martínez and Arsuaga 1997 – P.-J. Pérez, A. Gracia, I. Martínez and J. L. Arsuaga, Paleopathological evidence of the cranial remains from the Sima de los Huesos Middle Pleistocene site (Sierra de Atapuerca, Spain). Description and preliminary inferences, *Journal of Human Evolution* 33, 409–421.

Risdon 1939 – D. L. Risdon, A study of the cranial and other human remains from Palestine excavated at Tell Duweir (Lachish) by the Wellcome – Marston Archaeological Research Expedition. *Biometrika*, Cambridge, 31, 99–166.

Roberts and Manchester 1995 – C. Roberts and K. Manchester, *The Archaeology of Disease*, second edition, Ithaca, New York: Cornell University Press 1995.

Roche 1964 – A. Roche, Aural exostoses in Australian Aboriginal skulls. *Ann. Otol. Rhinol. Laryngol.* 73, 82–91.

Saunders 1989 – S. R. Saunders, Non-metric skeletal variation, pp. 95–108 in M. Y. Iscan and K. A. R. Kennedy (eds), *Reconstruction of life from the skeleton*. New York, Alan Liss.

Standen, Arriaza and Santoro 1997 – V. G. Standen, B. T. Arraza and C. M. Santoro, External Auditory Exostosis in Prehistoric Chilean Populations: A Test of the Cold Water Hypothesis. *American Journal of Physical Anthropology* 103, 119–129..

Velasco-Vazquez, Betacor-Rodriguez, Arnay-de-la-Rosa and Gonzalez-Reimers 2000 – J. Velasco-Vazquez, A. Betacor-Rodriguez, M. Arnay-de-la-Rosa and E Gonzalez-Reimers, Auricular Exostoses in the Prehistoric Population of Gran Canaria. *American Journal of Physical Anthropology* 112, 49–55.

Вулић 1929 – Н. Вулић, Сирмијум данашња Сремска Митровица. *Гласник историјске друштвава у Новом Саду*, Сремски Карловци, II–2, 153–164.

Резиме: НАТАША МИЛАДИНОВИЋ-РАДМИЛОВИЋ, Археолошки институт, Београд

ЕГЗОСТОЗЕ У СПОЉАШЊЕМ УШНОМ КАНАЛУ

Кључне речи. – Антички Сирмијум, егзостозе на спољашњем ушном каналу, нижи социјални слој.

Од 19. века до данас научници су покушавали да објасне етиологију ових егзостоза у спољашњем ушном каналу. Тако су раније сматрали да их изазива алкохолизам, да су генетски условљене, да их изазива гихт и/или реуматизам, бушење ушију, деформација лобање, купање, хроничне инфекције, поремећај у жвакању, хроничне иритације, пливање и хладна вода. Најдуже се одржало мишљење да су генетски условљене. Међутим, такво тврђење је недавно одбачено. Чак су и поједини аутори који су подржавали ову хипотезу почели да је напуштају и да објашњење, за настанак егзостоза, траже у хемијским или механичким иритацијама. Коначно, данас се већина научника слаже да егзостозе у спољашњем ушном каналу изазивају спољашњи фактори (дуготрајно излагање хладној или сланој води, ниске температуре ваздуха и ветар), а да генетска предиспозиција има минорну улогу у стварању ових лезија. Дуготрајно излагање ушног канала хладној води иницира црвенило, затим хиперемију, а потом и запаљенски процес који озлеђујући периост. Тада, као и код прелома, започиње фаза регенерације и стварање новог коштаног ткива, у овом случају егзостозе (Сл. 1).

Године 1996. током археолошких ископавања на локалитету 80 у Сремској Митровици (Сирмијум) откривено је 37 индивидуа (2–3. век; Сл. 2–5). На основу: места на коме су сахрањени (поред Мајурске баре и недалеко од градске депоније – многе кости су имале трагове тзв. *cut-marks*); начина на који су сахрањени (неки су једноставно »били бачени«); палеодемографске ситуације (23 индивидуе мушких пола, старости између 25 и 50 година); присуства великог броја повреда (две су чак биле и фаталне!), свих могућих врста прелома и фисура костију, супериосталних и субпеприосталних хематома, неуспешног покушаја дављења, болести зглобова, поремећаја у циркулацији, тумора, остеомијелита, синуситиса, денталних болести и веома изражених маркера окупационог стреса, стиче се утисак да су вероват-

но припадали градској сиротињи, робовима или ослобођеницима који су се бавили тешким физичким пословима. У сваком случају неко ко је припадао најнижим социјалним слојевима античког Сирмијума.

Нажалост, само су код 9 индивидуа биле очуване темпоралне кости. Егзостозе у спољашњем ушном каналу посматране су голим оком, испитивано је место на коме се налазе, да ли су уни- или билатералне и у којој мери су оклудиране ушни канал (мање од 1/3, 1/3–2/3, или више од 2/3).

Пронашли смо егзостозе код 3 индивидуе мушких пола (30%), старости 35–45 (две индивидуе) и 20–25 година. Егзостозе су налажене на постериорном, постериоинфериорном и антериорном зиду. Биле су билатерално постављене и оклудиране су 2/3 (са леве стране) и више од 2/3 (са десне стране) слушног канала у случају индивидуе из гроба 1 (Сл. 6 и 7) – код ове индивидуе то је вероватно изазвало глувођу, и 1/3 слушног канала у случају индивидуа из гроба 6 и 11.

Као што је већ истакнуто, више антрополошких и клиничких студија је потврдило близку везу између егзостоза у спољашњем ушном каналу и дуготрајног излагања хладној води, било да су у питању водени спортови или коришћење фригидаријума (у случају средњих и богатих слојева становништва у римском периоду), било да су у питању послови који су у вези са водом (нпр. роњење, риболов, итд.). Имајући све то у виду, стиче се утисак да су припадници најнижих социјалних слојева античког Сирмијума у 2. и 3. веку, за разлику од осталих становника, морали тешко да раде. У 2. веку Сирмијум је био седиште команде речне флоте (*Classis prima Flavia Augusta*). Као важан комуникациони центар Сирмијум је имао луку и мостове. Ови људи су могли да раде у луци (или да граде мостове?), да праве лукобране или везују бродове и тако да буду свакодневно у контакту са водом. Међутим, вероватно су били укључени у изградњу канала и дренажу мочвара које је у тој области у 3. веку организовао Проб.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS

АРХЕОЛОШКИТЕ ОТКРИТИЈА НА ПОЧВАТА НА МАКЕДОНИЈА.

**ПРИЛОЗИ ЗА ИСТРАЖУВАЊЕТО НА ИСТОРИЈАТА НА КУЛТУРАТА НА ПОЧВАТА
НА МАКЕДОНИЈА. МАКРОПРОЈЕКТ – ИСТОРИЈА НА КУЛТУРАТА НА МАКЕДОНИЈА,**

Скопје 2008. Књ. 17 и 18, стр. 1–663.

У жељи да прикаже стање археолошких истраживања у Македонији у овом тренутку, Македонска академија наука и уметности предузела је један доста остварљив подухват, да изда зборник радова који ће говорити о појединим праисторијским периодима и античкој епохи на тлу Македоније и који ће представљати последњу реч науке у том смислу. Два тома која су пред нама, један посвећен праисторији а други антици, немају за циљ да систематски и приручнички осветле прошлост Македоније од палеолита да краја римске епохе него да кроз серију већ објављених радова истакнутих македонских и неких страних археолога, пре свега радова занимљивих и релевантних и за археологију и за читаоца, представе најважније резултате до којих је македонска археологија до овог тренутка дошла. Због тога се, што свакако треба поздравити, у зборнику налазе и поједини чланци еminentних аутора који су писани давно или који по ономе што износе, представљају битан и још увек непревазиђен допринос за познавање поједињих питања из праисторије или антике у Македонији. Избор радова нам се чини добар, редакција је вероватно имала разлога зашто је изабрала ове радове а не неке друге, једино би јединство публикације било очитије да су сви радови били на једном језику, македонском или енглеском. То би истина захтевало један додатни напор, односно време и средства која, претпостављамо, нису била на располагању.

У првој књизи, посвећеној праисторији, надахнути уводни текст посвећен Вери Битраковој-Гроздановој »Трагачи по протатнати цивилизации« је из пера академика Георги Старделова, а затим следе Паско Кузман »Палеолит во Македонија«, Алојз Бенац »Охридско језеро и Јужна Пелагонија«, Воислав Санев »Some Characteristics of the Anzabegovo-Vršnik Cultural Group in Macedonia«, Драгиша Здравковски »Археолошки истражувања на локалитетот *Apitci* во село Црничани, Гевгелиско«, и »Middle Neolithic in the Region of Skopje«, опет Воислав Санев »Неолитско светилиште од тумба во Маџари, Скопско«, Милутин Гарашанин и Драгица Симоска »Контролни ископувања на Шуплевец и некои проблеми на групата Шуплевец-Бакарно Гумно«, Иrena Колиштркоска и Сарита Карпузова »Графитно-декорирана керамика од лок. Пилаво, село Бурилчеvo, Кочанско«, Драги Митревски »New aspects of the Bronze Age Sites on the Northern Periphery of the Mycenean World«, Елеонора Петрова »Paleobalkan Populations in the South Part of the Central Balkans«, опет Драги Митревски »Прилог кон вреднувањето

на долновардарската-пајонска група на железното време« и »Гробот на пајонската свештеничка од Марвинци – прилог кон вреднувањето на пајонска религија на железното време«, Зоран Георгиев »Басараби стилот и Македонија«, Паско Кузман »Le masque funéraire en or d'Ohrid dans le contexte des trouvailles identiques du cercle culturel de Trebeništa« и Драги Митревски »Од Јужна Морава до Вардар (Археолошки параметри за бронзеното и за железното време)«.

У другој књизи, посвећеној антици, налазе се следећи текстови: Викторија Соколовска »Пајонското племе Агријани и врските со Дамастион«, Иван Микулчић и Викторија Соколовска »Гробница во Бразда кај Скопје«, Иван Микулчић »Убикација на Вилазора«, Вера Битракова-Грозданова и Паско Кузман »Lychnidos во раната антика«, Вера Битракова-Грозданова »Macedonian Shield from Bonče«, Борка Јосифовска-Драгојевић »Прилог локализација на града Аргоса у Пеонији«, Вера Битракова-Грозданова »Охридско преспанскиот регион во раната антика«, Иван Микулчић и Викторија Соколовска »Икона на кралот Дропион«, Вера Битракова-Грозданова »Contribution a l'étude des bijoux antiques de Macedoine«, Викторија Соколовска »Stadion stone from Isar Marvinci«, Виктор Лилчић »An Attempt at Reconnaissance of the Town of Pelagonia«, Вера Битракова-Грозданова »Les bols a reliefs de la region d'Ohrid«, Силвана Блажевска »Минијатурни медицински садови«, Владо Маленко »Нови антички наоди во Охрид и Охридско«, Ленче Јованова »Кога било изградено првото камено утврдување во Скупи«, Иван Микулчић »Територија Скупа«, Вера Битракова-Грозданова »Via Egnatia помеѓу Lychnidos и Pons servilii«, Виктор Лилчић »Via Egnatia, Лихнид-Ресен«, Марјан Јованов »Нови согледувања за античките пат Стоби-Пауталија«, Душје Рендић-Миочевић »Стоби – истражувања римског театра 1959–1961 године«, Томе Јанакиевски »Прашањето на пулпитум кај театрите со смешен програм (осврт на театрите во СР Македонија-Југославија)«, и »Постамент за хорологијум со латински натпис од Heraclea Lyncestis«, Наде Проева »Stèles funéraires da la Haute Macedoine a l'époque romaine«, Виктор Лилчић »Римско-дорскиот ред во Македонија«, Virginia Anderson-Stojanović »Macedonian Terra Sigillata Grise from Stobi: a new Typology for the Ware«, Костадин Кепески »Villa rustica во Пештерица кај Прилеп«, Милан Ивановски »The Grave of a Warrior from the Period of Licinius I found at Taraneš« и Звонко Белдевовски »Златоносни рударски галерији кај Пекљани«.

Уз све препоруке нашим читаоцима да се упознају са овом публикацијом, вредно је помена да је последња општа слика о стању истраживања у праисторији Србије, изложена у оквиру Праисторије југославенских земаља, издате у пет томова између 1979 и 1987, односно пре четврт века, да је отада дosta новога откривено и ископано и да је дошло време да се ти резултати систематски објаве бар у некој са-

жетој форми. О антици у Србији има доста публикација али никада није систематски обухваћено све што би се односило на ову тему. Не помињемо ово толико да бисмо препоручили македонски модел, него више да је време да се о томе поведе рачуна.

Rastko VASIĆ

Rastko Vasić, DIE HALSRINGE IM ZENTRALBALKAN
 (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien),
 Prähistorische Bronzefunde (PBF), Abteilung XI, Band 7, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2010.
 70 страна, 8 слика у тексту и 44 табли илустрација.

Проучаваоци материјалне културе из металних доба са подручја централног Балкана увек са нестрпењем очекују излазак сваке нове свеске из серије PBF (Prähistorische Bronzefunde) у којима су обрађене различите категорије металуршке производње из млађих праисторијских периода са ове територије. Разлог томе представља још увек мали број свезака објављених у овој чувеној међународној серији у којима су систематизовани поједини праисторијски метални налази са Централног Балкана. Засада, синтезе ове врсте археолошког материјала са наше територије израдио је једино Раствко Вашић, који је, до појаве ове монографије, успешно обрадио српове (1994), фибуле (1999) и игле (2003). Након вишегодишњег рада, као и дужег чекања на публиковање, коначно се појавила и четврта монографија, овог пута посвећена торквесима бронзаног и гвозденог доба на Централном Балкану. У досадашњим издањима серије PBF торквеси и нису често обрађивани, тако да књига Р. Вашића представља тек четврто дело посвећено овој врсти накита, после свезака о торквесима из Југозападне Немачке и Северне Баварске, Словачке и Польске.

Монографија Р. Вашића представља по први пут систематски обрађене торквесе са Централног Балкана. До сада је постојала једино студија о торквесима са Т крајевима. Као што и сам аутор наглашава у уводном делу, у нашој литератури акценат је најчешће стављан на анализу керамике, док су малобројнији металуршки производи ређе обрађивани и често запостављани. Подручје рада је и овом приликом, као и у претходним свескама, ограничено територијама данашње Србије и Македоније, што би одговарало источној половини бивше Југославије, како то и сам аутор подвлачи. Обрађено је 235 целих и фрагментованих торквеса, међу које су уврштени и примерци који се чувају у страним музејима, а потичу са територије обухваћене овим радом. Наводи се да је сасвим могуће да постоји још један број торквеса или њихових фрагмената у домаћим или страним музејима или приватним збиркама. И поред тога, чињеница је да овде изложен материјал представља богат преглед развоја торквеса бронзаног и гвозденог доба на овој територији.

Торквеси представљају врсту накита за врат, најчешће израђен од бронзе. Једини примерак од злата представља тор-

квес из Гудурице, док је један број тордираних примерака израђен од гвожђа. О начину на који су употребљавани јасно говоре бројни налази торквеса на месту врата покојника из више некропола. Торквеси представљају облик металног накита који није толико чест нити разноврстан као друге категорије – посебно секире, наруквице, игле или фибуле. И поред тога, представља једну врло занимљиву категорију накита, погодну за анализу и из више углова.

Овде описаны торквеси у основи следе развој торквеса у Средњој Европи, одакле је ова форма накита и стигла код нас. Појава торквеса код нас везује се за рано бронзано доба (моришкоја култура), што указује на везе северних делова Србије са истовременим средњеевропским групама, где је овај накит био распрострањен. Његово ширење на југ почиње крајем раног или почетком средњег бронзаног доба. Током развијеног бронзаног доба постају посебно заступљени у западним деловима Србије, где се појављује и нарочита варијанта богато декорисаних глатких торквеса са увијеним крајевима, чија је орнаменика настала под утицајем декоративног Хајдусамсон – Апа стила. У то време ова врста накита у Средњој Европи постаје ретка, док су у нашим крајевима, наспрот томе, врло чести и омиљени. Током касног бронзаног и раног гвозденог доба торквеси постају поново популарни у Средњој Европи, као и на Централном Балкану. Додуше, није сасвим сигурно да ли и током овог периода представљају посебно вредан комад накита, као током средњег бронзаног доба. Нарочит тип са Т крајевима, који је притом најчешће и тордiran, јавља се на почетку старијег гвозденог доба, највероватније у Западном Срему и Источној Славонији. Касније су се ови Т торквеси проширили и у јужну Србију и на Косово, где су били омиљени у мањој размери. Најмађи тордирани торквеси потичу из друге половине VII и почетка VI века пре н.е., тј. из времена краја грубих масивних форми у материјалној култури.

Књига Р. Вашића о торквесима је подељена на пет основних поглавља: Увод, Налази, Закључак, Листе и Регистар и на крају Табле. Цела публикација је написана према већ добро прецизираним правилима које носи свака свеска из ове серије, што се посебно огледа у њеном најобимнијем делу – Налази (Fundstoff). Формалном анализом торквеса, аутор их је груписао у три основна типа: глатке, тордиране и торкве-

се са Т крајевима. Разрађивањем специфичности у оквиру ових основних типова, начињене су финије поделе на четири подтипа и 10 варијанти. Приликом обраде сваке од наведених категорија торквеса, уз опис основних карактеристика и детаљан каталогски попис, дат је исцрпни коментар са хронолошким одредницама описаних комада накита. Поред овако изложеног покретног материјала, од посебног је значаја типолошко-хронолошка табела (Табла 44), намерена брзом и ефикасном проналажењу хронолошке и територијалне припадности одређених форми торквеса.

Сигурно је да посебну пажњу привлачи поглавље где су анализиране представе торквеса на бронзанодобним антропоморфним статуетама, које највероватније представљају хероизиране претке или божанства које носе истакнуте комплете накита. Аутор је овде приказао фигурине из средњег бронзаног доба, чије су представе обогаћене приказивањем делова ношење и накита (статуete из Кличевца, Дупљаје, Гардиноваца и Жутог брда код нас, из Острвул Маре у Румунији и две из Орсоје у Бугарској). Постављају се врло значајна питања о начину њиховог ношења као и о величини самих торквеса и њиховој ритуално-церемонијалној намени. С једне стране, хиперболисане представе торквеса, посебно истакнути спирално увијени крајеви, указују да су намењене за ношење у посебним приликама и предодређене за истакнуте личности. С друге стране, треба имати у виду могућност и да су саме занатлије, приликом декорисања својих статуeta, наглашавали спирално увијене крајеве ради повећавања богатства композиције. Може се сматрати да су за неку церемонијалну употребу служили не само торквеси са спирално увијеним крајевима, него сви торквеси великих димензија. Да се оваква улога торквеса наставља и током

каснијих периода, указују и велики торквеси са Т крајевима. Врло редак тип торквеса од танке бронзане жице са спирално увијеним и издигнутим крајевима из средњег бронзаног доба, који је до сада познат у свега четири примерка претежно из околине Чачка и Ужица, приказан је на Кличевачком идолу, што указује да овај тип торквеса заиста био у употреби (како церемонијалној, тако и профаној), на ширем простору.

У закључном делу аутор се посебно осврће на значај и могућности домаће металуршке производње, као и на могућу локализацију радионичких центара. О њиховом постојању речито сведоче јединствене форме торквеса (торквеси од жице са спирално увијеним и издигнутим крајевима, торквеси овалног пресека и торквеси са Т крајевима), као и урезана декорација настала под јаким утицајем Хајдусамсон-Апа стила. Поједини облици торквеса, као и њихова декорација, имају врло близке паралеле са истовременим наруквицама са истих или блиских локалитета, што такође јасно указује на деловање локалних радионица. С друге стране, анализом учесталости торквеса током раног и средњег бронзаног доба, посебно на некрополама, закључује се да се највероватније ради о привилегованом комаду накита, резервисаном за истакнуте појединце.

Књига је прегледно разрађена, писана јасним и концизним стилом, обезбеђена добрым и савременим научним алатом, и одличним илустративним додатком. Сигурно је да ће и ова свеска из едиције PBF-а посвећена торквесима са Централног Балкана постати незаobilазна литература за свакога ко проучава период металних доба Југоисточне Европе.

Каталина ДМИТРОВИЋ

Marek Gedl, DIE LANZENSPITZEN IN POLEN,
Prähistorische Bronzefunde (PBF), Abteilung V, Band 3, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2009.
127 страница и 60 табли илustrација.

Из неког не сасвим јасног разлога копља нису у међународној серији »Праисторијски бронзани налази« достојно представљана, тако да је ово тек трећа свеска одељка о копљима и стрелама, која следи копља из Грчке (R. Avila, Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spatbronzezeit, PBF V,1, München 1983) и копља из Моравске (J. Rihovsky, Die Lanzen, Speer- und Pfeilspitzen in Mähren, PBF V,2, Stuttgart 1996 – уп. Стариар L, 2000, 305–306). Не може се рећи са сигурношћу да ли се то догодило случајно, да ли стога што копља по свом облику мањом не пружају велике могућности за хронолошка и етнокултурна проучавања или је типологија копља сложена и одбија археологе да се њом позабаве – наиме има више прилаза овом питању, у зависности шта се изабере да буде основа типологије: облик листа односно сечива, пресек сечива, однос сечива према тулцу, итд. Оно што је умирујуће у овој ситуацији јесте да се четири или пет књига о копљима налази у редакцији или припреми (међу њима и свеска о копљима и стрелама са Цен-

тралног Балкана), тако да ће ова несразмера у едицији бити донекле ублажена.

Књига о копљима из Польске има уводни део који садржи кратка поглавља о облику копља, функцији, производњи, хронолошкој подели бронзаног и старијег гвозденог доба, културно-историјским приликама, стању истраживања и изворима, коначно о хронологији самих копља и условима налаза: нађена су највише у оставама (38%), затим у гробовима (13%), најмање у насељима (2%), док случајних налаза има 32%.

Потом следи каталог са поделом на типове, хронолошким и королошким определењем. Каталошких бројева има 627, при чему поред бронзаних копља, у која се убрајају и она изгубљена и калупи, дата су и гвоздена копља као и она од рога и кости, сва која се јављају од раног бронзаног доба до краја старијег гвозденог доба.

Кад је реч о бронзаним копљима (1–388) Гедл базира типологију на облику листа, уз различите варијанте, тако да

се ређају копља са ловоровим листом, украшена и неукрашена, копља са хоризонталним ребрима на тулцу, копља са бадемастим листом, ромбоидним листом, троуганим листим, лопатастим листом, широким листом, уским листом, са фасетијаним тулцем, са степенасто профилисаним листом са вишеваријаната као и са ребрасто профилисаним листом, такође са одговарајућим варијантама. Најстарија бронзана копља јављају се у мало комада и датују на крај старијег бронзаног доба (тип Форхайм), у средњем бронзаном добу има их нешто више, док највећи број потиче из касног бронзаног доба (Br D – На В3). Копља су највећим делом без посебних карактеристика, један број је украшен урезивањем на доњем делу тулца, док је посебних облика мало. Један број копала се везује за типове из северозападне Европе и Скандинавије као копље са две петље са стране тулца, затим тип Багтерп или тип Валсомагле, док с друге стране за копља са ребрима на листу Гедл с правом претпоставља да су настала под утицајем или су импортована из Карпатског базена где им је било исходиште и одакле су се расширила на више страна. Такође је заједничко да је у Польској мало копала са пламенастим листом која су у Мађарској и код нас позната у великом броју.

Гвоздена копља (389–548) не одликују се неком разноврсношћу. Листови су чешће ужи но шири, могу бити краћа и дужа, док највеће од свих копала, бронзаних и гвоздених, потиче из гроба у Надарзину (73 см).

Занимљива су копља од рога (549–616), обично јелењег, која могу бити дугачка преко 20 см, и од кости (617–627), где се разликују две групе: копља и харпуни са наречканим врховима који су несумњиво служили у риболову.

Све заједно има се утисак да копља из Польске чине једну посебну целину, где се већина паралела са суседним областима своди на опште раширене типове копала без посебних одлика док се само мали број може довести у везу са ближим или удаљенијим областима. Књига је свакако важна за општу слику о раширености копала јер Польска представља прелазну зону између средње и северне Европе.

Иако са нашим материјалом ова књига има мало додирних тачака, она је свакако корисна и за наше истраживаче овог периода из више разлога па је препоручљиво да је консултују.

Растко ВАСИЋ

Бранко Најхолд, ТАУРУНУМ СКОРДИСКА, Земун 2010.

237 страница текста са илустрацијама.

Књига *Таурунум Скордиска*, аутора Бранка Најхолда, као и њен претходник, припада низу књига овог аутора посвећеном праисторији и историји Земуна. Иако економиста по стручју, аутор овог дела је, као веома заинтересован и посвећен заљубљеник у археологију, дао преглед друштвено-економских догађања током последњег миленијума пре наше ере, како у Европи, тако и на нашем простору, а највише на простору који обухвата данашњи Земун.

Књига *Таурунум Скордиска* има 214 страница ауторског текста (стр. 7–221), илустрованог бројним црно-белим фотографијама, фотографијама у боји и цртежима. Након ауторског текста, дата је *Коришћена литература* на још десет страница (стр. 222–231), после које следи илустровани извод из ауторове биографије (стр. 232–233) и слово о аутору (стр. 236). На страницама 234–235 су археолози др Р. Васић и др М. Стојић дали своје кратке коментаре који се односе на ову књигу.

Основни текст књиге *Таурунум Скордиска* састоји се од пет поглавља:

Доба твожа (стр. 10–32) представља уводно поглавље, у којем се аутор позабавио друштвеним и економским околностима током последњег миленијума пре наше ере, дотакавши готово све делове Европе. Обухваћене су миграције становништва, развој трговине и контаката међу различитим етничким групама и најзад, развој рударства и металургије гвожђа. Истакнут је значај појаве новчане привреде, као логичног наставка наведених економских и привредних околности. У вези са тим стоји појава нових друштвених категорија, племства и свештенства, сада јасно препознатљивих

у археолошком материјалу тога доба. У оквиру овог поглавља је дат посебан осврт на развој гвозденог доба и његових фаза на територији некадашње Југославије и посебно Србије.

Насеље на брду (стр. 32–71) је поглавље у којем се аутор посветио описивању периода старијег гвозденог доба – Босутске културе. Описана су поједина насеља из овог периода, нпр. на локалитету Асфалтна база, Дунавом узводно од Земуна, али и неколико појединачних гробова. У наставку се говори о продорима Скита преко источног Срема и у вези са њима о налазима оружја које аутор књиге поседује у својој збирци.

Аутор даље наводи металне и керамичке налазе из своје збирке, међу којима је многе лично пронашао, а које хронолошки опредељује у период старијег гвозденог доба и Босутске културе. Неке од њих аутор недвосмислено и углавном исправно опредељује као локалне производе, док за присуство других тражи објашњење у трговачким везама и увозу. Овде се свакако не сме изгубити из вида веома важна чињеница да сви ти предмети не потичу са неког дефинисаног археолошког локалитета, већ да представљају случајне налазе, на овај или онај начин извучене из контекста. Скупљањем археолошких налаза са обале Дунава лако се може доћи до спознавања да су они истргнути из свега што би археологу било од пресудног значаја за датовање и опредељивање и да сваки покушај да се та проблематика реши представља ход по веома »клизавом терену«.

На последњих неколико страница овог поглавља, г. Најхолд је покушао да да основне податке о *Насељу на брду*, како је иначе поглавље и насловљено. Своје закључке, на

жалост, заснива на подацима који тек понегде, кроз публикације, свој извор имају у археолошким истраживањима.

Народ који је дошао из мрака (стр. 71–123) је поглавље у којем аутор говори о настанку и развоју Келта и о њиховим миграцијама и насељавању широм Европе. Описи тих сеоба и правца кретања веома су исцрпни, са пуно географских, историјских и других чињеница. О келтској аристократији се говори кроз описивање тзв. »кнезовских гробова«, као што су гроб кнеза из Хохдорфа или књегиње из Викса.

Дошао до протоисторијског периода у којем се одвијало насељавање Келта на Балкану, аутор даје још више детаља, поткрепљених наводима античких писаца и у мањој мери, подацима који потичу са археолошких ископавања. Након детаљног описа келтског похода на Делфe, г. Најхолд говори о насељавању поражених ратника на ушћу Саве у Дунав и формирању Скордиска.

У овом одељку се даље говори о експанзији Римљана у западној Европи. Круна ових сукоба били су Цезарови галски ратови, а затим и Цезаров напад на Британију. Келтска реакција на римско освајање био је општи устанак под вођством Верцингеторика. Након гушења овог устанка, на тлу западне Европе су, једна за другом, никле римске провинције. Описана је интеграција келтских великаша у римски сенат под царем Клаудијем, као и постављање поједињих Келта на места намесника неких од римских провинција.

У наставку, аутор књиге даје податке о келтском начину живота, заснивајући их на казивањима античких писаца и резултатима археолошких ископавања. Говори о њиховом начину одевања, употреби накита, насељима, изгледу стамбених и одбрамбених грађевина, али и о њиховом наоружању и организовању војске – пешадије и елитне коњице. Спомиње се подела друштва на класе – племиће, ратнике, друиде (свештенике) и обичан народ. Такође се говори о келтској религији, многобожачкој, или религији природе, како је г. Најхолд назива, јер се осим конкретних божанстава поштовао биљни и животијски свет, а шумама, планинама и посебно водама придаван је велики значај. У вези са тим је наведен податак да су се многи келтски религијски обичаји и светковине одвијали ван храмова, тј. на отвореном. Многа божанства су поименице наведена, као и њихове улоге, а у великом броју случајева и поређење са адекватним римским божанством, са којим се келтско божанство у процесу романизације поистовећивало. Споменут је погребни култ и веровања везана за смрт и сеобу душа.

На крају поглавља се описује свакодневни живот обичног келтског живља, на жалост уз доста нетачних и дискутибилних података, као онај у којем се тврди да су Келти гајили козе, иако је археолошким истраживањима утврђено да су се они са овом врстом домаћих животиња срели тек након римског освајања. Споменуте привредне гране обухватају пољопривреду, металургију, стакларство и надасве грнчарство.

Изгубљено племе (стр. 123–159) је одељак у којем се г. Најхолд фокусира на трагове келтске културе у Србији, почев од њиховог доласка на ово подручје крајем 4. века пре н.е, па до доласка Римљана. Након исцрпног прегледа античких извора у којима се помињу Скордисци, говори о историјским чињеницама до којих се дошло археолошким истраживањима, поткрепљених различитим мишљењима археолога и историчара. Аутор се затим осврће на генезу Скордиска, које, као суштински келтску популацију која станује на ру-

бу келтског света, назива изгубљеним племеном. Г. Најхолд је даље, углавном тачно, географски дефинисао простор на којем су Скордисци живели. У вези са тим стоје и описи до сада откривених скордистичких насеља и утврђења, преузети из стручне литературе.

Затим се разматра друштвено уређење Скордиска, засновано на тумачењима Ф. Папазоглу, али без основа у археолошком материјалу или античким изворима. У истом поглављу се говори о привредним и занатским гранама присутним код Скордиска: земљорадњи, сточарству, грнчарству и металургији. Осим израде оружја, оруђа и накита, аутор истиче да је изузетно важан аспект металургије било ковање новца и посебно се задржава на описивању тзв. сремског типа тетрадрахми и драхми, као и на његовој еволуцији.

На самом крају поглавља се говори о погребним обичајима Скордиска – скелетном сахрањивању и кремирању, као и о структури и избору гробних прилога.

Таурунум Скордиска (стр. 159–222) је последње, али свакако најзанимљије поглавље ове обимне публикације, управо зато што су у њему приказани налази са територије данашњег Земуна које је г. Најхолд сам прикупio или пак откупio.

На почетку поглавља је дат преглед археолошких истраживања Земуна, која су за резултат имала открића из периода касног гвозденог доба, келтског тј. скордистичког периода. Међу таквим истраживањима, поменута су нпр. ископавања код краткоталасне радио-станице, као и ископавање на Гардошу. Такође је дат преглед открића до којих се дошло приликом грађевинских радова на ширем подручју Земуна, приликом којих су често налажени остаци отворених насеља или гробова (нпр. у Галениши или Земуну пољу).

У наставку се аутор осврће на своју колекцију, прецизно дајући опис предмета, димензије (испод фотографије сваког од њих), материјал и технику израде, као и свој коментар и тумачење. Најпре је побројао примерке оружја: мачева, бојних ножева, ножева, врхова копаља, умба и металног појаса који је служио за ношење мача. Занимљиво је да се појас за ношење мача идентичан овом који г. Најхолд поседује у својој збирци, такође двodelan, а иначе редак налаз, чува у гвозденодопској збирци Народног музеја у Београду. Многи примерци, нарочито мачева и врхова копаља су, по келтској традицији, савијени.

Након оружја, представљено је оруђе: срп, секира, жрвњеви (код г. Најхолда назван »млин«), удице, тегови за мреже, могуће и разбоје, као и одређени број предмета везаних за металуршку делатност: разни калупи, посуда за изливавање метала, кљешта, чекић, наковањ итд.

Аутор је затим приказао примерке керамичких посуда из своје збирке: зделе, лончиће и известан број украсених уломака керамике, глачаних или сликаних. Затим се осврће на бронзане примерке посуда, тачније њихове делове, код којих, међутим и сам наглашава да не морају бити скордистичке провенијенције, већ могу представљати увоз из северне Италије. Аналогије, познате са скордистичких некропола на Карабурми и Ајмани–Конопишту, управо указују на то да су носиоци касног гвозденог доба овакве посуде увозили, заједно са вином и уопште обичајем да се оно конзумира, а да их сами нису израђивали.

Следе налази пришљенака, које г. Најхолд исправно везује за ткање, као и покушај реконструкције скордистичке одеће и обуће. На жалост, аутор као илустрацију даје тканине из

много старијег периода и географски врло удаљеног подручја – Хохдорфа, у близини данашњег Штутгартра.

Логично, после предмета везаних за одећу и обућу, следе делови накита: астрагалоидних појасева, појасних копчи и привезака и незаобилазних фибула. Врло позитиван утисак је на мене оставила чињеница да су фибуле, њих више од десет, представљене хронолошким редоследом, од најстаријег типа ка најмлађем. Као и за све раније представљене налазе, г. Најхолд и овде даје коментар о сваком комаду, димензије, материјал и технику израде, као и основне карактеристике типа. Следе научнице, прстење, наруквице и перле (од печене земље, бронзе, стакла и ћилибара, уз напомену да ове последње не морају бити из периода касног гвозденог доба, већ могу бити и старије).

Након неколико разводника, бронзаних делова коњске опреме, наведени су налази антропоморфне и зооморфне пластике, већином израђени од бронзе, са два примерка израђена од олова. Бронзане фигурине несумњиво припадају скордистичкој материјалној култури, а занимљиво је да фигурина под бројем 118 има близку паралелу у фигурини »Ковача«, која се чува у београдском Народном музеју. Оловне фигурине своје блиске аналогије имају у фигуринама са Гомолаве, датованим на прелаз Старе у Нову еру.

Нумизматички налази су такође саставни део збирке г. Најхолда. Осим два ковања македонских владара, ту су новчичи из Аполоније и Дирахиона и у већини, наравно ковања Скордиска, пре свега тзв. »сремски« тип. Овај тип новца је у збирци заступљен примерцима из својих различитих фаза.

На самом крају, аутор као целину наводи налаз једног гроба и гробних прилога у њему, али овај налаз не припада територији Земуна. Ипак, вальје напоменути да без сумње

припада скордистичкој материјалној култури и да поседује паралеле на некополи са Карабурме.

Део насловљен као *Коришћена литераптура* је, за разлику од публикације у којој се г. Најхолд бавио римским периодом на територији Земуна, издањен. Огроман списак књига и чланака које је аутор темељно ишчитао, подељен је делимично по периодима којима се бави, делимично по географским подручјима, али и по неким другим критеријумима. И поред тога, списак је несистематичан и читаоца обесхрабрује у намери да литературу разврста било по презимену аутора, називу дела, години издања, тематици итд.

Не залазећи у детаље које би стручњак-археолог могао да примети, могу да кажем да је ова публикација на мене оставила утисак – делимично горак, али делимично и радостан. Горак утисак се везује за чињеницу да се, читајући ову књигу, подсећамо како нешто што нам је наизглед на дохват руке заправо пропада и губи се из дана у дан, а да ми често тога нисмо свесни. Скордистички Таурунум можда никад на задовољавајући начин неће ни бити археолошки истражен, јер се налази под модерним насељем. Ако нема срећу да заврши у збирци овако пасионираног љубитеља старина као што је г. Најхолд, мали број налаза који на овај или онај начин угледа светло дана остаје непримећен или чуван у анонимним збиркама анонимних власника. Радостан утисак јесте управо тај да постоји неко као г. Најхолд, који је спреман да своју збирку кроз изложбу и ову публикацију подели са јавношћу, омогућивши свима, а посебно стручњацима, да употребе своја знања која су стекли радићи и проучавајући као археолози.

Милица ТАЛАВИЧКИ ИЛИЋ

IN MEMORIAM

НАДА МАНДИЋ (1924–2010)

НАДА, односно Надежда Мандић, рођена је 29. марта 1924. године у Београду, где је завршила основну школу и гимназију. Одмах после рата уписала се на филозофски факултет у Београду и дипломирала 1950. године француски језик и књижевност. Године 1949. запослила се као библиотекар у Археолошком институту, а нешто касније преузела и дужност секретара Института, две функције које је обављала до свог пензионисања 1984. године. После тога, у неколико махова помагала је Институту у воћењу библиотеке када је, стицајем околности, то било потребно. Преминула је у Београду 19. јула 2010. године.

У току свог службовања учинила је много да тек основана, са скромним бројем књига, прикупљеним махом од великудущних дародаваца, библиотека Археолошког института прерасте у најзначајнији археолошки књишки фонд у Србији. У библиотеку су стизале књиге и публикације како из наше земље, тако и из иностранства, са свих страна света, захваљујући највише веома разгранатој размени, у чему је часопис *Старинар*, који је Институт преузео да издаје, играо важну улогу, али свакако и залагању, иницијативи, предузимљивости, вештини и знању, у првом реду његовог библиотекара. Из тих разлога Нада Мандић је оцењена у оно време када су даване оцене рада службеницима, са *нарочишћо се истичче*.

Уз редован рад на библиотечким и секретарским пословима Нада Мандић је преузела да састави неколико важних библиографија, пре свега *Старинара*, прво библиографију *Старинара* од 1884. до 1941. године, која је обухватила прве три серије овог часописа, штампану у *Старинару Н.С. V–VI/1954–1955*, а затим библиографију *Старинара* од 1950. до 1984. године, штампану у *Старинару Н.С. XXXV, 1984*. Готово од самог почетка Нада Мандић је преузела да води веома обиман и изузетно користан Репертоар публикација из археологије, историје уметности и културне историје, објављених у Југославији, који је штампан у *Старинару* од броја VII–VIII/1958–1959 до броја XLV–XLVI/1994–1995. Овај библиографски подухват, признат и хваљен на више страна као веома значајан и потребан, угасио се у ратном вихору који је захватио нашу земљу деведесетих година, тако да је игром судбине остао везан највећим делом за име Наде Мандић.

Поред рада на библиографијама Нада Мандић се бавила и превођењем стручне литературе с француског и на француски, међу којима треба истаћи *Сабрана дела Георгија Осипроторског* (1969–70), затим монографије у серији »Уметност у свету« *Средњевековна уметност источне Европе* Андре Гра-

бара (1969), *Грчка уметност Карла Шефолда* (1973), и *Романичка уметност Ериха Кулача* (1974).

То су чињенице које се могу наћи у радном картону Наде Мандић у Археолошком институту.

Оно чега тамо нема јесте да је Нада Мандић својим делоњем, предузимљивошћу, интересом, залагањем, агилношћу, преданошћу, саосећањем, пожртвовањем, љубављу за ближње, представљала кроз дуги низ година душу Археолошког института. Примљена међу првима у стални кадар Института, прошла је кроз све фазе израстања Института: од скромних митских почетака без средстава, у деликатно време прелаза једног политичког система у други, где су довитљивост и сналажљивост често играли пресудну улогу, до

научног горостаса, где се једно време планирало и организовало целокупно археолошко деловање у Србији, да би нешто касније, као последица интензивног развоја археологије код нас, који је захтевао нови приступ организацији рада, дошло до неопходног растапања руковођења на вишем центару, при чему је било каквога планирања из једног језгра постало илузорно. У свим тим збивањима Нада Мандић је била она неопходна спона у Институту која је повезивала науку и администрацију, стручну литературу са удруженим радом, људе и средства, археолошке и историско-уметничке ауторитете и омладину која је почињала научну каријеру, са сложеним правилницима из службеног гласника. Она је била та енергија која се бринула о свему што се дешавало у Институту и око њега и решавала проблеме који су се наметали. Било је то време радних заједница, где су сви знали и познавали свакога, где је и поред одређених међусобних неспоразума, постојало заједништво и саучесништво у раду, при чему се интерес Института увек налазио на првом месту. Нада Мандић са својим карактером, својом природом, својим квалите-

тима, својом пасијом за детективске романе Агате Кристи, у потпуности је одговарала том тренутку и таквом Институту.

Данас у библиотеку Института и даље стижу књиге са свих страна, али су нестале радне заједнице и саучесништво у археолошким подухватима, створене су издвојене и раздвојене јединице, дошли су у Институт нови људи, владају нова мерила, нова планска решења. Завладао је нови дух као резултат неизбежних промена и потреба у друштву, при чему је Институт само пратио, јер је морао да прати, оно што се дешавало око њега, што се наметало и што се неумитно кретало и креће некуда напред. Дошло је неко време, да не кажемо антихеројско, у коме једна Нада Мандић не би више могла нити умела да се снађе, где не би више била прави човек на правом месту. Као што би, верујем, и Херкул Поаро само слегао раменима пред новим дедуктивним методама савремених форензичара, ДНК анализама, чудовишним клонирањем и генетским инжињерингом.

Растко ВАСИЋ

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904

СТАРИНАР / Археолошки институт Београд; уредник
Славиша Перић. – Год. 1, бр. 1 (1884) – год. 12, књ. 1/4 (1895) ;
нови ред, год. 1, бр. 1 (1906) – год. 4, бр. 2 (1909) ;
нови ред, год. 5, бр. 1/2 (1910) – год. 6, бр. 1/2 (1911) ;
трећа серија, књ. 1 (1922) – књ. 15 (1940) ; нова серија, књ. 1,
год. 1 (1950) – . – Београд : Археолошки институт Београд,
1884–1940; 1950 – (Београд : Алта Нова). – 30 см.

Годишње
ISSN 0350–0241 = Старинар
COBISS.SR-ID 8111874

Institut Archéologique Belgrade

Volume LX/2010.

STARINAR

ISSN 0350-0241

9 770350 024001